699

Shree Raghunath Sanskrit Research Institute Library, Jammu

No. ६६६-ख

Title नृसिंह प्रसादे

Author दलपतिराजः

Extent ८५ Age १६२६

Subject धर्मशास्त्रम्

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नृसिंहप्रसादे आह्निकसारः

६५५

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

काश्मीवस्ता ३

द्वितीयखंड

न्टसिंहप्रसादश्राह्निकसारः ७५

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक
१

श्रीगणेशाय नमः प्रणम्य श्रीनृसिंहेन दलाधीशेन धीमता। श्रीनृसिंहप्रसादोऽस्मिन्नाह्निके प्रयुज्यते ।१। अस्मिन्नाह्निकमार्गे तु प
रिभाषा विरच्यते। तत्र चाह्निकसारे तु विभागः षड्विधः स्मृतः ।२। दिवसप्रथमे भागे यत्कर्म तत्प्रचक्ष्यते। प्रातश्चारप्रशंसैव प्रथमं
हि निरूप्यते ।३। ब्राह्मे मुहूर्ते कृत्यं च विहारस्तदनन्तरं। शौचाचमनयोस्तद्वद्दन्तधावनं ।४। केशप्रसाधनाद्यं च ततः
स्यादूर्ध्वपुण्ड्रधारणं। विधिश्च मनःशुद्धिश्च स्नानविधिस्ततः परं ।५। स्नानं च षड्विधं प्रोक्तं मुख्यगौणप्रभेदतः ।६। नित्यनैमित्तिकं काम्य
मिति भेदनिरूपणं सर्वेषां चापि पूर्वेषां नानावस्त्रधाननिरूपणं। नैमित्तिकनिमित्तानि बहूनि विविधानि च ।७। काम्यस्नानमि
ति प्रोक्तं माघस्नानविधिस्ततः। माघस्नानमेवं हि प्रयागमाहात्म्यवशान्मलापकर्षणं स्नानं त्रिविधं स्नानमतः परं गौणा
स्नानानि चान्यानि बहूनि विविधानि च ।९। परार्थं स्नानमेवं च जलतर्पणमेव च। ततो वस्त्रपरीधानं तिलकस्यापि विधिस्तथा ।१०
विधिमेध्यापनादौ प्राणायामश्च वह्निः। मार्जनादिविधिः संध्या माध्याह्न्यस्य तथा परं ।११। गायत्र्याश्च विधानं च
न्यासन्यासादिकं तथा मुद्रालक्षणं सततं चापि जपतः स्यात्तथैव च। जपमालाविधिश्चापि मंत्राद्येश्वरमंतरं देवतार्च
नं चापि प्रयोगक्रममंतरं ।१३। शाखाभेदेन संध्यायाः पाठ्यादि श्राद्धिकं ध्यायतो अग्निहोत्रविधिः पश्चादुपासनमतः परं ।१४
द्वितीये च तथा भागे स्वाध्यायविधिरुच्यते। तृतीये च तथा भागे पोष्यवर्गस्य चिंतनं ।१५। तथाधनार्जनोपाया द्विजवृत्तिनि
रूपणं। तथा विशेषतश्चापि षट्कर्माणां निरूपणं ।१६। चतुर्थे च तथा भागे मध्याह्नस्नानमुच्यते तत्र स पञ्चविधानं च तर्प
णं च महत्तर्पणं ।१७। अर्चनं देवतानां च ब्रह्मयज्ञस्तथा परं। ततः पंचमहायज्ञस्वरूपाणां निरूपणं ।१८। वैश्वदेवं ततः
कर्म तथा तन्मात्रनिर्णयः। नित्यश्राद्धं ततः पश्चात् तथा तत्कालनिर्णयः ।१९। अतिथेः पूजनं सम्यक् … भोजने विधिः
भोज्याभोज्यं तथा प्रोज्ज्याभोज्याः पंचमे … ।२०। तांबूलभक्षणं पश्चात् … इतिहासपुराणानि प्र० १

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

निविविंश्यानीतिनिश्चयः २१ अष्टमे च तथा भागे लोकयात्राविनिर्णयः सायंकाले तु संप्राप्ते सायंसंध्याविनिर्णयः २२ य
याकाले मंत्रपूर्वैः शयनेविधिरुच्यते। आश्वलायनापस्तंबपालनवत्ववामृतानुगः। श्रीनृसिंहप्रसादेन कुर्वे चुंडिनकर्मखि
ल सर्वे खेदेषु यत्र प्रोक्तं सर्वं स्मृतिपुराणमं। विश्वेश्वरकृतेयं तनुस्फुरमत्रविराजते २५ अथ आह्निकसारः द्वितीयमारभ्यते।
अथ यागभीधानादिसंस्कारसंस्कृतस्य ब्रह्मचर्यविहितावारस्वरूपेणाह्निककृत्यमभिधीयते तत्र आचारप्रशंसा च वृद्धमनुस्मृतयेनो
यात्तवल्क्यापेतावत्वात्प्रतःपरं प्रवक्ष्यामि सदाचारं समासतः सदाचारपरो नित्यं मनपत्र विराजते। शतायुर्युक्तः प्रभुवः शत
वीर्येहनिश्चक्रतेः सदाचारविहीनस्य नाशं भवति शतायुषः सदाचारेत चात्र सदाचारस्य तिस्मृतः आचारः प्रथमो धर्मो — वि
प्रामनीषिणा सदाचारपरस्वानि सर्वेषां हितमतामपि। चंडालोपि प्रियो तीव भवनं हृपि वेदवेशा सदाचारविहीनस्तु सर्व
तो यप्रियो नाः सर्वलोकस्य तत्वज्ञानाकार्योविचारणा। सदाचारपरा इह स्पास्य सेव्य शेन मानवः। विरूपो वा सरूपो वा
मूर्खो वा पंडितोपि वा। ब्राह्मणो वाथ वा शूद्रो विद्वान्वा यथ वानरः सर्वलोकस्पृलवतिसदाचारपरःशुभः आचाराद्विच्युतो
विप्रो न वेदफलमश्नुते आचारेण तु संयुक्तः संपूर्णफलभाग्भवेत्। तत एवं त्वाचारान्निमित्तेनैवब्राह्मणावंशः किंचेदेवचंचेति
नवेद्यासद्वः सेगिरानतन्याद्धिविश्वामित्रः क्षत्रियोपि ब्राह्मणभयमान्वराः आचारविपर्यये विपर्ययोपि दृश्यते माहे
नम्राहीनस्तिब्राह्मणः स्त्रीरविक्रयाश्रितै। तथापाश्वद्ववोपि सदाचारेण देवत्वमप्यविंदत तथैव च पाप्नोति अयोनि चेम
व्या म छिप्यपे। विष्णु सम्पत्तं प्राप्नोति स्म सरितो प्रप्ता सानुभिर्येश्च मेविनः। समाचारं निरीक्षेत धर्मकामार्जितेर्नृपः। आचारा
ल्लभते ह्यायुराचारादीप्सितांतितिः आचाराद्धर्ममक्षयमाचारो हंत्यलक्षणं। सर्वलक्षणहीनोपि यः सदाचारवान्नरः
श्रद्दधानोनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति॥ तदुक्तं बृहन्नारदीये। हरिभक्तिपरोस्यापि हरिध्यानरतस्यापि वा। प्रदोषपस्त्वाश्रमा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक
२
८

चारश्चपतितः सोऽभिधीयते वेदो वाल्हिभक्तिर्वा भक्तिर्वापि महेश्वरे ॥ ह्याचारात्पतितं मूढं न पुनाति द्विजोत्तमं तयोऽथमारतो ह्याचारात्माघलब्ध
गेऽह्याचारात्प्राप्यते मोक्षस्त्वाचाराच्चिन्नसाध्यते । न ह्याचारमाचारतो रक्ष्या धर्मस्य मुनयो गतिः । सर्वस्य तपसो मूलमाचारं जगृहुः परमिति । त
स्माहमाचारविहितव्यात्ममाप्तव्यानुष्ठेयः । तत्राह्निकसप्ताष्टौ भागाः तत्राद्यस्तु लोके ध्यानेनैव निमित्तिकत्वात्प्रथमो विशेषो भिधीयते । तत्रचा
यमनुक्रमः । तत्र रात्रेः पश्चिमे शेषे चतुर्थांशात्मकब्राह्ममुहूर्ते प्रबोधं प्राप्य ब्राह्मे मुहूर्ते बोध्याय धर्मार्थावनुचिंतयेत् । कायक्लेशान्वि त
न्मूलान्वेदतत्त्वार्थमेव वेति मनुस्मृतिपर्यालोचनपावदेवपर्षिनृपरमात्मानं चिंतयन्निष्टदेवताद्यनुमानं चिन्तयेत् वचनमस्यच देशका
लाविरोधेन धर्मार्थकामात्मत्रिवर्गसिद्धिविचारपत्नीदेवसनिमित्तकपलहितसाध्यधर्माधर्मावविचारधर्म धर्मयोरधर्मत्यजेद
त पाधर्मस्य चोपायार्थं पतत्पापा । स्वाहितं तप्यतत्र मनोयोजयेत् निमनिरति रूपसदि हर्दं मनं रघुनं परब्रह्मस्वरूपं घनश्यामलघुहृदयावधि
न्न चिंतयन्निजातीयप्रत्ययतिरस्कारेण सतता तोयप्रवाहवद्गोकरणात्मनिदिध्यासनरूपतां प्राप्य परम्रैसा धर्मिसाध्यविचारपरत्मास
हितं वाग्निधारणपरं मंत्रजपं कुर्वीत तदुक्तं वि स्मृत्यन्ते । गृहमेधिनपत्यां तं मंत्रसाधनमुत्तमं । ब्राह्मे मुहूर्ते निद्रा त्यक्त्वा सर्वसन्ध्यागात्रेषु । त
था । शयनादुत्थितात्मा य हकौ नैर्प्ये त्वमधुमस्ते । कार्नेनाम्लफपापानिना शनाप्राप्य शेषतः । स्मृतिदेव स्वस्थसनाथं ब्राह्ममुहू
र्ते चोत्थाय चिंतये त्मनोहितमिति । तत्रिया च्चिमभागो हि ब्राह्मो मुहूर्तो ब्राह्मस्याप्यत इति । तदेदं जगद् मर्त्यो ह्यतन्द्रितं त्रिपुरान्तकारीति तथामहा
भारते माख्यानमिन्नारिः । तथा ब्राह्मे शरणे । ब्रात्रिमुत्तमं चरमाणं गुप्तालमिन्नारि । रघ्यग्निमुत्तमोपाधिमाज धार्मिका गोरोचनां च दन्नमदं
गमनणि गंधपर्वेण वृषभानरी प्रभाते सुभमंगमत्स्यरूपे वुणोपि दृष्ट्वा दुर्भे गम भद्रा लभ्यते तीर्थ जनगोत्र नाम्नासिकमंशुभं ॥ तदुक्तं कामा राम·
२
पतेन श्री त्रिपंचभागांशे व त्रिमात्रिवितेतथा भानन्तच्चापरपरपैतत्पये रविः समुत्पत्ते । एवतावदनांगंधं संघतं पार्वणां माणि ।
सुमांधिंश्वे पय्योपांनोतियं सुभगांनुपं । पातंत्र छापपः परपमस्यापस्य । प्रभुव्यते । तथा । पापविघं दुर्भेगमथवेत्र सत्रतत्रादि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कं ।मातनुष्ठापपः यश्चैवइतचलेनुपलक्ष्यणां नत्रपरं वालव्यतिरिक्तविषयं तस्य सुभगा तयाहस्पर्शान् । ब्राह्मे मुहूर्त्ते जागरणं च कर्त्त-
व्यं तत्र गुणाश्च वर्णाश्च एतदुक्तं स्मृतिरत्नावल्यां कारिकायां ब्राह्मे मुहूर्त्ते दिवानां पितृणां च समागमः । जागरस्य तु कर्त्तव्यो देवसंमाननेह्निनः
यदृच्छा स्ववर्तीं सिद्धिं समस्याह दर्शनं तथा ॥ मंत्रं तत्र कर्त्तव्यो ब्राह्मे काले प्रजागरः । ब्राह्मे मुहूर्त्ते यो निद्रां न कुर्यात्तां तु दंपती । तद्गृहं देवतै-
स्माद्येपि तृष्णिमिव्यतेमहृति । अकारणो दोषस्या ब्राह्मे मुहूर्त्ते सेवेतां शयनं यत्र दंपती । श्मशानतुल्यं तद्गेहं पितृभिः परिवर्जितं । प्रत्यूषका-
ले निद्रां च प्रत्यहं कुरुते तु यः । अशुचिं तं विजानीयात् सर्वकर्मसु परिचयमादाशया ब्राह्मे मुहूर्त्ते निद्रां कुर्यान्नरः पादकृच्छ्रमात्रं प्राप्नु-
श्चित्ताचरणेन शुध्यति तदुक्तं स्मृतिचंद्रिकायां ब्राह्मे मुहूर्त्ते या निद्रा सा पुण्यक्षयकारिणी । तां करोति तु यो मोहात्पादकृच्छ्रेण शुध्यती-
ति । अथ यथाप्रकारेणैतत्प्रायश्चित्तं येन सूर्यैतिपंचभिरेजीवस्यानेयाधि तथैव च पेश तदुक्तं कारिकाकारेण सूर्यं चेनु मनुपाम्य
मारिस्यो मरिपायां पिरानि क्षेत्रे वने पंक्तिविशेषं वाग्यत एव सशातुरिगतपेतन सूर्यैतिपंचभिरुपतिष्ठत ॥ इति विहितकर्मणस्त्यागे तिवृत्ते
च प्रायश्चित्तं अविहितकर्मण्यां तेष्वेव प्रायश्चित्तविधानाज्ञानतः तं कारिकायां । अविधश्चक्रियाशांत मनि निद्रावशंगतं अभ्येको
भ्रु इति वेद कृशो यं स्थिरो यः संवत्सरं तां तुदिगं तस्य यस्य ते विश्व स्यशिवस्य यष्टभीरविः उपतिष्ठेति विहितकर्म्मत्यागे न श्यत इति । त-
स्माद्विहितकर्मत्यागे तु यद्येकं गम्यं तत्र यथा विशेषात्तस्य ब्रायश्च प्रायश्चित्तं न्यत्रादिकर्मत्यागे तु प्रायश्चित्तमिति । अथ वदि-
हितरविधेः पात । तत्रांग कर्मणां । सउइव समाटे विषर्वेन फलं । विस्पष्टमिलेन प्रेष इति मुखं संपाद्य दिशः प्रागीशानोत्तरदिक्ष्व-
न्यनमरिगमिश्रचामौनी पवित्रसहदेवालयवल्मीकमुषकानीतमार्गरथ्याश्मशानवापीकूपनडागस्थितान्यशौचावशिष्टपांसु-
मलितलभस्मावाणामृत्कं सिकतां कुशः खातन्निमनमृत्तिकाव्यतिरिक्तमृत्तिकामाहरेत् पथ्यानो श्मशानागारगोसपत्नदीपत्र
भूमिवालकृष्टजलचितिवल्मीकगिरि मध्यकदेवालयदेवाघान नदीतीरदर्भपथ्य विभूतिस्थलाग्रे च्छायाचरस्तम्भलमार्गागो

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक
२
3

इत्यतिरिक्तं कांतस्य लेसुद्धां मुखमनाहरयपत्ति येहीति तन्त्र गोरजाघवषेणादेहे शिरसि वाग्यताः कृत्वा गवलं विष्टं हृतः कृतयज्ञोपवीतायुः।
र्षे ग्निवायुसूर्यवानिल वन्नाक्षोम गोकुल योगो ह्निजानतमिमुखो भस्मतेन समेनुपस्पृश्य गृहंतारकाम्याय स्पर्शकरेणा शिरसं स्पृशन उपा।
नत्याद्भुंकात्र रहितता जलपात्रं च स्वस्य गृहे वा रिवासंध्यासु चक्का रवोमन्त्र पुरोषि विसृजेत्। तदाह कात्यायनः दिव्या वेध्यासु कर्णोष्ठ
व्रतस्य तत्रडदक्षरवः कुर्यान्मन्त्र सुराय तु रात्रौ वे दक्षिणामुख इति॥ तथा माचार्यो प्याह॥ आगम्य गृहसो माशांतिवीतां नामस्तादिवा
वाप्नुत्वा सर्जनं कुर्यादन्नलिगउदक सुखइति। तन्मोः कः सर्वे पिधिनां नेजंतो मितिपावयानं तु दिवारडमुखरमितु लं दिङ्मुखः पनक्कन सर्वसंध्या
नभ्ते यमस्य तावमशार्षानाशातयाहि प्रसन्ककव स्मपूर्वोक्तं परानेक्षणाच्छव सवपा। उदक्क सवंमध्याह्नेनिशायां दक्षिणास्तु
रवइति नस्नानतिथ्या भुक्त इति वेहनापानाशहो पाजवक्त्रोपवचन पव्यो त्तो वनया इन सदिद्भनियमो पपन्नो न तुविकल्पायोग विसामा
न्य शाखा द्विशेषचलीपस्वेनयमवाप्पो प्याधपस्यालघिष्यती तिचेन्नसगे योरश्च सुप्रातःसायाक्योरहि रिणामुखरतिरेवलस्मृतिवा
केनप्राकृमन्तस्य सुचनिवारणायैव सेहतिविशेषितवान तदुक्तं मनुना। मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः। दक्षिणाभिमुखो रात्रौ
संध्ययोः पश्चया दिवातिनचेवंचेन्न हि धर्मे वाक्यात्सात्मनत्वइ मुखएवचवाचोत्तरत्वं कियत्वतिवेन सूर्योभिमुखस्य निषेध परत्वात्संध्यां। तदु
क्तं महाभारते। प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रतिगां च प्रति द्विजान्। मेहंति ये च पथिषु ते भवंति गतायुष इति। नमु संध्ययोरपि यथादिवत्वेति दि
वलस्य त्वा संध्यायां विशेषोऽसर्जनं विहितमिसाभातिविच्छन्ना गवेत्यात्तु संध्या सुपरिवर्जयेदिति ग्वलस्य त्वे वनिषिद्धमिसाभातिन
कथं विरवाधपरिहार इति चेत् किंनत्रिमुहूर्त एव विषयं न वेगांधारयेन्नोपवमन इति न सामान्यं कुर्यादिति गौतमस्मरणेत्। नतथ्यं पूर्वमहस्मादाय राम ३
विहारः स्मृत्यमघाद्योपवेलक्ष्यानोविधाना न। तदुक्तं देवलेन तु अभमूत्र पुरीषेत्र पूर्वे माहयन्तिकां। न्यादराम क्ष विपश्च न्तं येतो जलमावि
ष्टा हितवल्मीक मूषकाहिनां निषेधः। नेन खोक्तः नैवान्व वश्मशानाद्वल्मीका न मार्गा न गेहान जलान खलादारानु बणहेवताम्यानान्न

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

द्विजोत्तमः स्मा हरेत्त्रीन्नाम्नु द्रुमे मेध्ये मासाहिनि तथा। अंतरप्ले देवगृहे वल्मीके मूषकस्थले। अन्यशौचावशेषा च न ग्राह्या। स्वंच मृत्तिकाः मार्गस्था
श्मशानस्थां पांसुलां मतिमान् नलसेतुजां। कीटांगारास्थिसहितां नाहरेच्छर्करैर्युतां। वापीकूपतडागेषु नाहरेद्धस्तमृत्तिकां। अंतर्जलगता
ग्राह्या कारणान्मणिबंधनाश एतद्वचनमेव यमं निषेधवचनं ज्ञातव्यं। अरण्ये तु वापीकूपतडागेषु जलमध्यगतायामृत्तिका ग्राह्य
चाभिधानाशात दूर्व्वं स्यादिति चिंतामतो। अंतर्जलगतायां त्याकरणं तामणिबंधनाशः। अरण्ये वेष्णुचे वंन्त्रा दन्येषां वारणं नन्तु। व
र्णानैवेनमृत्तिकालेहस्त मति विनोक्तः। विप्रेष्णु लाघुमन्तौ चिरस्मात्तेन विधीयते। हरिद्वर्णावखेशेषु ग्रंथेहूक्ष्मे तिनिर्दिष्टाचानुल्कमृत्तिका
भावेमन्त्रो विशेषः। यस्मिन्देशे वचनं पावच्चे यमृत्तिका सैव तत्र प्रशस्ता स्यात्। न पाशो वा विधीयते इति स्थानस्वरूपसेवतनूत्वं
मध्यस्थवतपि ष्टादिनापिस्र स्वाभावेद्दूर्व्वां तं पतिनिषेधेयां तत्र मरशमिति यष्टमायेनस्व तपिष्टादिनापिशोर्व कार्यं तथा माथेषु
क्रजले निर्वर्तिरथ्यादिष्टवाननिषेधो विहारस्थ वंश्यावगच्छत्रिवक्षं वेरथ्यांतेषु श्मशानको श्मशान रागो मेघेन वापंसन्भूमिषु सर्वदा।
फलेजलेविततायां च वल्मीके गिरिमस्तके देवालयेनदीतीरेष्वमृसु शस्थलं इति। परिभ्रमादिदुत्वालयादिषु सुत्तादिविष्टे जलत
शिश्नव्यम्भेनंहृद्याचांघ्रपलांचरेत्। दूर्णेतर्न पुराणे। देवालयेतुपशुकूपांतस्त्रोबारत्र नीरजः छिद्याच्छिप्तंतुपुष्पर्थेधरेवां द्रुपचाग
ते देवतायतनेमूत्रं कृत्वा मोहाद्द्विजोत्तमः। शिश्न प्योमूर्लनंहृद्याचांघ्रपलामथावरेदिति। तत्र तत्र प्रक्षिप्त पोर क पात्र च्छम्
द्विगुणमा। करस्योदकपात्रस्थ्यनुयोन्मृ सवो वके। तडूलं मूत्रमद्दर्शांस्तपावेनननग्रमन्नयाचमाचक्रां। नहीवीजलपात्र
तु विरामके तु गतयदि। तत्कुलं मूत्रसदृशं पावाचांद्र प्रशेयो दिति। एवं ताब्रह्मादिमाक्षिविहारे दूष्य प्रत्यहे वे हहोनेद्रु मांरिशि
रस्तुविते पमात्रमर्तोल्प पूर्वेक्तस्थले तृणाकाष्ठादिनाभूमिमाच्छाद्य पूर्वोक्त्वा न यमेन मन्त्रमुरीयविनि सृजेत्। एतोवेद्दृह्लमोयथा
वकाशस्थले पूर्वोक्त नियमेन मन्त्रमुरीयविसृजेरातमूत्रं मनुना। छायापायामंधकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः। यथा सुखमुखः कुर्यात्प्रा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक
४
५

एवाथमेयस्तुवीत। तदपि रात्राववनिवातिराहारान्धकारजनितातिरिक्ताहविषये। ततो रात्रौ यथावकाशं दक्षिणाभिमुखो वा मूत्रपुरीषे कुर्यात्॥ अथ
शौचविधिरभिधीयते॥ येवं यथायोगं मूत्रपुरीषमानिरीक्षमाणो विसृष्टलोष्टादिना गुदं परिमृज्य मेहनं च विधूय गच्छेत् तथाच मनुः शौचं तु
यो शात तदल्पात्तच्च्यः। गृहीतशिश्नस्तूत्थाय मृद्भिरभ्युद्धृतैर्जलैः। गंधलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रित इति अत्र जलसमस्तस्पर्शे तु
स्मृतेरितिजलांतर्निषेधः उद्धृतैः कमण्डल्वादिभिः उदकपात्राभावे नाद्धरणं संलवे विशेषयज्जनः। अरत्निमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्याच्छौचमनुद्धृतात् पश्चा
च्छोधयेत्तीर्थमन्यथा न शुचिर्भवेदिति॥ तीर्थे शौचमकाले॥ तदुक्तं यस्मिन्स्थले कृतं शौचं वारिणा तत्तु शोधयेदन्यथा शुद्धिर्न स्यात् यद्वा जलं स्यान्न ति
वाऽप्येन शोधयेदिति। मृत्तिकाहरणस्थलं तु प्रागेवाभिहितं। वर्जितस्थलमतिरिक्तस्थलतिकामाहाय शौचं कुर्वीत॥ तदुक्तं स्मरणे॥ मृत्युतार
कमादाय मृत्तिकां विवरादपतः। उदकाद्वारिवामुष्यां जन्यावदुह्यितामुत्सृजेत॥ मसंख्यानुक्तोक्ता॥ एका लिंगे करे तिस्र उभयोः मृद्द्वयं स्मृतमिति
एतन्मूत्रशौचविषयं विट्शौचे तु मुविविशेषो मनुना दर्शितः एका लिंगे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश। उभयोः सप्त दातव्या मृदः शौचोपपादिकाः
मस्ताभ्यां अन्यो विशेषउक्तः। द्विलिंगे मृत्तिके देये गुदे पंच करे दश। लभयो। ममदातव्या मृदः शौचोपपादिका इति शंखेनाप्यन्यथा विशेषोद
र्शितः मेहने मृत्तिकाः सप्त लिंगपरिका तिस्रः। एकस्मिन्विंशतिर्हस्ते द्वयोर्देयाश्चतुर्दश॥ इति अथवा जिवादेयाः कर्तुं मेहनशोधनं॥ इति
मूत्रपुरीषयोर्हेयं शौचकाम यस्वकेरा। शौचमेतन्गृहस्थानां तथा गुरुनिवासिनां। द्विगुणं ब्रह्मचारिणां त्रिगुणं वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणं स्मृतमिति। न
चैवमकरणेऽप्यनियम मत्यतिरेकेण परिहारेणाक्रमः धर्मविदुषिणां तत्र कथः शौचेन योजयेत्। तथा चैवाम तत्पमननामे तत्र मूत्रेन शोधयेदिति। मृ
त्तिकाप्रमाणं तु विट्शौचेन मनुना दर्शितं। अर्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता। द्वितीया च तृतीया च तदर्धाः परिकीर्तिताः॥ मूत्रशौचे तु मृ
द्दामलकप्रमाणं वसुक्तं शौनके। आर्द्रामलकमात्रं च लिंगशौचे तु मृत्तिका। मध्यानुद्धिगुणा सुक्ले मैथुने त्रिगुणा भवेदिति। एवं चात्र संख्यापा
अर्थादूरसमात्मनो गंधाद्यपगममेवदिनत्वा। तत्र स्मृत्यां नियमो दृष्टार्थः। यत्र चात्र संख्यायामपि गंधलेपो नगच्छेत् नत्र बैरव्यातिरेके ए.म. ५

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शौचं कार्यं नदुर्गंधमात्रुना। यावन्नापैत्यमेध्याक्तो गंधो लेपश्च तत्कृतः। तावन्मृद्वारि देयं स्यात्सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु॥ एतच्छौचं गृहस्थस्य द्विगुणं ब्र-
ह्मचारिणां। वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनां तु चतुर्गुणं। यद्दिवा विहितं शौचं तदर्धं निशि कीर्तितं। तदर्धमातुरे प्रोक्तं मातुरस्यार्धमध्वनि। स्त्री-
शूद्रे रथकानां बालानां चोपनीतिनां। एवं लेपगंधापहारकं शौचं कुर्यान्न संख्यया। मूत्रपुरीषोत्सर्गार्थे उपविष्टस्तत्र कूले मितेवं तथा यथाशौचं
कार्यं। स्नाने कुर्याद्यथाशक्ति कुर्याद्यथोदितं। तथा वैद्याध्यापनोपि देशकालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनं। उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौ-
चं प्रकल्पयेदिति। मूत्रपुरीषयोर्मिलितयोः पूर्वं लिंगशौचं पश्चादितरत्र। एका लिंगे करे तिस्र इत्यादि परिमाणकारणाभावात्। भोजनार्थे उ-
पविष्टस्य यद्यासन्नगुदस्रावो न वर्तते देवताराधनास्मिन्नदीनेतुयो पंचगव्येन शुद्धिः। तदुक्तं स्मृतिषु। भुंजानस्य तु विप्रस्य क-
दाचित्स्रवते गुदं। उच्छिष्टमशुचिश्चैव तस्य शौचं विधीयते। पूर्वं कृत्वा तु शौचं तु ततः पश्चादुपस्पृशेत्। अहोरात्रोषितो भूत्वा पंचगव्येन
शुध्यतीति॥ इति श्रीमन्महाराजसिंहवाराज्ञयुगलसत्यसमरविरिकमार्गप्रवर्तकमलमूत्रकलंकं समस्तपवनार्थी श्री-
निजानमताहमर्मवमामाज्ञया सुधीः श्रीमन्महाराजाधिराजस्यास्व पतिराजविरचिते नमोनाम्ने समस्तकार्मालिकमोरमलमूत्रोत्सर्गादि
कूपमंशौचविधिः॥ अथ दंतधावनं आचमनानंतरं कार्यं॥ तदाह दक्षः शातातपश्च। मुखे पर्युषिते नित्यं भवेदप्रयतो नरः। तद
द्रकाष्ठं च शुष्कं वा भक्षयेद्दंतधावनमिति। तत्र दंतधावनं वक्ष्यमाणप्रमाणं द्वादशांगुलप्रमाणं कनिष्ठिकाग्रसमस्थूलं कूर्चाग्रं
तत्कोणं सत्वचं सग्रंथि शिथिलावयवं स्थूलं समस्तमेवा द्विजानां वितस्तिमात्रे क्षीरवृक्षोत्थं तदर्धं कार्यं तदुक्तं विष्णुस्मृतौ। कंटकि-
क्षीरवृक्षोत्थं द्वादशांगुलमव्रणं। कनिष्ठिकाग्रवत्स्थूलं पूर्वार्धे कृतकूर्चकं। अथवा। वितस्तिमात्रं स्मृतं दंतकाष्ठं द्विजन्मनां। ब्रा-
ह्मणस्यार्धं धार्यता तिसृषु तं नजेंचुमत्र। अथवा द्वादशांगुलं नवषट्चतुरंगुलं क्रमेण ब्राह्मणादीनां ... गंतव्यं। तदुक्तं
गार्ग्येण। द्वादशांगुलं विप्रस्य काष्ठमाहुर्मनीषिणः। क्षत्रविट्शूद्रजातीनां नवषट्चतुरंगुलं। तथा विष्णुनाप्युक्तं। दशांगुलं तु वि-

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक. ५ मारणोच्चाटनेषु नवांगुलं। अष्टांगुलं च विशस्तानां द्वादशांगुलं चतुरंगुलमानं तु नारीणां नात्र संशयः॥ तथा स्मृत्यन्तरे नीरन्तं तत्समदन्त
धावनमसांस्थूलं विषमं रक्तस्य चिविधं दन्तधावनमिति। तथोऽस्मिन्मात्रापवेनेन॥ उच्छापनेनैव पदात्मगुविर्भवाममाश्रितः पश्चिजपवमंत्रेणाञ्ज
लयेद्दन्तधावनं। इति मंत्रश्च। आयुर्बलं यशोवर्चः प्रजाः पशुवसूनि च। ब्रह्मप्रज्ञां च मेधां च त्वं नो देहि वनस्पते इति। अस्य मंत्रस्य प्रजापति
५ ऋषिरनुष्टुप्छन्दः वनस्पतिर्देवता प्रार्थने विनियोगः। आयुरित्यादिमंत्रोपलक्षणं। पिनाभिमंत्रणेन तेनैव घ्यायाः दंतधावनमिति। इदं चपा
ङ्मुखः स्वदेशा मति सुखो वा कुर्यादिति दक्षगोनरत्न। प्राङ्मुखस्य धृतिसौख्यं पश्चिरोगपमेवचा दक्षिणेन तथा कष्टं पश्चिमेन पराजयः। उत्तरेण गवां
नाशः स्त्रीणां परिजनस्य च। ननु मार्कण्डेयवाक्ये उदङ्मुखो प्राङ्मुखो वेति स्मर्यते तत्कथं प्राङ्मुख एवेति चेन्न उदङ्मुखस्य प्राङ्मुखस्य
ति व्याख्यातु चिन्त्यमादस्य धोक्तगर्गवचनेन विरोधः स्यादिति। अत एवोक्तं कात्यायनेन। पूर्वासेरे उदङ्मुखो सर्वोऽक्षमात्रवासुपादिमि
तथ्योक्तं महाभारते। प्रत्यङ्मुखोऽप्याहेच प्रस्तवं यस्मान्माश्रितः दक्षिणां वा उधस्यत्कयाजा चैतरेतत इति। न च सूर्योद्देशप्रत्यस्पस्पाद्यवत्ता
त्मेदं सूर्योद्देशे दन्तधावनमुच्यते इति। दंतधावनस मयेच यातिनहि तव्यांडालपावं देवघेस्वलकन्मे सजत्तजमुलाञ्चाङलातन्नावल्लावत्प्र।
नदृष्टं तु छेदेना पतितांत्यजपाषंडि स्वतीविरजस्वलाऽभिवचक्रपानकिंचंगलानप्रतादंतधावनेत्र स्वजीवीत्स्वबस्त्वोपजीवो स्वलकरतित्तन्नक्तं
विश्वप्रकाशे स्वजीवो स्वलकः इति। स्मांस्वमुनकविद्गाहगर्द्द मनुस्मृत्यन्त्र यश्पेर। नतु जोऽस्यनके विधवा हं चगरद्भंताम स्वजुइं का। अस्मात्रैवं
दृशाद्रपरेपादिजसुद्रोविवहनण इति। तान्मचक्षः कुकुर्यादक्षप्रत्युष्टे दंत धावन स्मर्येः। नाघपतिपत्संवदशी षष्ठी चतुर्दशी अष्टमी द्वादशी जन्मनक्ष
त्रजन्मादिवसम्यति पातविष्टिनियहाणसंक्रांतिपञ्चत्रयापवास श्राद्धदिन पुत्रोत्पत्तिदिन सुतवसावेमपितृदिनाजीर्णो ज्वरा श्राद्धादिनक्षति रि एम०
कदिनेषु कुर्वीत दन्तविकारप्राप्तो। प्रत्याख्यनुस्नातज्ञस्नाना धारिंगतये बनरा। इदुत्त प्रन्थमाबा स्नापांउ पललहरणाविनरिति। तथा चतुर्दे ५
श्यष्टमी नवमी पूर्णिमासंक्रमोरखेः एषु स्त्री तैलमांसानि दंतकाष्ठं च वर्जयेत् इति श्राद्धे जन्मदिने विवाहे जीर्णे हुपिनाबत्स्ये चैवोपवास

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ध्ववर्जयेद्दंतधावनं तथा। प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु प्रतिपत्रवमी क्रुध। आचार्यप्रोक्तमपुः अष्टम्यां भवचतुर्दश्योः पंचदश्यां छिजन्मसुत्राप्यतायाप्यश्च
मंत्रौ मारं तत्राष्टे नत्रु पेरशनाद्यारजोरां वमनः श्वासकामहराईतःप्रोरोरपाकूवेः स्वधात्रोरितमसमितेरखो। रोहितो वसवारीचपतिश्च वि
ध्वांगना। सितमसद्यांदंतकाष्ठं समायातुविवर्जयेदिति। तद्वन्नारदीये। उपवासदिने राजरं दंतधावनमाचरः सघोरं नरकं यांति व्याघ्रम
सम्भवनुयुगमिति। तथापाराशरः श्राद्धे जन्मदिने चैव विवाहेषु खदुःखयोः व्रतविनोपवासे च वर्जयेद्दंतधावनं। अत्रव्यासः। श्राद्धे
पक्षे च नियमाचारादाश्रमोपि तं भर्तृकाः आदद् वर्जुनि मे धायं न तु भोक्तु कदाचनेति। आश्वहेजन्मदिवसे विवाहेसु खदुःखयोः व्रतेनवे
वोपवासे च वर्जयेद्दंतधावनमिति। यत्रापि विशेषः। इजव्यलावनुर्यक्षिप्रतिकारशमेहनि। प्रातानत्वं बंधमाद्येतेनिं ये पिपिसमाचरे
दिति। एकादश्यां तु न सर्वेषां दंतधावन निषेधोऽस्यणपर्णो सरानुपोदितितत्राप्यरकचारणतधकालविरोयमहरितिहिनमिति नदामि द्वि
तं ततस्व धैर्यकामस्यचैनहसिम्बामो वटेन संपन्नामो विजयकामः कारंजेन हर्षसंपत्तिकामः कृष्णमधुररसकामो वदर्यो हनेरणसौभा
ग्यकामः खादिरेण वस्तधनकामः बिल्वे मच्याकसिद्धिकामः श्रीं दुंबरेण वरस्कृतिकामो वंधुके नवीत्रिसौभाग्यकामस्सैंधवेणपनमसिद्धि
कामः पालाशेन लक्ष्मीकामः कदंवेन च्छरेण्यकामा त्वासिन्धेर्यकामो स्पामार्गेरोगनाशः कृमो केणव्याकामनाशश्च वीजपूरेण
आयुःकामः कुटजेन महाश्रीकामो वटेनाश्रीवश्यकामाः प्रियंगुणागोकामो वेणुनाजलकामो राजवृक्षेण राजवश्यकाम च्यम्रेणसौ
मायपकामः पनसेन देपापुःकामो जंवुनाब्रह्मवर्चसकामो लवंगेन च्चाविशोकाकामो ऽशोकेनदुःस्वप्ननाशकामो जात्या वानातिस्वृधकृह
द्वोऽहंताहरंतमांसव्यावजं शोधुयेशातथ्याशनागसहितायां सर्वे धौ येवे वे देमिककरजे विजपेरणेः महेवे वाधेसंपत्तिर्वदर्यो मधुरव
नः। खदिरे चिवसौभाग्यं विल्वेत्तुविपुलंधनं। औदुंबरेबवाक्सिद्धिर्वंधुके च दृढाश्रुतिः। कदंबेसकलालक्ष्मीरामेणभाषमेवचाप्य
पामार्गे धृतिर्मेधा प्रज्ञावान्मिर्धृतिःशुचिः। अर्केणहेतिरोगांश्च बीजपूरेण नुश्मयां। दाडिमे सिंधुवारेच कुस्भेकु रजेत्तथा। जानाकाशकुमसैव

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निके
६
6

दृष्टमपि चैव नाशयेदिति । तथा नारदीये पर्वसंहितायामपि । खदिरश्च करंजश्च करवीरकदंबयोः । सर्वे कंटकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः । जंबूदुंबर
न्यग्रोधश्च करंबौ लोध्रबंधुकौ । बदरीति इमा ग्राम्या प्रशस्ता दंतधावने । कोविदारकरंजश्च कुटजलक्ष्ममालती । शालो वल्मिपिप्पलपुष्पन्नमालश्रो
कएवचाशालश्शालवृन्तः । नार्गाः उदुंबरामवाकसिद्धिं लभेन्नतोहितेणोपि धनं । अयं रमोर्गे सर्वसिद्धिं श्रीपरपंचपिपंयुग्मिः । वेणुनावामुपाङ्गा
वोनपवंरकल्पतः अशोकः । द्विविशोकः आत्मवंगात्र बल वर्वसं । राजन्य आमुसुने कार्पहिशिनिर्मलंपनछयोपपति गतमिमुखेमम्यथेयो
ऽन्नमामोमसंशयमिति गोभिलः । कुशार्कवालहिनालकेवलंत्रसरद्रुमं । विजॆरनारिकेलंच सर्वमेनेन रलराजकाः । नृणां राजसमुत्वं च वर्पदं कुर्याद्
तधावनं । नरश्चूचं शल्ययोनि पिप्पलादिपाव इंगां न पश्यति । अनत्रा प्रशमकाखन दंतधावनेनास्याथैः प्रापश्चित्तमुक्तं । अथ शब्दनकाथ
दंतान्योनिमज्जेन्नराः सप्रायोरथनोदंतो यामसुष्टिनेरुच्यति । तथा । नांगुलीमिश्चमरूपयुपषेलैष्टेश्च भस्मनानाख्यपेश्चतथालोहैश्चति
शातातपेपोहः । र तथा वन मंगुल्यामत्र तलवने तथा । मजिक्यालमणोविवर्तुल्यंगोमांसलहतां । धुर्मेशा गोक्षभंगार वाह्यमापराहित्याचम्र
नखाविमिः । नकुर्याद्दंतकाष्ठंच श्रीकामोहर्षितदिने । श्रीसंगं सारं यानेध्याध्यायंत्तुरकर्मेव । नकुर्याद्दंतकाष्ठं चाखातैलेवशिरएविस्थितावराहृत
गणेः । अजात्तपर्णोगिनदंतकाष्ठाच्यु घातपन्नेश्च समन्विता । मानदन्यपर्णानि नपाटिना । निनवोदुंगुष्ठाणि किनाचवंवा । अत्र व्यासः यो मो
हान्यामवेलायां सज्जवे दंतधावनं नाभिनामास्याखाद्यतिरसवताःपि नृभिस्सहेति । दर्शनेपोगयारिनातेसि ह्यंतेचनलिखितमपि अविमध्य
कारितयालिखितं मध्यान्हस्नान विषयेचेन निषेधस्य यमस्मृतौ । उदाहृतवान्नान यादिं । मध्यान्हस्नानवेलायां यो महेद्दंतधावनं । नि
राशास्तस्यगच्छंति देवताः पितृभिस्सहेति । प्रातस्नानमप्यकुर्वीतदंतधावनपूर्वकमिति हरन्यायाः प्रातस्नानवेलायां दंतधावन विधानाच्चान
स्यास्त्रध्यानस्नानातरे दंतधावनं न कार्यमिति व्यासेन हिं निषिधमित्युपुंसायत्याराभावेपिकर्तव्यविशेषस्मां । अलाभे दंतकाष्ठानां नि
षिद्धायांतिथौ तथा । अपां द्वादशगंडूषैर्विदध्याद्दंतधावनमिति । तथा चाख्ये निर्णयः । पर्वेवाह्निणक्षण्टेव्रितब्रह्मचारियतिविधवाग राम०
६

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नमः। अमावास्यां तथा सिनीवाली तु सर्वे दिने तुरे तथार्धने हेमे पः प्रवासिनस्य च गृहस्थ वनिनि पिण्डतीर्थार्वर्जे पितावतुरं मलमाने न स्नानधावनं कु॥
र्युः। गर्हं च मर्पोर पात्मा गोवानुष्ठे पदं न कार्यावाचे अंगुल्या दिग्भिः रक्षयां शरीरं च कार्ये। ततोऽन्ये शप्रसाधनं कुर्यात् शसुचिः गृहस्थ कृतदंत॥
धावनं आदर्शेवास्य दूर्वाजमा लेलनानि च कुर्यात्। आपः आमः आत्मानं घृते वीक्ष्य तेनाज इत्ये विसृत्य प्राणे। आनने कृत ततः कुर्यात् स्नुमाना।
के शप्रसाधनं। आदर्शे जनमांगल्यं दूर्वाजमालेभना निचा। तथा ब्रह्मपुराणे॥ धृमात्मानं घृतपश्येय हीदं विरजावितं इति। ततः प्राङ्मुख
उपविश्य ललाटं हृदय बाहू मूर्ध्न्यां पन मः संकर्षणाय नमः वासुदेवाय नमः अनिरुद्धाय नमः इति चतुर्भिर्नाम मंत्रैः चंदनं धार
यित्वा मोक्षणेनायत्रीं समुच्चशिरसा वध्वा मंत्राभ्यां पवित्रं धारयेत्। तंत्रे शौनकः कार्पास लला टे हरिवाकोष्ठ्रदं हृदि तिधारयेत्
चतुर्भिः स्वं कर्षणादि नाम भिश्चं दिग्भिरेमा वाकारे चुरा यत्रैनिवध्यीयाः शिखां ततः। आचम्य प्राङ्मुखो भूत्वा कुशपाणिः समाहित इति।
अथ पवित्रधारणविधिरुच्यते। स्नानादिकर्म कुर्वाणो बिनुपाद्धपवित्रकामिति पवित्रधारणविधिश्च वर्णादश्रुत्वे दर्भेपवित्रं कुर्जे कुशं नुमो
वर्णो रजतं त्रिलोहवेष्टितं कुशमयं वा। तदुक्तं शातातपेन। जपे होमे च दाने च स्वाध्याये पितृतर्पणे। अशून्यं तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः।
सर्वे कलिदृष्टस्यां तदुक्तं पुराणे। यथा पुष्करपर्णाम्बु अपां लेपो न विद्यते। एवं पवित्रहस्तस्य न लेपो दुष्कृतस्य च कित्र। जपहोमस्तु शृता
अमृतपवित्रेण पवित्रेणाहृतः तद्भवेद् ब्रवीति दिशोदशानयाहाणोभिलः। पहोपधातुरे दृष्ट्यमूलेदर्भेदर्भस्य च। वक्त्राद्धुयं यथा वि
स्लेः एवं विप्रे पवित्रकामिति दैमेन सर्वेहास वो दृकुर्याद दवा विचारयन्। रवो यत्र ततः मरे शिम्ना भ्रमया हृदिस्थितो द्विजाः। ततः स्वसे वर्णो
मस्थं पवित्रं। तथा जाबालः स्मृतौ। अनामिकापि पवित्राणि कुशदर्भवस्तुकानि चाहेमात्मक सुवर्णोद्य एकानां हिनि केवलानि नित्यश्यास
येणानामिकामिस्त्रैणो वाप्य वा सदा। पवित्रं धारयेत् द्वौ मासस्व कर्मफलाय से प्रशिरित्यापः। रजतं त्रिलोहवेष्टितं तच्च। तथा यंप्रकारा अनामा
णिकाभिहिताः तास्ता बहु वर्णा नाम षोडशरवैरैर्भि। त्रिलोहवेष्टितामगुष्ठकार्य कि। ततश्चोक्तरीत्या त्रिलोहवेष्टकार्याः एतावता

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक

७

वेलायां नरके केवं पार्थिवेन। अथवा उत्तमामार्गार्थं नरके केवं कार्यं। तथ्य फलमुक्तं। एवं लोहत्रयेण वेष्टितं रत्नौघमुत्तमं। अथ पंचपवित्रं वराहात्
रमनुत्तमं। आयुः वरमनार्थं दृष्ट्वा मूलं रत्नेनाशनमिति। सुवर्णेन पवित्रा मित्रे मृपं ध्याद्रिति खेष्वाति। अत्र जीववत्विंचरेके रागात्
मतावार जतधारणेन कर्मणां तद्दृक्तं संग्रहे त्रुटिपंचेन पदं तन्ने स्थात् तत्तथा नजीववत्विंदवे कोर्योयं सद्दोषा विद्यातमुदीति। ततस्तु
वर्णादि पवित्रधार्या तथा महाभारते॥ हेमाग्रलौयके नापि मार्जनं सर्वपापहमिति॥ तथ्या मार्कंडेयपुराणे॥ पवित्रोक्त प्रकाराणां हेम्नानु
पांतं पवित्रके। तद्धार्यं मम रेभे पि सुरूपे मंगलाय वै ति। व्यसने भूसुरैः श्री तस्मात् नित्यकर्माणि यावंतीहोदितानि वै। तानि सर्वाणि अर्वीत्रे
मैरेव पवित्रे श्रेयो इति। तस्मात्सौवर्णमपि धार्यं सुवर्णे धनाभावे रूप्यमयं पवित्रं कार्यं तदभावे दर्भमात्रं सर्वत्र प्रांगुलेवा तत्राप्यशक्तौ वरछेव
लंवलयं त्र्यंगुलं स्यात् ग्रंथिं च द्व्यंगुलमग्रमिति। तदुक्तं स्मृतिभास्करे। अनंतगर्भितं साग्रं कौशं द्विदलमेव च। प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवि
त्रं यत्र कुत्रचिदिति। चतुरंगुलमध्यं स्याद्ग्रंथिमेकांगुलं तथा। वलयं द्व्यंगुलं चैव पवित्रस्य तु लक्षणं। एतत्पवित्रनिर्माणमन्याहारि
गात्र उत्तरणादिषु स्मोत्रातत्यः। अस्मस्थो विसमवे मार्गो ब्रह्म मार्ग विनिमितिः सहस्र परस्त्रिगुणेन ऋ सपवित्रमभिधीयते। पवित्रक
त्रु रभिमुखः श्रेशोभयावरणे मार्गाः तथा। अंगुष्ठं वदेय रई तर्जन्यां तु पुनः पुनः। ज्ञानमनुद्रामध्य रज्वान्यधवरोपित्रंबधनामिति व्यत्य
त्यापनेत्रत्रसो विशेषः क्वचित्। मायामाप्य त्रुदभौ ध्यां प्राप्यादि रोपणप्रध्यतः। मूल्यायवद्धतो कुचाकुर्यात्र ग्रंथिं च मंत्र विचारतिता
या समंतु विमलं मार्गं ब्रह्म मार्गं विनिः सृतां सहत्प्रदक्षिणेन तत्पवित्रमभिधीयत इति। नव सप्त पंच त्रयो वा भिरं पवित्रं तथा पी सुवर्णे
दिवस्त्रारेमाण विशेषापरिहानाक घंटा धर्ममिति वेदव्यास। तापवित्रं द्विविधं। व्यासमंच तत्रा यंत्र श्च वष्णानुयोग यत्र सोमा गतं कांस्यं
व्यासतान्निमित्तं गतपाविहितं ग्रामिनि त्रिग्रन्थेनाव श्रावचत्रर्भिर्ब्रा लणानां त्रिभिः हृतां दल्मां विशांत्पर्वे तत्पूहागा अन्येवां सप्त भिर्ब्राल
णानां पंचभिः क्षत्रियाणां। चतुर्भिर्वैश्यानां द्वाभ्यां शूद्राणामिति तदुक्तं मार्कंडेयपुराणे॥ चतुर्भिर्दर्भपिंजूलैर्ब्राह्मणस्य पवित्रकं। ए

रा.म.

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कैकं मूलसमुद्दिष्टं वर्णे वर्णो पयाक्रमं। तथा प्रास्मृतिमात्रेपि। समेन दर्भेण पिंजलैर्वा सर्वेणाप्युपवित्रकं। पंचभिस्त्रिभिरेकेन चतुर्भिस्तथा वि-
शः। दर्भाभ्यां मूढकं विहितमिमा ॐ वैश्या विनर्हति। अथवा अत्रैतं संख्यां मुंजो स्यादेको हस्तं समं तथा। मूला निरज्जितो स्थूलहस्तायाणि
प्रणीता। दृसह वेन तेषां मे अनुहस्तपथा रदं। एकीकृत्यार्थमूलान्यास अनुवर्त्म प्रदक्षिणं। तथैव पितृणां वामे वस्य कुर्यात् दक्षिणपादं
पवित्रकरणं चैवं प्रतु इति सर्ववेदिनां। वलयं चांगुलामानं ग्रंथिरेकांगुलिप्रमा। चतुरंगुलमग्रं स्यात् अप्रस्यान मनागमिका। वलयग्रंथिकाग्राणां
असाविभाग हस्त्रा। पवित्रस्य भवेत्साति क्रमेणोदाधिगवनां पूर्वे न प्रमाणेन कुर्यात् केनचिद्बुध्या। पवित्रेपि न कार्ये स्युनन्ममस्य शुभा विनामिति
दर्भं च पवित्रं मंत्रैः कार्यं। पवित्रं तस्मात् इमं प्रदक्षिणप स्य प्रस्या ऋषिजगतो छंदस्य स्मृति देवता पवित्र करणे विनियोगः अथवा प्रणव
प्रयेष मंत्रस्य रसम प्राप्यान्नमपति। देमाल्म कुपवित्रस्य से व्याम्य प्रयोगापवित्रं विपेष रक्षाशांतिकर्मणि। त्रिभिः पौष्टिके पंचभिर्दर्भैः पंजलैः
आभिचारिक कर्मणि चतुर्भिरिति। तयोर्जन्मा के देपवराणो। त्रिभिर्दर्भैः शांतिकर्म पंचभिः पौष्टिकं तथा। चतुर्भिश्चाभिचारार्थं कुर्वन् कुर्यात्पवित्र
कमिति न चुकृतमपि पवित्रं रव्यधार्यं कस्मिन् हस्ते इत्यपेक्षायां दक्षिणहस्ते न दर्भां कोशे यं विभपात्रिमं पवित्रं दक्षिणे करे। भुंजानश्च विशेषेण तु
तान्यविशोधनमिति। तथा मार्कंडेयः। सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियां। नोच्छिष्टं तत्पवित्रं तु भुक्तोच्छिष्टं तु वर्जयेदिति वस्त्रहस्ते पवित्रं दर्शपाति।
एतद्ग्रंथिविहीनदर्भमात्रविषयतया आपस्तंबः। अमयावनांतर विशाधापक्ते। तद्ग्रंथिकेन। ग्रंथिपेष्य पवित्रस्य नतेनाचमनं वरेदिति
नतु। सपवित्रेण हस्तेन भुंजीमाहाचमनिर्वेदाजेपस्वैद्धनेध्याये प्रास्नुणाच्च विशेषतरं जानावाकालोजनसा द्धयोर्दाजनस्य संग्रंथिपवित्रेण
दानीं नशिखायां तु वृषचाग्रंथं दर्भमात्रपहरणमिति चेत्। भोजनेपि ग्रंथियुक्तपवित्रनिषधात्। तस्मिन् हारा तेनार्थं स्थीकृत पवित्रेणानभुंजीया
नयाचमेशनपिवर्पीदिक्षैचेतन्न स्यात् छोणितं भवेद्यात स्मा द्ग्रंथिकेनांकुपवित्र भुंजीत वा लेभरिति। कर्थं तर्हि स्मिप्रावा स्यामाण्यमिति च
ससेशिखा दानीं तनाम संग्रंथिकपवित्रेणोपभोजनं कुर्वत स्यग्रंथिक पवित्रहस्तभोजननिषेध स्पष्टतया लक्षितः। ग्रंथिविषय विधा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक ८ ४

मध्यत्वावर्तुलग्रंथिविषयत्वेन मानां ध्याचामप्रमाणपुस्थापयति। ततश्चभोजनेवर्तुलग्रंथित्रमपवित्रेनु अर्देतु लरतितन्वा। तदुक्तं मंत्रिस्य
न्तेः ग्रन्थपत्तेन पवित्रब्रह्मग्रंथिर्विधायात। भोजनेवर्तुलं प्रीतमेवं धर्मोन हापयतदितितयोक्तंस्मृत्तेतरभोजनेवर्तुलःप्रोक्तःइतितस्मादहिरा
ह्वत्र पवित्रंधार्यों अथयथाहस्यद्वये पवित्रधारणं। तथोक्तं मंत्रिस्मयो। उभाभ्यामपि पाणिभ्यां विधिवद्दे पवित्रके धारणीये प्रयत्नेन ब्रह्म
ग्रंथिविनिर्मितेइति। तत्र कयां गुल्याधार्यमित्यपेक्षायामनामिकयेत्यवधेयं तदुक्तं मार्कंडेयपुराणे अनामिकाधृतादर्भाजेस्थानामिर
यपिवा। द्वत्राभ्यामनामिकाभ्यां धार्ये दर्भपवित्रकेइति। अत्रविशेषः। आद्यांतमपर्वणी द्वित्वाद्वितीपयर्वणि। आद्यद्वितीपर्वरत्यापांवापवि
त्रंधार्यं अत्र यथाहस्मृतिः सिद्धिकामं प्रथमकर्मणि प्रजाकामो मध्यमपर्वणि तिस्रृपयात्रास्त्रेणः आद्यपर्वणि द्वितीयपर्वणि तृतीयेः तृतीयप
र्वणादिशेषः पवित्रंधार्यमिति। तदुक्तं मंत्रिस्मृतौ। प्रथमंतं यपत्पर्वद्वितीयेतु नत्वेप येशद्धपोक्तपर्वणामध्ये पवित्रंधारयेद्बुधः। तथा मध्यवि
नप्रजाकामोमलेसर्वार्थसाधकइति। तथा। अंगुलीमूलदेशेतु पवित्रंधारयेद्विजः। तांद्विपर्वकेरवेवविशामध्येत्रुस्थ्येचेति। तत्रसंमद्र
तत्र स्मृतिचंद्रिकाकारःस्ववाग्गुरोप्रकरणेषु महाविशेषमाह। करेकंठेशिखायांचकर्णयोरस्थयोरपि। पवित्रधारकोयश्चनसपापेनलिप्यते। कुशमामं
तुपः कोरीसमांवहतिसर्वदा। लिप्यतिनसपापेन पद्मपत्रमिवांभसेति। ननुभवतुचैतत्सर्वंतथापि केवाकुशाः किंपंतावन्निविचारणीयं उच्यतेप्रस
ताःकुशाअप्रसूतास्तुदर्भाःसमूलास्तुकुतुपाइति। तदुक्तंसंग्रहे। अप्रसूतास्मृतादर्भाः प्रसूतास्तुकुशाःस्मृताः। समूलास्तुकुतपाःप्रोक्ताः कुशाः
कुशसमासमताइति। तथा कुशाःकाशाःयवाद्दूर्वा गोधूमाश्चाथकुंदुराः। उशीराव्रीहयोमौंजाः दशदर्भाश्चबल्वजाइति। तत्रसमपर्णाएव
ग्राह्याः। समपर्णाःप्रभावभीक्षितलाः। तेत्रसमुद्भवाः तेप्रशस्ताद्विजातीनांद्विपित्र्येवकर्मणीति। तथा अच्छिन्नाग्राःसपवाःसमूलाःकोम
लाःकुशाःपित्र्येदेवजपार्थाः। छिन्नमूलाःप्रअग्रांर्थमलरहिताःअग्निकार्यार्थेपागार्थेचग्राह्याः। तथाहारीतापञ्चार्थेपीताः पाकयज्ञार्थेकल्मा
षावेश्वदेवार्थेग्राह्याः। तथादिवंकर्मेकुशाग्रेणपित्र्यंमूलेनमानुषं। पित्र्यंहलेनमध्येननरणांतुप्रयत्नतः। इदिवंकर्मकुशाग्रेण तत्कर्म

राम ८

वेभ्यतिमिष्ठानतिातथाणांडुरारूणपीनकम्बलवर्णाः प्रस्नुतात्रियोविश्पभ्रश्चजातीयान्तेषांः। तथा तु तुवर्म्मीत संसकजातीयाश्च तत्रज्जातीयकर्मसु
नस्याह्याः विशेषेणाग्नेप्रतुषाषेवसर्वत्रव्यवहार्यौ। तदुक्तं समंतात्कुसेणा ह प्रतुषा चेदनः कुशः। समस्तकर्मसुश्रेष्ठाश्वमामेसोपकल्पस्तौ
समेतानामहरितृभः कुशः कोमलपत्रकः कुशः सपोषिरितत्तसर्वकर्मसु फल प्रदः कृष्णो सौष्यस्कमलिनः कुशोप स्वधलालीतिः मनपंसवदइ
नकः लोंवकमैसुपोरितिः इति। तथा वल्मीक श्मशानच्युतजट्टष्टो खरस्थंश्चमजातामयोकुव सराछायाप्रवाहितहो नायकक्ष्पंस्सुषस्य
घायत्रमिह्प्रभिन्नायककस्कुशुमपला शाशवक्त खदिरवत्सनहविल्वा समीपजात छायास्थे दर्भान्वर्जयेत्ततः सम्यग्हानप्रावोमहीवीं
वा दिशंगवाकुशं ग्राघकाशिमज्ञात्स्यौनोसम्यक्प्राणायामं कृत्वाग्रसा विल्वमहेश्वरा नलादिलयमवग्रुणाखिलोहव उं वधीनां व्यश वीं
नावसरस्तु नीनांगरात्याये वज्रमिविन्नप्रतुवस्तु नादित मेहानतुतोमेराध्याय न पूर्वो भिमुखउन्नाभिम्लवोवा हस्तेन मुष्टिमात्रो पाहित
प्रणा वमुवरह पिनृमेता निवार्या थैवेहति णाभिमुख शिं घारतांश्चभुवेन वधोयाह एतनुकुशाः आनीतानाश्चच्छवरा हमार्जीरसकत्वहुरवा
कुहुत्वक्पिशकलास पातितांस्नजातिभिवकरणार्व लकरक्षमजात जन्मसूतकिनस्त्रले स्थास्थिजच्छिष्ट जनसूतिकागर्भेणोक्षेश्पाभिमारि
कादिस्पृष्टाकर्मसिपक्षः पविमाज्याः ततः कुशानांपवित्रं कार्यं अथवावालानांपवित्रं कार्यं तथा पंचप्रकारः कपिला सर्व लघ्यासंवरणांयोगाः
नांप्रदक्षिणी हस्तेतु कुमानुवैसुसुते आदिमानां श्रमसमया। सर्वोदघासिवेमौ स्वां नीष्पतदंवप्रमोदमेइति। मंत्रेण गोपृष्ठा देवालाप रदोवा
कुशाग्रमार्गेणः वालैः शुभेरिने घेगुलयोपि मूलंच चतुरंगुलाग्रं मध्य स्यात्मीडशांगुलां कुर्यात्स्तनं अत्र एणसमद्रवपात द्व्यधिध्युंगुलाहेपात
दूर्दुवचतुरंगुलं। षोडशांगुलमायात मधस्माघ्र नियोजयेत्। एतत्पवित्रंकरेर्धार्यं एतत्पवित्र पाति विशेषःस्यादयोत पवित्रे पतितास्याग्नात
तथाजपमरणादापि प्राणायामेनपंचकृपोत्र स्याद्यविशेषम मर्पयामि तितस्मात्पवित्रधारणं कर्तव्यं॥ इति श्रीमन्महमोल्लसितवस्ला
प्रालसरणहलभ्यमरेविरिक्कमार्गप्रवर्तक सकलमंडलमंडनसमस्तप्रकाधीश्वरनिजामसाहसमस्तप्रजागुरुधरश्रीमन्महाराजाधि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक०
८
१

श्रीरत्नपतिनागविरचितायामाह्निकचन्द्रिकायां पवित्रधारणविधिः ॥ ॥ अथ याचामेदिति विधिदर्शनादाचमनकर्मण्याख्यातातिरिक्ते वोपस्पर्शेनाधिकार्ये न
त्रिनिमित्तं काम्यं च स्नानादिरोगप्रसवाद्युपपरिहारफलतयाविहितं चानन्तकारणोपसवापप्रवणात्त्रिनिमित्तश्रान्तेन प्रसवाद्युपपरिहारफललाभाय संध्यावाऽभावा
त्यवचारकूर्य्यन्तस्नानादनवविषयतयाविधिपर्यवसानं न तत्वं वर्णाश्रमाचारवत्तिविरुद्धमनुगतामिति तविप्रलोभतापवद्रूपमायन्नयपदलद्धो
नारतस्मात्परिहारस्यापिफलवैवासमेदयन्नेः प्रसवायपरिहारं द्वादित्तस्य सर्वापेतितविघ्नोनतापलसकलफललाभेनलेनराकांक्षस्मनुपपघात ॥ नतु जो
चारणवारयः क्रियास्तुकतुनेमोदादनाचम्येचना स्थिकाभवं निहितयात्तप्यत्रिपाः सर्वानतशपदनयामूलोवाणतथ्या एतत्रोनुर्षेहृत्वमनंतुयः ॥ प्राय
श्चित्तोपतेविप्रः प्राजापत्यार्धमर्हतीति ॥ तथासंग्रहे ॥ अकेनविधिनाविप्रः कुर्यादाचमनं सदा ॥ अंगानां स्पर्शनात्सद्यः प्रीताः स्युः सर्वदेवता इति ॥
इदं हि पावकलोपमस्तिहोत्रहितिवदायावच्छेदोपकल्पजीवनेनावश्यकतयावेधनाद्विध्ययेदितसर्गकामपरसमर्पितफलाववोधनेनाप्य
वच्छिन्नकाम्यनूपत्तयाग्रसनेनमवेदाचमनस्यानुष्ठेयत्वेनावश्यकत्वात् प्रीताः स्युरितिसनेनन्तुसर्वेश्वरप्रीतिरूपपफलस्याऽश्चवोधनानसं
वलितनाधिकारवचनंप्रतीयातइतिनिमित्तनिमित्ततयाऽस्यावश्यकनित्यत्वं च फलसंबंधात्काम्यत्वं च अस्य रागप्रसवाद्युपसंबंधस्यान
किंतु अः ॥ तथाचविपाग्रपधेनोक्तं ॥ एवं प्रायश्चित्तनिमित्तयस्पर्शनमाचरेत् ॥ आवत्समेवपर्यन्तं जगत्संवेहितयेयेदिति ॥ तथाशंखेनाथ
लं ॥ त्रिः प्राश्यापोद्विःपरिमृज्य प्रीतास्तेनास्य स्युर्देवताः ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशाश्च भवंतीत्यनुशुश्रुम ॥ गंगा च यमुना चैव प्रीयते परिमार्जनात् ॥ नासत्यदस्रौ प्रीयेते प
शुपालिनश्च ब्राह्मणा शिरसि केशान् इति ॥ नासत्यदस्रौ प्रीयेते स्पर्शनात्सामवेदपोत्र सेवेलोचन ॥ क्षोमेन प्रीयेत शशिभास्करौ ॥ स्पृष्टेन कर्णद्वयेन प्रीयेतानिलश
लानलौ ॥ स्कंधयोः स्पर्शनात्स्वधा यं तत्सर्वे पर्वताः ॥ नाभिसंस्पर्शनान्नागाः प्रीयंते चाप्य निमिषाः ॥ संस्पृष्टे हृदये चाप्यप्रीतास्युः सर्वदेव
ता ॥ मूर्द्धसंस्पर्शनादेवप्रीतः स्यात्पुरुषो नमः ॥ आम्यपोरत्वाग्नता ॥ नागाधिपश्चिश्वचराचरं ॥ ततश्च फलस्य चाणाचुकाम्यत्वं प्रतीयते गयते तेष
चफलजनकत्वस्यकाम्यत्वात् अंगविकलत्वस्थानेदोषश्रवणाच्चकाम्यत्वं तत्याहि ॥ मनुरपिनोक्तं विनापदाप्यवीतनततयाधौतनचासमा एव: २

गुल्फाशिखांवद्वांगन्धापिहितंतस्येवपुनःक्षिपः ॥ अथमर्षा ॥ प्रमादाद्यज्ञोपवीतेविनाऽनुष्ठितंकर्मतत्प्राप्त्यर्थेतद्वासमाप्तमनुष्ठितंकर्मतथा
मत्कमित्येनानुष्ठितंकर्मपुनःकृत्स्नंयमित्यर्थः । तथास्मृतिः । आवस्यामसत्तां । पामप्रतस्कमुखेनैवकृतमाचमनंपरिधा । यज्ञोपवीतंसत्तत्कुर्या
न्न्यासमाचमनंत्रमाहिति । तथोक्तंकौशिकेनापि अपवित्रकरःकश्चिद्ब्राह्मणोपस्पृशेत् । अकृतंतस्यतत्सर्वंवृधोगणाधमंतिजवाम
हस्तेस्थितेनदर्भेदक्षिणेनाचरेद्यदि । रक्तंतनदक्षेणोयंपीवाचांदुपरणेवेरः । तथास्मृतिसारेऽप्युक्तं । वामहस्तेस्थितेदर्भेनपिबेद्दक्षिणेनआव
आजानाद्यग्रहणेनगृह्यपिबन्नाभवेत् । तथापाराशरेणाप्युक्तं । वामोंशिखावामाकृत्स्नस्यापरणागन्तापिवा । अम्भसचायादेवोत्थो
चमांगतायशुचिर्भवेदिति । तथामरीचिनाप्युक्तं ॥ नबहिर्जानुराचामेन्नासनस्थोनचोत्थितः । प्रत्यामनस्थोयावामेत्रामप्यालेकदाचनानां
तोयैकदेशाद्युग्मवाविवोऽनवोपर्वं । आच्छिन्नदक्षिणांसपक्वनाचमितवकदावन । उत्तीर्यैवंकुर्वीतिमनमाचीनावीतवान्द्विजः । निवीति
मुक्तकच्छोवावहिःकाचोगलाप्रतः । इत्याचमनप्रकरणेदोषश्रवणाद्वनित्यकाम्यवर्जनीयाः । नचैतस्युनित्येचेमयेतनकल्पविधिन
हिनित्यसंध्योपासनादवकल्पत्वेनकिंचिद्विधीयतानमतंविधीयतेनत्रापिसंध्यास्मरणोरेजोर्घेदानेवानुकल्पत्वेनअत्रापिकिंकचमनकल्प
त्वेनविधीयतइतिवदेत् । सम्यक्तुरकेनाचमनंकृत्वासंध्योपासनादिकर्माणिकुर्यात् । आनिअस्यपादस्थिराणाकर्णोपस्पर्शोऽनन्त्याकर्मार्कदेव
स्मरणे । तथ्यागावम्पातापेनान्नेपाः कुर्वीतविधुविदितानानृषीणांतुपिचरणांविव्यन्नतःकुर्वीतालभनंवापिदक्षिणश्रवणस्यचापया
विभवातात्यतत्रपूर्वाभावेततःपरं । अविद्यमानेपूर्वोक्तेउत्तरमापिरिष्यतइति । तथास्मापस्तोयपिसत्यासाचमनाशस्मावत्वावसलिलस्य ।
पूर्वोक्तेषुनिमित्तेषुदक्षिणांश्रवणांश्रोरितिततजलाभावेसंध्यायाःस्मरणावदाजनसाधेदानवदकाभावेदक्षिणांश्रवणांस्पर्शोदिनि
दक्षिणाकर्णस्पर्शनेमेवातुकल्पइतिदक्षिणकर्णस्पर्शविधेर्दिशतयेत्प्रादक्षपराशरेणोक्तेपञ्चप्याहिप्रभासापानितोपनिर्णगाधास
तिजया । विप्रस्यदक्षिणेकर्णेसंतीतिमनुराब्रवीदिति । आदित्योवरुणःसोमोवाह्निर्वायुस्तथैवच । विप्रस्यदक्षिणेकर्णेनित्यंतिष्ठन्तिदे

आह्निकं॰
१०
10

रेवताः इति। तथाचमनतोयेयमिह्नितं। अशक्यत्वात् तल्लाभावे पूर्वोद्दिष्टनिमित्तके। अथौ पर्यागाः महद्भूमिस्पृशोऽप्यपत्तमात्रसस्मृति। तस्मान्निमाचमनस्यापि
अनुकल्पो यद्यपि संध्यास्नानगतः आचमनानां पंनित्याचमनानां स्यात्। अपितु यानि निमित्तिकाचमनानि यानेन रथ्यापद्भ्युत्कस्य इति रहस्याः तत
त्रापेक्षितनिसंमतमाचमनं तत्स्यात्। अथाभिमुखः प्राङ्मुखो वानुपविश्य हस्तं प्रक्षाल्य धृत्वा पवित्रं तीर्थेनापः प्राश्य पवित्रं धारयेत्। ततः
ऽग्नेः पात्रवल्क्येन। अंतर्जानु शुचौ देशे उपविश्य उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेदिति। तथाह्निकदिवाहोरात्रावि
रुद्धाय शौचं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृज्जलैः। निबद्धशिखो बद्धकक्षो द्विजमाचमनं चोत्तरमुखो ग्रहणं पवित्रधारणं त्रिलेखनविशेषतः। कुलपरम्परे
ति दुम्बैः समाचामति यो द्विजः उपस्पृष्टं तदेवैतन्न तु धिग्गणमसतदेव इति। अपवित्रकरेणाचमने पिनो च्छिष्टदोषः। तथाह मार्कण्डेयः॥ अपवित्रे
णहस्तेन तु यो हाचमनक्रिया। नोच्छिष्टस्तस्य वित्तस्तु भुक्तोच्छिष्टस्य ने यादिति। तस्मात्सम पवित्रकरेणाचमनं कार्यम्। पवित्रलक्षणं तु कात्या
यनोक्तं द्रष्टव्यं। अनंतर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च। प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचिदिति। तत्र चतुर्भिर्विनिर्दिष्टा ग्रामेके नवा द
र्भेदानान्नायपाणायपदार्थमस्मि नमेः। तदुक्तं मार्कण्डेयेन। चतुर्भिर्दर्भैः पिंजलैश्च ग्रहणं स्याद पवित्रकं। शेषेकं त्वन्यत्र प्राद्दं चतो वेति पद्यान्तसे
। अत्रापि विशेषः। त्रिभिर्दर्भैः शान्तिकर्मस पञ्चभिः पौष्टिके तथा। चतुर्भिश्चाभिचारार्थं कुर्वन्तु पञ्च पवित्रकमिति। आचमनेन तु न
ग्रंथिपूर्वकं पवित्रकं धार्यं हारणं तत्कविशेषात्तस्मादाचमनं कुर्वीत समपवित्रकरो बुधः। ग्रंथिपर्वण्य पवित्रस्य नात्राचमनं च रोक्षाधि
अत्र केचित्प्रदिशंति समन्याः विरुद्धमानाः कूर्म्यकाशास्त्र पञ्चान्याचमनं कुर्वन्ति तदसत् कौकाशाद्दीनां निषेधात् तथा पद्मोत्कडस्मार्कुर्वेत्त — राम॰ १०
प्रायश्चित्तं चोरं प्रायश्चित्तं तु प्राणायामपूर्वं गायत्र्यष्टोत्तरशतं जपः तदुक्तं शंखेन। कोशहस्तकेनाचामेद्वरा विदिशितकथाः
पापश्चित्तं तु समस्तं तर्त्वा दशमद्येपवचति तेन सूर्यं गणपत्पिवेदं स्तोर्थ्यानि तु। संकल्पस्तयत्तलिंगा त्वामपेन हीचा पालिना द्विजः मन्त्रांगष्टकनि
षाम्भंशोषणाचमनं चरेदिति। विप्रस्य दक्षिणे पाणौ सन्तु तीर्थानि सर्वशः स्याद्व्रसतीर्थे मध्ये च स्यादग्रे पापघ्नानाशने। मध्ये चंग

गुष्ठतर्जन्योर्मध्ये पितृतीर्थं हि स्मृतम्। आर्षं कनिष्ठिकामूले कायमंगुलिमूलतो विदे। तथा च मनुः। ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत्। काय
त्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचनेति काय प्राजापत्यं त्रैदशिकं दैवं। अत्र च तीर्थैर्वारणमाचमनादिप्रयोगेष्वेव न प्रतियोगा। तथा देनि मकालमिस्पृश्य
मूलतापन्नेः। अत्र शंखलिखिताभ्यां विशेष उक्तः। अंगुष्ठमूलस्योत्तरतः प्राग्रेखायां ब्राह्मं तीर्थं प्रदेशिन्यंगुष्ठयोरंतरा पित्र्यं कनिष्ठिकांतलपारं तराप्र
जापत्यमिति। रमानि मे योनि विदिचाम्नयः पित्र्यः। अन्तानेन तीर्थानां कर्माविनियुग्यापत्रेः। तस्मात्तीर्थे विचिरिवाय चैतान् ततः कर्णोपचित्वः अविरि
वाचरेन्मोहात्त्वा अ तेऽश्वमेधः फलमिति। उदकं तु प्रकृतिस्थं विकाररहितं फेनबुद्बुदरहितं। तदाह प्रचेताः। अद्भुत्सा फेनशीताभिर्वेष्पाको दृताभिः ह
दृताभिरशब्दाभिस्त्रिश्चतुर्वाभिराचमेत्। तथा याज्ञवल्क्योपि। अद्भिः प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैरिति। प्रकृतिस्थाभिरगंधवर्णरसाभिः। अत एव सामि
रिति। अनातुरविषयं। उष्णपायिनामातुराणां तु उष्णोदकेनैवाचमनविधानात्। हृद्यं च उदकं चोष्णितमेवाद्रिवापा तथ्यं। गत्वावनोष्णितमपि। तदु
क्तं। प्रह्लादस्यपा गरहस्योचपः पिबेदुष्णो ष्णितमिति। न च उदकं वा महत्सु संस्पर्शमितराणां। तदजमयमेनाताव न्यापस्पृशेदित्युत्तरयावद्दाम
ननमस्पृशेत्। वामेहिद्वारं शादिन्यावत्तु उष्णध्वजले श्वरहीते। तेन चैतद्दृशेनन बधेधा गारकेन न खाद्येगागोत्तस्य पर्यामे न गत्तेहिकेन नपृदृाह
ततनैनैष्य पाणापाहस्तेन ना ऽनुपनीतानीतेन स्माचामेत्। न हस्तेनारहनम्स्वतीति॥ नाचामेत्पद्धाराणानखाग्रेणाकरावेन स्पृष्टाहस्तेन ना
चमेदेकपाणावस्था ह्नेनमया। नैवाव्रतहमेनना पारिस्सञ्चहस्मतः इति॥ तत्राय माचमनप्रकारः। प्रक्षाल्य नाभ्यन्तरदेशे ऽत्रमिस्याधित्तबर
गार्ह्यंतर्जानुस्थितहस्तसहस्रपुरुषो बाहितत्वं तु करिहस्ताप्रावृतगालस्पृहि णांसोपवीतोपवीतोतिवहृत्कंठशिरवः अधिहोहिनपविस्त्रणा
णिहृयाम्पूतलकन्योकांतचारणं युगलः माघरखत्त्वतपाचोपविष्टः मद्भ्य लालवगर्भ्यगोघरवामितयफेनबुद्बुदरहितोदवाको
त्तितेरनावतीतिनं वामहस्तमंस्पृष्टं आकुंचितदक्षिणे पाणीवानुरुक्ता माषप्रमाणपरिपूर्णं ब्राह्मेणविहाय पनिम्नहत्तरमधममांगुली कांद
नाधर्वीन्कवामंपदतनगोकर्णाकारतमायास्तेण तीर्थेनहस्वमापिनवघ्यातयात्रिश्चतुर्वायाचातुस्वंमच्चाम्पृष्ठांनसानलोम

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

केन संहतांगुष्ठमूलेन त्रिः संकोचितौष्ठसंपुटः प्रमृज्य मध्यमासंहतमध्यमांगुल्या पाणिं प्रक्षाल्य सव्यं पाणिं चरणौ शिरः आस्यमुपस्पृश्य नासे ह
तमध्यमांगुलित्रयेण मुखमुपस्पृश्य मांगुष्ठाद्रसिध्यानाशिकाविलद्वयमुपस्पृश्य अनामिकया चक्षुर्मोत्रे उपस्पृश्य कनिष्ठिकया नाभिं उपस्पृश्य
तलेन हृदयमुपस्पृश्य सर्वाभिरंगुलीभिः शिरउपस्पृश्य अंगुल्यग्रैः अंशावुपस्पृशेत् साचमनं । अथवा एवं कुर्यात् स्कान्दे शाविशेषणएवमेतं
प्रनुपन्च्य विशेषणाये तेजले पीचा हस्तौ प्रक्षाल्य ओष्ठौ वनस्कंकोच्य लोमकेन संहतांगुष्ठमूलेन मार्वाहिं प्रमृज्य अनर्हस्तौ प्रक्षाल्य संहतां
गुलिभिरास्यं समाहरं वमन्स्तस्मौ प्रक्षाल्य चरणौ शिरसौ अभ्युक्ष्य संहतांगुलाभिरास्यं सत्तो ममरेशं ग्रा स्यां हस्तौ प्रक्षाल्य अंगुष्ठप्रदेशिनी
भ्यां घ्राणं चक्षुषी श्रोत्रे च संस्पृश्य अंगुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां नाभिं संस्पृश्य तलेन हृदयं संस्पृश्य सर्वांगुलीभिः शिरः संस्पृश्य सर्वांगुल्यग्रैर्बाहु
मूलेन त्रिः सप्तजाताम्मुखं हस्तौ प्रक्षाल्य चामरसंहतांगुलिभिर्मुखं प्रक्षाल्य हस्तौ वामहस्तपादेशीर्षेत पेवच । संहतांगुलिभिः पूर्वमा
स्यं रेशमुपस्पृशेत् हस्तौ प्रक्षाल्य संस्पृश्य घ्राणादिकं दक्षिणहस्तेन । अंगुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणोपस्पृशेत् । अंगुष्ठानामिकाभ्यां चक्षुः श्रोत्रे
हृदयं उपस्पृश्य अंगुष्ठकनिष्ठाभ्यां नाभिं पश्चाद् उपस्पृशेन । तलेन हृदयं संस्पृश्य मूर्धानं तलेन शिरः अंगुल्यग्रैः स्कन्धौ बाहुमूले द्वयं स्पृशेन । मा
दक्षिणपाणिना सौम्यरात्मानं परिषिंचयेत् । अथवा एवं आचमनप्रकारः पवित्रानामक्षेत्रमरेशस्थिता भूमिस्थापितचरणा अञ्जलिनां करचरण
मुखः अंतर्जानुस्थितहस्तद्वयः संप्रक्षालितपादोपवीतः अनाचान्तगलहस्तिण्णं सनुक्ष्योपवत्ते उत्तरीयहितः पत्तोपवीतपत्रः स्थितिहीनः पवित्रपाणि
द्वयः अतलस्थाकोंतचरणद्वयगलः वा अनन्तः कापश्चिमसमुक्षः प्राङ्मुखः उदङ्मुखो वा उपविष्टः सन् प्रक्षालितं गरुदं पीठे वा मितफेनबुद्बुद
तद्विवर्जितं रत्नवाकाशोक्षितं वामहस्तसंस्पृष्टं शब्दरहितं आत्कुंचितदक्षिणपाणिना कनिष्ठां विहाय तिस्रस्तस्य अंगुल्यो संहताभिः कृत्वा
संपादितेपाकर्णोकारतपाकेशग्रायन मरंतमंत्रेणैकवारं नागवर्णापनमहत्स्वनवारं माषमापनमहत्ले कवारं एवं त्रिवारं ब्राह्मणतीर्थेन
र्थेन माषमज्जनपरिमितमुदकं हृदयस्पर्शिमेवपिबेत् यथायाचामोऽविहापनमहस्तिवामस्य अनिमृज्य विसृजेन मः मरक्षत्सापनमहेति

मंत्रेणाम्भः संक्षुभितौष्ठेणार्थेन क्षेत्र द्विवारमपस्पृश्य त्रिविक्रमाय नमः इति एकवारमेव उष्ठावंवमृज्य वामनाय नमः इति नत्वमभिमंत्र्य श्रीधराय नम
इति वामपाणिं संप्रोक्ष्य हृषीकेशाय नमः इति मंत्रेण दक्षिणचरणं पद्मनाभाय नमः इति वामचरणं संप्रोक्ष्य दामोदराय नमः इति मंत्रेण मूर्द्धानं स्पृष्ट्वा
संकर्षणाय नमः इति मंत्रेण संकुचिताधमोष्ठमंगुष्ठाग्रैः स्पृष्ट्वा वासुदेवाय नमः इति मंत्रेण अंगुष्ठतर्जनीयोगेन दक्षिणनासापुटं स्पृष्ट्वा म
प्रद्युम्नाय नमः इति मंत्रेण ताभ्यामेवांगुलिभ्यां वामनासापुटं अनिरुद्धाय नमः इति मंत्रेण अंगुष्ठानामिकायोगेन दक्षिणनेत्रं स्पृष्ट्वा पुरु
षोत्तमाय नमः इति ताभ्यामेव वामनेत्रं अधोक्षजाय नमः इति मंत्रेण अंगुष्ठकनिष्ठिकायोगेन दक्षिणकर्णं नृसिंहाय नमः इति मंत्रेण ताभ्यां
मेवांगुलिभ्यां नाभिं जनार्दनाय नमः इति मंत्रेण पाणितलेन हृदयं उपेन्द्राय नमः इति मंत्रेण पाणिना शिरः हरये नमः इति मंत्रेण सर्वां
ग्रैस्त्रैः दक्षिणभुजं कृष्णाय नमः इति मंत्रेण तेनैव तेन च वामभुजं स्पृशेत्। तदाचान्तं वियाघ्रपादेन। केशवादिभिर्मंत्रैश्चतुर्थं
नमृजेष्वां। पंचषष्ठेन मंत्रेण द्विरोष्ठात्तुन्मृजेत्क्रमात्। तौ समसेमेनावमृजेदेकवारं तु मंत्रवित्। अष्टमेन तु मंत्रेण चाभिमंत्र्य जलं तु
चि:। वामं संप्रोक्ष्य पाणिं मनुना नवमेन च। दक्षिणं दशमेनांघ्रिं वाममेकादशेन तु। मूर्द्धानं द्वादशेनाथ स्पृशेद्दोर्दैर्घ्यतस्त्रयोदशेन सं
कर्षणाय नमः स्वसनेनांगुलिभिर्मूर्द्धनि: शिरः। अंगुष्ठतर्जनीयुग्माभ्यां संस्पृश्यास्यं जलेस्य हः नासारंध्रे वामं दक्षं प्रद्युम्नाभ्यां स्पृशेदेत्ता
अंगुष्ठानामिकाभ्यां च संस्पृश्यां जले स्पृह। अनिरुद्धाय नमः इति संस्पृशेद्दक्षिणं पुरुषोत्तमेन मंत्रेण ताभ्यां वामं स्पृशेत् दृशां नथ्यां
अंगुष्ठकनिष्ठाभ्यां स्पृष्ट्वा संजलेनस्म हरन्मधोक्षजनृसिंहाभ्यां श्रोत्रे संस्पृशेत्क्रमात्। नाभिमच्युतमंत्रेण ताभ्यामेव स्पृशेद्बुधः।
श्रीजनार्दनमंत्रेण तलेन हृदयं स्पृशेत्। उपेन्द्रायेति मंत्रेण मूर्द्धानमच्युतधिया दक्षिणं जरे। आवामे दक्षिणे बाहौ पालनवत्रामभिमंत्र
मान॥ अथ यथा एवं आचमनप्रकारः। त्रयोदशविशेषणोपेतः प्रत्युपचुलुके जलं गृहीत्वा जलं ऋग्वेदाय नमः इत्येकवारं यजुर्वेदाय
नमः। इति मंत्रेण एकवारं सामवेदाय नमः इति मंत्रेणैकवारं एवं त्रिवारं ब्राह्मतीर्थेन जलं पीत्वा द्विः संमृज्याथ अंगुष्ठं संकुचिताष्ठमा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक
१२
१५

यंत्र्यघर्व्वेशायनमः इतिहास्तपाणिभ्यांनमइतिमंत्राभ्यांस्पृष्ट्वांगुष्ठमूलेनाधरौष्ठंप्रमृज्य अपः संस्पृश्य त्र्यंबकायनमइतिमंत्रेणमुखंपाणिनासं
मृज्यपाणिंप्रक्षाल्यसर्व्वायनमइतिमंत्रेणसंहतांगुष्ठतर्जनीभ्यांदक्षिणनेत्रंसोमायनमइतिमंत्रेणनाभ्यामेववामनेत्रंभावायनमइतिमंत्रेणच अ
पः संस्पृश्यसंहतांगुष्ठमध्यमाग्राभ्यांदक्षिणवामनासापुटेबहुरूपेकेमर्णमंत्राभ्यांस्पृष्ट्वाहिरण्यायनमइतिमंत्रेणाद्भृता अपः संस्पृश्यताभ्यामेवांगुलि
भ्यांदक्षिणवामश्रोत्रद्वयंअपस्पृश्यईशानायनमइतिमंत्रेणसंहतांगुष्ठानामिकाभ्यांदक्षिणवामवाहुद्वयंक्रमेणमंत्राभ्यांस्पृष्ट्वा अपः संस्पृश्य
ईशायनमइतिमंत्रेणसांगुष्ठाभिरंगुलीभिः पादद्वयंमंत्रमूर्त्याभेनेनस्पृष्ट्वा अपः स्पृष्ट्वा अंतरात्मायनमइतिमंत्रेणउदरंकेनजानुद्वयंस्पृष्ट्वा अ
पः स्पृष्ट्वाताभिरिंद्रियेनमंत्रेणइतिगुह्यंस्पृष्ट्वा अपः स्पृष्ट्वाताभिर्वैश्वस्येणनमःशंभवेनमइतिमंत्रेणनाभिं अपः स्पृष्ट्वाविश्वायनमइतिमंत्रेणहृदयंस्पृ
ष्ट्वा अपः स्पृष्ट्वाशिवायनमइतिमंत्रेणसर्व्वांगुलीभिः शिरः अपः संस्पृश्यजलंगृहीत्वाप्रादक्षिण्येनआत्मानंपरिषिंचेत्ततः क्रमात्वायैः नतआ
चमनआमानः प्रागुदृष्टएववा ॥ निवद्धशिखंबद्धकक्षोद्विजश्चाचमनंचरेदिति अंगुष्ठमूलेनावामेत्र्योमार्जनिप्रजाननाः त्रिःकुर्वीयन्या
वामेध्यापवेदानन्तुजमाशमनेच्छिपर्वेणपुराणेच्छुनिरास्येकोःमुखमंगुष्ठमूलेनपृथक्त्वापदंउपस्पृशन् पाणिनायाम्येमंत्रेणअवमृ
ज्याथसंस्पृशेत् विप्रस्तुनेततरणांगुलेनमुख्यलेमनंस्मृतं। सर्व्वायदक्षिणेनेत्रंवामेसोमायवायवेकेशानवार्य्यस्यः श्रवणपार्श्वादीत्वोरिद्रापसंस्पृशेत्
पृथ्व्यैपाद्वजांघयोः रुद्रायगुह्यकारेननाभ्यांब्रह्मणेचावविश्वायहृदयेतथाशिवायनाभिशिरश्चांतेहृदयंप्रक्षाल्यपञ्चततः अंगुष्ठतर्जनीभ्यां
भ्यांनेत्रयोरणचमनस्पृशेता अंगुष्ठमध्यमाभ्यांचनासाअवरणाय्यावोद्रादिद्वापसंस्पृशेत् ततः अंगुष्ठानामिकाभ्यांचकनिष्ठाभ्यांचबाहुके
सांगुष्ठेरखिलैर्वक्ष्यानेपन्मेशुसंस्पृशेदिति ॥ अथवाएवंआचमनप्रकारः ॥ एकादशविशेषणोमुजः सृजुभडक्षलक्षणजलंपीत्वापूर्वं एम०
संहतांगुलिभिर्मुखमुपस्पृशेत्सांगुष्ठप्रदेशिन्याघ्राणंनुपस्पृशन्नुसांगुष्ठानामिकेपाभ्यांनेत्रेस्पृशेत्सांगुष्ठकनिष्ठिकयानाभिंस्पृशेत् १२
तलेनहृदयंस्पृशेत्सर्व्वांगुलीभिः शिरः अग्रेणबाहुमूलेस्पृशेत्तदुलंकरलस्पृशेतो। संहतांगुलिभिः पर्व्वेमात्यमेवमुपस्पृशेत् अंगुष्ठमपरेरिन्या

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

घ्राणं पश्चाद्दन्नेतरे। अंगुष्ठानामिकाभ्यां च चक्षुःश्रोत्रे एवं पुनः कनिष्ठांगुष्ठयोर्नाभिं हृत्स्कंधं तलेनांसौ। सर्वाभिः शिरः पश्चात्तु बाहू चाग्रेण।
संस्पृशेदिति। अथवा एवमाचमनप्रकारः त्रिर्निगीर्य चैवं स्वरेणैः तल्ल विशेषणोपेतः पुनुषः उक्तलक्षणयन्तलेन पश्चात् वरणांश्रेयणयोर्ना
भिं तस्य लिंगे मे त्रेतेवधा स्पृशेन्तं यावन गापसा प्रज्ञातिभिः स्वस्पृशेदान दन्तं भारद्वाजस्मृतिः। द्वाभ्यां दोभ्रि मिः श्रोत्रे च अंलिंगेनैव धा स्पृ
शेत् चांगुष्ठनर्म्या हृति गाप स्यां शिरो मन्त्रे हृदि घ्रा स्पृशेदिति। अथवा एवमाचमनप्रकारः उक्तविशेषणोपेतः पुनः पञ्चलूनन हस्तेन जंघे यो वा पूर्णे
मगलं च कुर्वाणां मुर्द्धानं स्पृशेत् ततः पार्श्वके न तर्जन्यंगुष्ठयोगेन नेत्रद्वयं स्पृशेत् तानामध्यमानामिकाभ्यां घ्राणं स्पृशेत् मांगुष्ठकनीय
स्या कर्णौ गलं पार्श्वकेन सांगुष्ठतर्जन्यानामिकातलेन हृदयं स्पृशेदिति। [illegible]। ततोंगुलिचतुष्केण स्पृशेन्मूर्द्धानमात्मनः ततोंगुष्ठ
योगेन स्पृशेन्नेत्रद्वयं एवं क्रमात् मध्यमानामिकाभ्यां तु स्पृशेन्नासापुटे क्रमात् अंगुष्ठेन कनीयस्या कर्णौ संयोगतः स्पृशेत्। तर्जन्यंगुष्ठयोगेन ना
भिं हृदि तलं स्पृशेत्॥ अथवा एवमाचमनप्रकारः॥ उक्तविशेषणोपेतः पुनः उक्तलक्षणेन तलेन पीत्वा अंगुष्ठेन तन्मूलेन च द्वावानि घ्राणादीनि छि
द्राणि स्पृशेदिति। अत्र च स्वशाखानुसारेण व्यवस्थितो विकल्पः॥ आचमननिमित्तानि॥ रथ्यागमने कामे उदक्याचारे तदक्रमवेशा उ
च्छिष्टस्पर्शने पादाभ्यञ्जनयतो पर्यन्तापगमे शिखामोक्षणे मसिदेहने। आस्य॥ तस्मन् स्पर्शे आलोमकोष्ठस्पर्शे नदं तगमने रक्तसक्तकन्याजि
ह्वव्याघ्रस्पर्शे देवताभिगमने हि लमूत्रे ततः शौचांते व्यासम्मेहपंचनखस्पर्शे दन्तम्लिष्टनिष्ठीवने श्रोत्रघ्राछिद्रः भिन्ना वर्णमूत्रपुरीषो अश्वोऽस्पर्शेन
वेदपाठे चावां अश्रुविमनुष्यस्पर्शने ब्राह्मणाश्चोस्पर्शे नीवीपरिधाने कृतेनामिकाजले नेत्रजले वंड्ल लब्लेष्ठ संलाक्षणे नाभिष्ठमुखु पद
शने तु ष्ठिहाल्परशने अश्मालेवेगवालभेमुसिकामना यां प्रोजन कामनापां तुष्कां तकम्मे समामो देवार्थेना दो एवं भिवासे मोजनेच
वेरोगमि च्याभिमावरणा च्याकमणोस्म शानदर्शने अधोवासु समुत्सर्गे आकारे क्रोधमं मवेमार्जारमावेका स्पर्शे म हासे तांबूल भक्षति लि
चवेलोचां डालानां जपहोमाद्रो दर्शने अप्याचामेच। तदुक्तं हारीतेन। देवताभिगनुकामे आचामेदिति। उर्ध्वोपरस्यमा चामेत् द्रवतीर्थेन तेय

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वच। स्त्रीशूद्रोच्छिष्टाभिभाषणे मूत्रपुरीषोत्सर्गे स्पर्शने चाचामेदिति। तथा मनुना पञ्चानां रुद्राणीषं मन्त्रं वा स्वाध्यायं चान्तरस्पर्शे विसर्जयेत्पमाणे
आह्निकं ष्ठनीवीपरिधाने च आचामेत् नीवीशब्देन अधोवासो लक्ष्यते। तदुक्तं अधोवाससो ग्रथनं हि नीवि रिति। तथा कूर्मपुराणे। वंगलम्लेछ
१३ संभाषे स्त्रीशूद्रोच्छिष्टभाषणे। उच्छिष्टपुरुषं स्पृष्ट्वा भोज्यं चापि तथाविधं। आचामेदश्रुपाते च हासे हित्वा तथैव च। यथाहितं नाभिका
जलं। आग्नेयं गव्यमथ्यासं भस्म स्नानमपां तमेव च। स्त्रीणामथ्यान्मनः स्पर्शे नीवीं च परिधाय च। उपस्पृशेद्विशिष्टस्य कर्मणः प्रयतोऽपि सः
13 देवार्चनादिकार्येषु तथा गुरुभिवादनं कुर्वीत सम्यगाचम्य तद्वदेव भुजिक्रियां। तथा शातातपोक्तिः ॥ आचामेद्वर्जनेत्संमुखत्वात्
लचर्वणे। ॐ प्रविलोमके गृह्य वासो विपरिधाय च। अश्रुमेकं च मुक्त्वा वनिष्ठीव्य त्यक्त्वा तथानृते गत्वा श्मशानं चाक्रम्य आचामेद्ध्रम
यानादिपमरा अधौ वा पुरुषसमसर्गे आक्रन्दे क्रोधसंभवे। मार्जारमूषिकास्पर्शे प्रहासेऽनृतभाषणे। संदेहे च सर्वेषु शिखामोक्षे तथैव च। विना
विनायज्ञोपवीतेन नित्यमेव मनुपस्पृशेत् शुद्धस्पृशेदुच्चमेदिति। मत्स्यः। विष्णुपुराणेपि। चंडालादि स्पर्शे होमे स्पृष्ट्वा चामेद्धेनोनमाः श्वादी
स्पृष्ट्वा तथैव व्यापीति। अथ हिरण्यकेशीयकारिका॥ आत्तजलादिका च मुमेभोजने स्पृष्टाप सर्प्यलेच सूपरिधाने होमे दाने च वाण
प्रतिग्रहे हविर्भक्षणे अभ्यंगे संध्यायेन उपस्पृशेत यति ग्रहे स्पृष्ट्वा श्मशानलंघनाद्दिचामेत्। तदुक्तं पात्रवकोना आचामाचालु
तेषु मेधु लाद्यं स्पृश्याप मर्पणे। आचामेत् पुनराचामे द्वासोपि परिधाय च। वैद्याधापनादिभोजनेरहवनेदाने उपहार प्रतिग्रहे। हविर्भक्षणाका
लेनुत हित्वा वमनं वरेव्यान्तथा अस्नपराणे हामे भोजनकाले च संध्ययोरुभयोरपि आचान्तः पुनराचामेत् स्पृष्ट्वा मत्स्यमांसविदः
वमने अपवातादिपिडुष्टवः। तथाहि। हंतलस्पृष्टलेमलेपुरुषं संदेहावसिष्ठ कोतोपवलेहकुदंडे सोमसेवने मूत्रपुरीषोत्सर्गे निष्ठीवनेसु च परिधाने अश्रुपा रा.म. १३
ते नेवं सोमे। हंतलनेसंस्पर्शे च कृत्वाकलमूलेपु तृणकाष्ठमपेषु सुगंधद्रव्येषु आगार्यां गोपु स्वानिः सृतसेव्याविदष्ट्वा आगाने गोगायमतविद
शुद्धं तलस्याश्रुपेक्षणादमेदंतल दंतलग्ने जिह्वाभिस्पर्शने मधुपर्के सोमे उदके पुष्पलगाढ़तो अमृतापिधानमसी त्यादिषु आच्य होमे षु स्मा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रिक्तं उच्छिष्टं गण्डूषमात्रं ह्याचमनमात्रं वदन्ति तत्पुनः स्नानात्तेयेन । दंतलग्नं फलं मूलं भुक्तशेषं तु वासयेत् । तांबूले चेक्षुदंडे च नोच्छिष्टो भवति

द्विजः दंतवद्दंतलग्नेषु दंतवत्तेषु धारणा॥ अतस्तेषु तत्पुनराचामेत शौचं स्यान्नवशुचिः दंतवद्दंतलग्नेषु जिह्वास्पर्शे कृते न तु प

रिक्तात्प्रचस्यानात् त्रिर्गिरेन्नैव तत्शुचिः चंडालादीन् जपे होमे दृष्ट्वाचम्य विशुध्यति । रथ्यादेः स्पृष्ट्वापि वाचामेत् कर्णं वा दक्षिणं स्पृशेत्

जानुनोरध स्नात्वा रथ्यास्पर्शे चाचमनं कर्णस्पर्शो वान्यत्र स्नानविधानात् तथा आचारसागरे आपश्चैव यथा धुंजत्वाल अन्यातं

वह्नेर्वरुणस्य सोमस्य ... सर्वाणि नाभ्यामेत विशुद्धः णः क्षुतनिष्ठीवितसुप्तपरिधानेऽश्रुपातने । कर्मस्थ एषु नाचामेत् दक्षिणं श्रव

णं स्पृशेत्॥ ॥ ८ ॥ ॥ इति श्रीमन्नृसिंहचरणयुगलसरोरुहमधुकरनिर्विशेषमार्गप्रवर्तकसकलभूमंडलमण्डनसमस्त

यवनाधीश्वरनिजामसाहसमस्तसाम्राज्यधुरंधरश्रीमन्महाराजाधिराजश्रीदलपतिराजविरचिते श्रीनृसिंहप्रसादे आह्निकसारे आ

चमनविधिः॥ ९॥ अथ स्नानं तद्द्विविधं मुख्यममुख्यं च मुख्यं वारुणममुख्यं मांत्रं तत्र मुख्यं षड्विधं नित्यनैमित्तिकं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक०
१४
14

कं काम्यं कर्माङ्गमलापकर्षकं क्रियाङ्गं चेति। अनुष्ठानमपि षड्विधं मान्त्रं भौमं आग्नेयं वायव्यं दिव्यं मानसं चेति तत्र नियतनिमित्तमावश्यकं नित्यं।

यथा प्रातर्मध्याह्नादिस्नानं नियतनिमित्तं नैमित्तिकं फलायेच्छया विहितं काम्यं कर्माङ्गं भूतं कर्माङ्गं अभ्युदयस्नानं मलापकर्षस्नानं। स्नान

मेव यत्र तीर्थे फलं तत् क्रियास्नानं। एवं स्नानं षट्प्रकारं। अनुष्ठानमप्येकधा मन्त्रस्नानं भौमं पार्थिवं। आतपवर्षेण। स्नानं दिव्यं विष्णुचिन्तनं मान

सं तत्स्मृतं भस्मस्नानमाग्नेयं गोरजसा वायव्यं दिव्यं तार्थं नुतुचरणोदकेनिःस्नायं

आपो हि ष्ठेति मन्त्रमयं॥

एम०
१५

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मोऽत्रं तथा। विद्वत्सरस्वतीप्राप्तं सारस्वतं ब्राह्मणाः ह स्नास्यंततो यन्निष्पाद्यं ब्राह्मं स्मार्तमित्यादि सर्वमत्रैव विशदमिष्यते। तत्र वारुणस्नानस्य द्वैव
ध्यकारतां पाराशरे शंख आह। स्नानं तु द्विविधं प्रोक्तं गौणमुख्यप्रभेदतः। तयोस्तु वारुणं मुख्यं तत्पुनः षड्विधं प्रवेशात् तदुक्तं मात्स्ये पद्मपुराणे
। नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियांगं मलकर्षणं। क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोढा स्नानं प्रकीर्तितमिति। एतेषां लक्षणान्याह शंखः। अस्नातस्तु पुमा
न्नार्हो जपाग्निहवनादिषु प्रातःस्नानं तदर्थं तु नित्यस्नानं प्रकीर्तितं। चंडालशवयूपादिस्पृष्ट्वा स्नानं रजस्वलां। स्नानार्हस्तु यदा स्नाति स्नानं
नैमित्तिकं हितेः। पुष्यस्नानादिकं यत्तु दैवज्ञविधिचोदितं। तद्धि काम्यं समुद्दिष्टं नाकाम्यस्तु प्रयोजयेत्। जप्तुकामः पवित्राणि अर्चिष्य
न्देवताः पितॄंश्च स्नानं समाचरेद्यस्तु क्रियांगं तत्प्रकीर्तितं। अन्यच्च धर्मक्रियां कर्तुमनाः पूर्वं स्नानं समाचरेत्। क्रियांगं च समुद्दिष्टं
वेदशास्त्रपरैर्द्विजैः। मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यंगपूर्वकं। मलापकर्षणार्थाय प्रवृत्तिर्दृश्यते यतः इति। ननु प्रातःस्नानस्यैव नित्यत्वाभि
धानात् कथं माध्यंदिनस्यापि नित्यत्वमिति चेन्न प्रातःशब्दस्यातदुपलक्षकत्वात् अत एव माध्यंदिनस्यापि नित्यत्वमिति अत एवाविवेचित
विशेषमेव गोभिल उक्तवान् नित्यं सततं निर्वर्त्यमिति। अमुमेवार्थं स्पष्टयति व्याघ्रपादीयवचनं प्रातःस्नायी न वै नित्यं मध्यस्नायी सदा न
वेदिति नित्यशब्दवन्नित्यत्वप्रतिपादकस्य सदाशब्दस्य एकादश्यामिव चेव स्यामिवातः प्रातर्मध्यंदिनस्नाने नित्ये। तत्र स्नानानुष्ठानमौपम्यार्थं मंत्र
विधिरभिधीयते दृष्टार्थविहितकर्मफलस्य कर्मणो नानुष्ठेयत्वापत्तेः। ननु स्नानस्य जलस्यांगबहिःसंबंधात्मकस्य मलापनेनांगशुध्य
र्थत्वात्तत्र मंत्रविधेरदृष्टत्वापत्तेरनुपयोगि मंत्रविधानमिति चेन्न दृष्टार्थस्यापि कर्मणोऽस्नानमंत्रैरणाननुष्ठेयत्वाशात् तदुक्तं ज्ञात्वा
कर्म समारभेदिति तथा श्रुतिरपि यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति। अदृष्टार्थत्वस्यापि स्नानस्यांगीकाराशात्त
दुक्तं शंखेन। प्रातःस्नानं प्रशंसंति दृष्टादृष्टकरं हितमिति। तत्रादृष्टार्थत्वं यथाकथंचित्संलब्धमपि अदृष्टार्थत्वं तु मंत्रैरेवानुष्ठितमस्यादृष्टका
रि भवतीति नियमांगीकारेण स्नाने नैव विधिना कर्मनोऽनुष्ठेयत्वाशात् अन्यथा कर्मविध्यस्नानेऽनुष्ठानाप्रकेरशक्यं। तदुक्तं माधवीये

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मंत्रपूतेजीनेयेत्वाद्रूत्स्नानं फलप्रदं। नद्यथा परिमन्त्राणां यादसामिव निष्फलं। तथा अविदित्वैवयः स्नानविधानं स्नानमाचरेत् स याति
१५ नरकं घोरमिति धर्मप्रसधाररणा। विधिहृष्यंत्यय कर्मकरोत्यविधिनान्त्रयः। फलं न किंचिदाप्नोति क्लेशमात्रं हि तस्य तत्। मन्त्रपवित्रपमंडूका
15 स्नोपम आह्निकानिशं। वसंतोपि फलस्नानमुर्वंति न ते द्विजाः। विशाब्रह्मसत्रनिशं वैवमंत्रवत्स्नानमिष्यते। न स्नोमेव हि भद्रस्य स्नोलां वे वतथा
मवेश्वाइति नत्त्रुद्विजानां स्नानादे मंत्रविधिनैवानुष्ठानेपि प्रातस्नानस्य अमंत्रतैयेव विधानं मुक्तं। तदुक्तं कात्यायनेना पथास्त्रिनितथा प्रात
र्नित्यं स्नायात् नात्तुरः। दंतान्प्रक्षाल्य नद्यां सेगे रेवचतदमंत्रवद्दितिसत्यं। अमंत्रवदित्यनेन सर्वथा प्रातस्नाने मंत्रा निषिध्यंते किं तर्हि
मंत्रवद्गुचस्येव होमकालातिवर्त्तिनिया निषेध इति। तदुक्तं कात्यायनेना अत्यंचाद्धोमकालस्य वहुचास्नानकर्मणः। प्रातर्नतनुपास्ना
नं होमलोपो विगर्हित इति इदं च आपस्तंबानामेव संमतं माश्वलायनवाजसनेयिनां ते तु प्रातस्नानस्यापि यथोक्तमंत्रैरेवानुष्ठेयत्वा
भिधानाद्दनचिंर्वं होमकालातिपत्तिः नुषस्येव प्रातस्नानविधानाश्शतदुक्तं जावालेन। सततं प्रातरुत्थाय दंतधावनपूर्वकं। आचरेदु
षसि स्नानं तर्प्पयेद्देवमानुषमिति। लघोक्तं विष्णुस्मृतौ। प्रातस्नाय्यप्रणकरः पश्चात्प्राचीमवलोकस्नायात् इति। ततश्चदुषसि स्ना
नं हेषन्मंत्रोपेतमाध्यंदिनमकलमंत्रोपेतं इति आपस्तंबमतात् तदुक्तं स्मृतिचंद्रिकायां। प्रातस्नानं मंत्रवर्जं मध्याह्ने मांत्रिको विधिरि
ति। इतरेषां तु उषसि च पौदयेवा प्रातःस्नानविधानं तदुक्तं चिनुर्विंशतौ। उषस्युषसि यत्स्नानं संध्यायामुदिते पिवा। प्राजापत्येन तत्
तुल्यं सर्वपापप्रणाशनं इति। नन्वस्मृतिचंद्रिकाकारादिभिरिदं वाक्यमेवं व्याख्यातं। उदिते उदयाभिमुखे इति इदमनुपपन्नं अपि
वा शद्बानार्जवापत्तेः संध्यायानित्यप्रस्य वे यथापिनैश्चायदप्युक्तं वैतदन्यथा प्रातःसंध्यां सनक्षत्रामित्यनेन विरोधः स्यात् स्नाद राम०
स्नातस्य संध्याद्यनधिकारादिति न दायि विचारणीयं। अहोरात्रस्य यः संधिः सूर्यनक्षत्रवर्जितः। सानुसंध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्व
दर्शिभिरिति रातह्युकपर्यालोचनया सूर्यनक्षत्रवर्जितसमये संध्यापामुपास्यत्वाभिधानशाप्रातःसंध्यां सनक्षत्रामित्येतत्स्ना १५

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रंभपरं विज्ञायते अत्र च याम्यर्थेन स्नानवर्जितं इत्यनेन विरोधापत्तेः एतदुक्तं यल्लेखकाः प्रयोगपारिजातादयोऽपि विरलाः वेदितव्याः । किंच काल
मात्राग्राहिणां स्नानसंध्योत्तरमनुदिते होमिनां तिष्ठेदासूर्यदर्शनादित्यनेन न कश्चन विरोध इति विस्तरेण लब्धमनुवाय्याकर्षं च इत्यलं बहुवि
रोधेन तस्मात्प्रातःस्नानमपि मंत्रविधिनैवानुष्ठेयं नद्यादौ । तत्र महानद्यां नद्यां स्रोतसि सरसि देवखाते जले तथा च शृंगे धारायां यद्यपि च कर्तव्यं ।
व्यां समुद्रगामिनी पर्वतोद्भूता अंबुसंततिर्महानदीत्युच्यते मुख्यपर्वतादुद्भूता नानुदकसंततिर्महानदीत्युच्यते । पूर्वदिग्भागे पर्वतामलिल
संततिः पश्चिमसमुद्रगामी नद इत्युच्यते भुवः पर्वताद्युद्भूतेमे घरससंतानं यन्नदीं प्रविशति तत्स्वयं प्रबलाच्चलयं प्राप्नोति तत्स्रोत इत्युच्य
ते हृत्ताकारः सर्वदा जलयुक्तः स पंकजोत्सेकजलाशयः सर इत्युच्यते देवनिर्मितो जलाशयो देवखातं इति प्रसिद्धः । ग्रामार्थं धान्यार्थं च
मनुष्यैः क्रियमाणो नद्यादिप्रवाहः सजल इत्युच्यते । तथा कश्चन पर्वते प्रसिद्धः शृंगं च उच्चतरशिलानिर्वृद्धं स्रोयानमधो जलं । पर्व
तांतरणलाभिस्मरंती धारेत्युच्यते । कूपः प्रसिद्धः । तत्र नदीमहानदीनां च एवं फलतारतम्यं ज्ञातव्यं । नद्यः समुद्रगाः सर्वास्त्रिपवासफलप्रदाः
पक्षोपवासफलदा महानद्यः समुद्रगाः । मासोपवासफलदः सकृत् आविसरित्पतिः । अष्टोपवासफलदस्मानास्त्रतरतिगिरीमंदाकि
न्यर्थफलदा स्मृता गोदावरीमुखाः ॥ इति तत्त्वं दपुराणे ॥ तावरचत्तो महानद्यः सरस्वती सरयूर्यमुना जलद्रुतकन्या च नर्मदा । एतां च त्र
महानद्य इत्पाद्याभीमरथी गोदावरी नर्मदा तुंगभद्रा कावेरीति दशमहानद्यः पद्मपुराणे तु गोदावरीभीमरथी तुंगभद्रा च वेणिका तापी
पयोष्णी विंध्यस्य दक्षिणे तु प्रकीर्तिताः इति । लांतगिरयो नर्मदा च यमुना च मरस्वती । विशोका च वितस्ता च विंध्यस्योत्तरतः स्थिताः इ
ति ॥ वामनपुराणे तु । गोदावरी भीमरथी कृष्णा वेण्या सरस्वती तुंगभद्रा सुप्रयोगा सा सा कावेरी केवचा दुग्धोदा वलिनारे वावारिशी
ताकलखना इति ततो महानद्यादेशाल्मलीति त्रीणि निवकरं जहनाक को विदारक पि त्रुवदरीविभीतक सेलुखदिरछायां हि ते
रतजकतीर्थाधोरणोदकांतद्वीपांतराल स्थागतोदकप्रथमवेगजोदकाच्यम सोमितोदकतीर्थविनिर्गतोदकप्रत्यासत्त्योदक

आह्नि.कां.२ ष्यति॥ रजोदोषप्रहीणस्नायाश्च कृत्यादौ अत्र स्मृत्यर्थसारे अल्पजले भूर्यं चर्मपिंडान उद्धृत्य पुत्रजन्मविवाहग्रहरोगं विना न स्ना

१६ यात् तदुक्तं मरीचिना। अननुभूते पुनः स्नायात् तथैवासंस्कृते भुवि। आत्मीये यदि न स्नायात् तथैवाल्पजले भुवि चेति। वापीकूपतडागेषु

16 प्रतिष्ठावर्जितेष्वपि। न स्नायात् पुत्रजननविवाहग्रहरोगं विनेति। तथा गालवोऽपि। अन्यैरपि कृते कूपे सेतौ वा वाप्यादिके तथा। तत्र

स्नात्वा चाचम्य वा च प्रायश्चित्तं समाचरेत्। प्रायश्चित्ते तु स्नात्वा चाप्तं छं समाचरेदित्यर्थः। तदुक्तं देवयाज्ञं तथाह मनुः। अलाभे देवखातानां सर

सां सरितां तथा। उद्धृत्य चतुरः पिंडान् पारक्ये स्नानमाचरेदिति। रजोदुष्टास्तु नदी पुनः स्नायात्तत् तदुक्तं कात्यायनेन। कर्कटादौ रजोदु

ष्टा गोमती चन्द्रभागा सिन्धुश्च सरयूर्नर्मदा त्रिवामा दुष्टा तां गोरथी च न स्पृशं दुष्टा च तत्र र्थेह निभद्यो इति तदुक्तं पुराणे। आदौ कर्कटके देव

विसर्वा नद्यो रजस्वलाः त्रिदिनं च चतुर्थेऽह्नि शुद्धाः स्युर्जाह्नवीव यथेति। एवं सर्वत्र प्राप्ते क्वचिदपवादोऽप्यस्तीत्याह देवलः। गंगा च यमु

ना चैव प्लक्षजाता सरस्वती। रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदसंज्ञकाः। कुरुक्षेत्रे या मारस्वती मालतज्जाता। नदे देवखातादावा

वेद्धृतानु दुर्तिर्वा जले ॐ नमो नारायणायेत्यष्टाक्षरेण मूलमंत्रेण तीर्थं कल्पयित्वा विष्णोः पादप्रसूतासि वैष्णवी विष्णुदेव

ता। त्राहि नस्त्वेनमस्मादाजन्ममरणांतिकादिभिस्तिस्त्रः कोट्यर्द्धकोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत् दिवि भुव्यंतरिक्षे च तानि मे सं

तु जाह्नवी। नंदिनी नलिनी सीतेत्याद्यादिमंत्रेण वा स्नानं कुर्यात् गृहे तत्तीर्थं न स्यादित्यादि गिरिकविषयं तदुक्तं देवलेन। नदीषु नदं

कूपास्वपर्वते न पर्वते। नाद्यां प्रशंसेत तत्रापि तीर्थायतनेषु च। एकां नदीं समासाद्य नान्यां स्नानेन दीं स्मरेत् यदि स्मरेत्तदा मद्यः तस्य

पुण्यं विनश्यतीति॥ ॥ यत्र स्नानं तामेव ध्यायन् आयादितितश्च। इदं च स्नानं नद्यादिषु आश्वलायनाय स्रोतःस्नानेन स्रोताभिमुखो ए४०

निमज्जेत् तथोक्तं पाराशरे। शंखेन। स्रोतसोऽभिमुखो मज्जेद्यत्रापः प्रवहंति वै। स्थावरेषु च तोयेषु आदित्याभिमुखस्तदे १६

ति। तथा। अप्रवाहोदके स्नानं विप्रपादाभिलेचनं। आदित्याभिमुखः कुर्यात् संध्यावंदनमेव चेति। स्मृतिसंग्रहे ब्रह्मा...मिमुखः

तस्मो

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्नायात्तु मार्जने चाघमर्षणे। अन्यत्रार्कमुखो रात्रौ प्राङ्मुखोऽग्निमुखोऽपि वा। संध्यासु च सूर्यं संध्यायां स्नानं कुर्वीत यत्नतः। तथा अन्यो वाद्य
प्रवाहासु स्नायाद्दिनकरोन्मुख इति तथा जाबालिः। प्रवाहाभिमुखो मज्जेद्यत्रापां प्रवहं तिति। स्थावरेषु च सर्वेषु आदित्याभिमुखः सदेति॥
॥ तथा नृसिंहपुराणेऽपि॥ नद्यां सरस्सु च स्नायात् प्रतिस्रोतः स्थितो द्विजः। तडागादिषु तोयेषु प्रत्यर्कं स्नानमाचरेदिति। कात्यायनयाज्ञवल्म
मतानुसारि वाजसनेयिनां तु सूर्याभिमुखमेव मज्जनमभिमतं। तदुक्तं कात्यायनेन। आदित्याभिमुखो मङ्क्त्वा आपो अस्मानिति ऋचेति। ननु
प्रवाहाभिमुखो मज्जेदिति वाक्यं अन्यथा मज्जनविधं तदिति च यथा याज्ञवल्कीयानां तदभिमतमिति चेन्न। तस्य शाखान्तरविषयत्वात्। नन्वेका
त्यायनवचनस्य प्रवाहोदकविषयत्वं कुतो नाभ्युपगतमिति चेत्। कात्यायनवचनस्य प्रातःस्नाने नद्यादौ कर्तव्यमित्युपक्रमं कृत्वा सूर्यस्याभिमुखो
मज्जेच्चार्घ्यमर्घ्यादिनेऽपि चेति सामान्यरूपतयाभिधानात्। न हि सामान्यरूपतयाभिहितस्याविरलजलविशेषपरतया व्याख्यातुं शक्यं। ननु सामा
न्यस्यापि शब्दकाः शब्दैरादिविशेषोपसंहारो दृष्ट इति चेन्न सर्वत्र सामान्यं वै विशेषेणोपसंह्रियेत तदा न हि स्यात् सर्वभूतानीति सामान्यनिषेध
स्य ब्राह्मणो न हन्तव्य इति विशेषनिषेधोपसंहारे क्षत्रियादिवधे प्रायश्चित्तं न स्यात्। अतः शब्दैरादित्यत्र तु सामान्यस्य विशेषानुपसंहारेऽकेना
का इति विध्यपर्यवसानं स्यात् न च प्रकृते तद्दर्शितावनेवविधेः पर्यवसितत्वात्। अथ वा एवं स्रोतोभिमुखं स्नात्वा पश्चात्सूर्याभिमु
खो मज्जेदिति तदुक्तं पाराशरस्मृतौ। शंखेन रदं विशुद्धं जापि चानुप्रतिस्रोतो निमज्जति। आपो अस्मानिति स्मृचा भास्कराभिमुखः स्थित
इति। तदुक्तं स्रोतसोमुखः स्नायान्मार्जने चाघमर्षणे। अन्यत्रार्कमुखो रात्रौ प्राङ्मुखोऽग्निमुखोऽपि वा इति या। संध्यामुख सूर्य संध्यायां स्ना
नं कुर्वीत यत्नत इति। अर्थं हि वाक्यार्थः स्रोतसोभिमुखः स्नानं कुर्यात्। अन्यत्र अर्कमुखः स्नायात्। अन्यत्रेति विनियोगे मार्जनेऽघम
र्षणे चेति पूर्वं प्रवाहाभिमुखं निमज्जनं मार्जनादि सर्वं सूर्याभिमुखः कुर्यादित्यर्थः। यद्वा प्रवाहाभिमुखस्नानं प्रवाहोदकविषयं सू
र्याभिमुखस्नानं स्याविनजलविषयं इत्येवं व्यवस्था श्रीयेत तदा संध्यासु च सूर्यं संध्यायां स्नानं कुर्वीत यत्नतः। इति वाक्यं सूर्याभिमुख

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्नि॰ कृ॰ २ तथास्नानं विदधत्प्रवाहाभिमुखस्नानविधायकापहृतविषयतयास्वविषये निःशंकमलभमानमतीवानुलंघ्य शार्वं स्वविधिमाकुलयेदतस्तत्र
सूर्याभिमुख एव निमज्जेत्॥ तदुक्तं जमदग्निना॥ अथ स्नानं प्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशनं। नात्योदकेन च स्नायान्नद्यां चाप्स्वप्यहं त्रिमोद्-
१७ त्याद्य स्नात्वा आदित्याभिमुखो मज्जेद्यो अस्मात्त्रिति न चामध्यंदिने य आचामेन्मंत्रेण यः पुनः चित्यभूमिमितिपदं तदुक्तं स्मृतिचंद्रिकाकारैः
17 आदित्याभिमुख इति स्थावरोदकविषयमिति इदमनुपपन्नं इतरत्वाख्यप्रदासेन नद्यासवेव स्नानस्योपयमाभिधाना शास्त्रसामान्यशास्त्रस्य च वि-
शेषोपसंहारकारणाभावात् तत्र स्नानं न द्याद्येकार्यं तदाह व्यासः। अभिषेकमुद्धृत्य पुण्यं ततः प्रसन्नं योगदक्षं। ततोपि सारं संमुखं तत्र स्नात्वा-
देयममृतमांतीर्थं तोयं ततः पुण्यं ततो गांगं नु सर्वतः॥ तथा मरीचिरपि अभिषेकमुद्धृत्यैवापि शीतम्बुस्समयापि गा। गांगं पयः पुनात्याशु पाप-
मामरणांतिकमिति तत्र स्नानार्थं गंगं स्वीयानि वतिलकर्माक्री चास्नानकाले गंगातः पात्रे जलमुद्धृत्य पादौ प्रक्षाल्य नदीसमीपं गत्वा आपोहि-
ष्ठेति मार्जनं कृत्वा देवपुरके निमज्ज्य संकल्पं कुर्यात्॥ तदुक्तं संग्रहकारेण। जलं देवगृहं चैव शयनं च द्विजालयं॥ निर्णिक्तपादः प्रविशेत्ता-
निर्णिक्तः कथं च नेति तत्र थावि घसम्नावुक्तं संकल्पपूर्वकं स्नानं कुर्याद्द्विजः समाहितः॥ तथा माडूं पुराणेपि॥ संकल्पं च यथा कुर्यात्स्ना-
नदानव्रतादिकां अन्यथा पुण्यकर्माणि निष्फलानि भवंति वै। असौ च संकल्पः स्नानात्पूर्वमेव कर्त्तव्यः॥ अथ नापुनः स्नानविधानात्तत दुक्तं
स्मृतिसंग्रहे छर्दिते मानसं कल्पेस्तुरकर्माणि मैथुने। दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे पट्ट स्नानं विधीयते इति। स्नानसंकल्पे स्नानार्थसंकल्पो तत्र स्ना-
नं न देतीरे एव कुर्यात्। अंतर्द्वीपे निषेधात् तथा हि भृगुणोक्तं। नेकुवामे नदीद्वीपे नांतरऽलेक्ष दावना भ्रातिस्मत्पादितंकर्म न कुर्याद् भृगुविः वचि-
श्रा अत्र त्याघ द्वीपं वृषभैकशतं प्रत्रगवां तिष्ठत्यसंशयः॥ तत्र द्भूमिगतं द्वीपमिति ब्रह्मविदो विदुरिति। अथ नद्यादिगमनाशक्तौ गृहे कर्त्तव्य-
स्नानविधानमुच्यते। तत्र क्रमः। गृहे गृहाभिमुखो भूत्वा गृहबहिःप्रदेशे सूर्याभिमुखो भूत्वा गृहबहिःप्रदेशे सूर्यमुखो भूत्वा तिलोद्दकं गमी त्रि-
त्रियो स्योद्दकं निशि यमनाः शीतेमंत्रसमारंभे मं अपलानमहं कुर्वे इत्यादिसंकल्पस्नानमध्ये मार्जनाचमनादि वहिः स्नानांगं वर्जयि-

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चाभ्र द्रुहस्तस्नानं वर्जयेपि चाम्ना चार्द्रवस्त्रसहर्द्रमुत्सज्य अभुक्तां गंधं चा आचमनादि नु योरः । दुर्गंधं गन्धयपोशिष्टोन शीतोदकेन शी
तोष्णोदकेन गृहे स्नायाश्रमं च विधिं ववर्जयेदिति तथैव तत्राह हारीतः । गृहे गृह मुखं विंध्याद्यत्राभिमुखे रवौ । प्रवाहाभिमुखं कु
र्यां स्नानमेवं द्विजोत्तमः । शीतोदकं च दर्भैश्च पश्चादुष्णोदकं क्षिपेत् । स्नानमध्ये वाचमनं तर्पणं वस्त्रपीडनं । कूरपागनं तो वं
गृहे एतानि वर्जयेत् । गृहस्नानेन कुर्वीत तर्पणं मार्जनं तथा । चमनं कुर्यात् पश्चादाचमप्रभ ध्यति । आसनं रहितं स्नानं यास्नारोण
द्धृतः स्थिते । गृहे एतानि वर्ज्यानि सर्वदा द्विजसत्तमैः । स्नानं कृत्वार्द्रवस्त्रं च ऊर्ध्वमुत्तारयेद्द्विजः । आर्द्रमध्यमम् अथ स्नावेत्पुनः स्नाने
न तु धूयतीति । तथा तत्रैव गृहस्य परिशिष्टेन तु । न शीतोदकेन न शीतोष्णोदकेन गृहे स्नायाद्राश्रमं च विधिं वर्जयेच्छ्राव हि वीभुचादेशे सर्वे
पश्चात्कार्यं तत्र पानाशरे व्यासेन विशेषणतः । शीतास्त्वप्सु निषिच्योष्णामं च संतारसंभवाः । गृहे पि शस्यते स्नानं तद्धीनमफलं व
हिरिति । यत्तु केवलोष्णोदकविधानं अयमेव सदा पूतानां सां वाद्धिर्विशोधकः । ततः सर्वेषु कालेषु उष्णांतः पावनं स्मृतं । तथा आ
पः स्वभावतो मेध्याः किं पुनर्वह्निसंयुताः । तन संतः प्रशंसंति स्नानमुष्णेन वारिणेति । तदातुरविषयमित्यवगंतव्यं । कथं तर्हि आचा
र्यानुष्णोदकस्नानं कुर्वीणा हव्यं नेसत्यं शीततलोदकेनुष्णोदकप्रक्षेपेण विधानात् । तदाह भगवान्व्यासः शीतास्त्वप्सु निषिच्यो
ष्णामं च संतारसंभृताः । गृहेपि शस्यते स्नानं तद्धीनमफलं विदुरिति । आशक्यपते निवविधानात् । तदुक्तं यमस्मृतौ । आदित्य
किरणैः पूतं पुनः पूतं च वह्निना । आम्नातमातुरस्नाने प्रशस्तं तु शृतोदकं । शृतोदकमुष्णोदकमपि दपिमनुः । मृते जन्मनि संक्रांतौ
श्राद्धे जन्मदिने तथा । अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा । तथा पारस्कल्पवः । वृथा न उष्णोदकस्नानमिति । तथा । पौर्ण
मास्यां तथा दर्शे यः स्नायादुष्णवारिणा । स गोहत्याकृतं पापं संप्राप्नोति न संशयः । अमावास्यां रवेर्वारे संक्रांतौ राहुदर्शने । उष्णो
दकेन चैव स्नायाद्धुमित्रकुलक्षयः । सप्तम्यां तातु वारे च संक्रांतौ राहुदर्शने । आरोग्यपुत्रमित्रार्थी न स्नायादुष्णवारिणा । तस्मा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक.२

वेमनानुरस्य नद्यादिसद्भावविषयं तेयां । नद्यल्लावेऽङ्ग्लोदके नैव स्नानविधानात् तदुक्तं यमस्मृतौ । नत्यं नैमित्तिकं चैव त्रियांगं मलकर्षणं
१८ । तीर्थाभावे तु कर्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः ॥ तदुक्तं वैद्यकग्रंथे । नुष्णांबुना यः कामस्य परिषेको बलावहः ॥ तनैव जत्रूर्ध्वमांगस्य बलकृ
18 द्गाक्केशचक्षुषां । तच्चापयशक्तस्य कंठस्नानं विशिरस्कं स्वेशाद्यानाशक्तस्य कर्मस्विति । एतत्स्नानं कस्य कर्तव्यमि । इति वेदिछं प्रा
तर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थगृहस्थयोः । यतेस्त्रिषवणं स्नानं सकृत्तु ब्रह्मचारिण इति । ब्रह्मचारिणस्त्वशक्तविषयं । तदुक्तं या
शवल्केनाम्नायात्प्रातर्मध्याह्ने ब्रह्मचारित याग्रहोति । अथवासर्वैरपि सकृदपि स्नानं अशक्तौ उदकाभावे च कर्तव्यमित
दुक्तं सर्वेवापि सकृत् कुर्युरशक्तौ चोदकं विना । सामर्थ्ये चावसज्ञेयथाशास्त्रं हितद्वेदिति । तत्र जीवत्पितृकस्य स्नाननिषे
धः । क्वचिद् दृश्यते । तथोक्तं स्मृतिरत्नावल्यां । दर्शे स्नानं न कुर्वीत मातापित्रोः सजीवयोः । कुर्वंस्तत्र निरयं चैति पित्रोर्दूषति जीवत
इति । काम्यनैमित्तिकं तु कर्तव्यमेव तथा पाराशरस्मृतौ । दर्शे स्नानं न कुर्वीत मातापित्रोः सजीवयोः । नवम्यां तावरे त त्रकाम्यं नै
मित्तिकं विनेति । अथ क्वचित्सर्वेषामपि निषेधो मनुस्मृतावुक्तः । न स्नायादुत्सवेतीते मांगल्यं विनिवर्त्य च । अनुव्रज्य सुहृत्सर्वं ध्वज्ञ
अर्चयित्वेष्टदेवताः ॥ तथा याज्ञवल्क्यः । नाञ्जलिप्रोनवासोभ्याम न व्रज्य चबांधवान् राग्रहमागत्य न स्नायात्र महानिशि नानुरं ना
थनैमित्तिके स्नायात् आचर्य पितेष्टदेवतां । अनुव्रज्य सुहृत्सर्वं ध्वजनिवर्त्योत्सवमंगले । तत्र कश्चिच्छास्मृतिरूपेण स्नानप्रकार उच्य
ते ॥ तत्र यात्तवल्क्यः ॥ तचापामति मंत्रेण वात्रुणेन तटे स्थितः । उदुत्तममिति सम्यचाघवती यजलाशयेत् । ततः स्तुमिति यानि इत्य
पः ॥ क्षिदुमित्रियास्तु वाहिर्नियेष्वादुमित्रियान इति च र्षे दुंमंत्रं यचासिपेदधः । पश्चात् दुक्तोत्तरं इदं तु क्षिपेद् दूर्निलतल्लया । तद्य द एम०
पीं कूं पंदमे ध्यं पदशांत अकिंचनं । आसां चमलिनं यद्वत सर्वमयग छमुग्रहोतो । तेन मंत्रेण तोयं सव्येन पाणिना । प्रक्षिपेद्दृशि ते १८
न्स्योपक्तो हस्त्रनयेस्मृतं । ततस्तीर्थमावाह्य आपो अस्मात्निति सम्चा भास्कराभिमुखः स्थितः ॥ इदं विष्णुर्जपि चानुप्रतिष्ठो तेनि म

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ज्जति। पुनराचमनं कृत्वा अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः॥ त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपो ज्योती रसोमृतमिति ततश्च मार्जनं कुर्यात् आपो
हिष्ठा मयोभुवः॥ इदमापः प्रवहतः व्याहृतीभिस्त्रयैव च। ततोभिमंत्र्य तत्तोयं मापोहिष्ठादिमंत्रकैः॥ अंतर्जलगतो मग्नो जपेत्त्रिरघमर्ष
णं॥ ॥आचमने विशेषः॥ जान्वोरन्तर्हस्तं यावामेजेतेतिष्ठन् शुचिर्भवेत्। आसीनस्तु तथा चामेद्गच्छन्कुर्याप्पिनार्भुवि स्थिति। त
द्रुपदां त्रिपदां वाच अघमर्षणं श्रीमन्नारायणं देवं स्मृत्वा अंगुष्ठांगुलिभिः श्रोत्र नेत्र द्वारा नासिकामुखं पीडयेति स्मृत्वा जले
त्रिरघमर्षणं कृत्वा वा ऋतमं त्रेरमं मेवतु एणं इति सचं न अभिषिंच्य अक्लिष्ट गौर्मंत्रैर्दमैः पाव यि चादेव ऋषिपितॄन् तर्पयेत्। तत्रायं क्र
मः॥ द्वौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा पूरयेदुदकांजलिं। गोशृंगमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जले क्षिपेत्॥ अत्र यद्वकृते प्याम पयेतानु लास्यामपि
हस्तास्यां नुदकं यः प्रयच्छति समूढो नरकं याति। तीर्थं तत्र दुर्विषयं। तदुक्तं। प्रातर्द्विग्राहकाले च पाणिने कैनदीपते। तर्पणे स्य येने
वविधिरेषः पुरातन इति॥ ॥आश्वलायनानां स्नानप्रकारः॥ ॥प्रणवगायत्र्या बद्धशिखः पवित्रपाणिः समाहितः सन्नरान्त्रिय।
श्चिमे सध्यार्वदनात्मयममेवतांग्रत्यं भूमिस्पर्शं लागोमयं गृहीत्वा नद्यादि समीपं गत्वा उद्धृतजलैर्वा मुखं पाणिं चरणौ प्रक्षाल्यादि
चिणिनिंबकरंजशाल्मलीवदरीकपित्थकोविदारहरीतकविभीतकखादिरादिछायारहितरजकतीर्थाधोवर्णोदकापत्तोभितयए
हृतोदकान्तेर्वैदिकव्यतिनिक्तस्थले आदम्पलौकिकवार्तामकुर्वन् आपोहिष्ठादिसूक्तेनात्मानं संमार्ज्य दर्ध्व आनम्य चाप्राणाना
यस्य देशकालादि संकीर्तनपुरस्सरं अहं ममोपात्तप्रत्ययवार्यायतारप्रणालिकया श्रीपरमपुरुषः श्रीलक्ष्मीकान्तप्रीतये श्रीमद्ध्व
त्रीनृसिंहप्रेरणया स्नानमहं करिष्ये इति संकल्प्य स्वबीजानं गोमयमादाय वामहस्ते धृत्वा गत्तसंस्थं ॐ मामितिद त्रिणभागं ॐ
मन्त्र इति मध्यमभागं ॐ स्वाहा ॐ तरतां गं एवं समं त्रेधा विभज्य दक्षिणेन ग्राम्यं किंचित्किंचिद्गृहीत्वा प्राच्यादि दशदिक्षु मला
वेनमंत्राहृत्या हि ग्लावेनतरतां गं स्नानतीर्थे क्षिपेत् मध्यमलागंमानस्तोकं इति मंत्रेणाभिमंत्र्य गंधद्वारामिति मंत्रेण हत्वा मल

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निकका० काद्यवरणांतं सर्वांगमनुलिप्य कृतांजलिनुदुत्तममिति मंत्रेण जलेव रुणमावाह्याहिरण्यवर्णं वरुणं प्रपद्ये तीर्थं मे देहि याचितः।
यन्मया भुक्तमसाधूनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः। यन्मे मनसा वाचा कर्मणा वा दुष्कृतं कृतं तन्न इंद्रो वरुणो बृहस्पतिः सविता च पु
१२९ 19 नः पुनरिति मंत्राभ्यां अवते हेलउदुत्यं प्रसर्जस्वेति सप्ताभ्यां पाः प्रतनोनिवत उदुत्तमं व्येत यातीर्थमभिमन्त्र्याव्याहृतिपूर्वं च स्वमा
जेपि चाघवयोयत्य धुमिभीत्पुष्टमिणपे हिष्ठेतिवचनमभि: अंगुष्ठेन दमंगांगे हृत्य चान्त्रि: प्रदक्षिणामालोड्य प्रक्षाल्य च मन्त्रो
घमर्षणसूक्तं त्रिरावर्त्य मिमज्योन्मज्य सप्तमं वालोमहृदश कृत्य आकृष्य पाणिभ्यां शंखमुद्रया योनिमुद्रया योनिमुद्रया च जलेन
हीघामर्द्दं चाभर्द्दं मुखे वाहू हस्तिः आत्मनो गायत्र्या मंत्रेणाभिषेकं कृत्वा चात्रो अग्नेवरुणस्य विद्वानिति द्वाभ्यां तरत्स मंदधीधाव
तीति वसत्केन पुनः स्नात्वात्मानमभिषिच्यं तद्विष्णोः परमं पदमिति अग्नेरप्सा स्वायत्तं वेदं वरुणरिच्छ्ये जन इति त्पेतास्त्र जपिचा
सात्रेतोदके तु पवित्रीतिष्ठ्य द्युलोदेवतीर्थेन व्यस्तसमस्ताभिर्व्याहृतिभिः ब्रह्मादीन्देवान् संतर्प्य चाउपवीतिउदङ्मुखः सपवोदकैः
प्राजापत्यतीर्थेन व्याहृतिभिर्न्त्रषीं स्तर्पयित्वा प्राचीनावीतीदक्षिणाभिमुखस्य: पितृतीर्थेन सतिलोदकैर्व्याहृतिभिरव्यसोमः पि
तृमान्यमोंगिरस्वानग्निः कव्यवाहनरत्यादी स्त्रीरुत्रोश तर्पयित्वा तीरप्राप्य दक्षिणाभिमुखः प्राचीनावीति ये के चास्मत्कुले जाता
इति वस्त्रं निष्पीड्य उपवीत्यद्य पस्पृश्य परिधानीयमभ्युक्ष्य परिधाय द्विराचम्य तरीयकं अभ्युक्षितं प्रावृत्य द्विराचामेत्॥ तदाह शौन
नकः॥ अथ स्नानविधिं वक्ष्ये शौनकोहं द्विजन्मनां॥ समुद्रगां नदीं वा। पितगंकं सरसीम वा॥ गत्वा समाचरे आनं प्रयतो यी समाहि
तः॥ प्रसं जपेत्सहस्र सकमघर्षेणात्रणं जयेणा या स्तव द्धी या नांचा जसनेवि नां स्नानप्रकारः॥ ॥ स्नानाधिकरणाविहित कृत्रिमः १२०
कृत्रिमजलः मदादि प्रक्षालितयाणिचरणः प्रणव गायत्र्या वद्धशिखः त्रिसृजनवर्तं शुक्लब्रह्मग्रंथियुक्तं यज्ञोपवीतीत्रिप्रभृ
तिदर्भलव रचितपवित्रदक्षिणहस्तः अनंतगर्भसमाग्र प्रादेशमात्रसमेदलद्वयात्मकपवित्रांतं कृतदक्षिणहस्तो वा वक्तृशोय ग्रहा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

न्वितसव्यहस्तः एवं वस्त्रादि निर्णेजनादि विवर्जितः छायातीर्थस्थितः शुचौ देशे दूर्वांकुरं शंखं कुशानमादाय क्षितितारवत् कृत्वा षट्त्रिंशत्सर्ष
पान् मृदं गोमयं गंधं ओषधीः गोमूत्रं भूमिः क्षेत्रमंतरिक्षमनि षंवा गोमयं पंचगव्यादि तत्र सप्त मृत्तिका यदमीषां षट्पंचाशत्कृत्वः पंचाशत्तिलादिशा
तपत्रादि कुसुमान्यादाय यथोक्तं तीर्थे संस्थाप्य यथाशास्त्रमाचमनं कृत्वा अथ देशे तीर्थे तितो याभिमंत्रणं कृत्वा ओं नमः शिवायेति अ
नयर्चा पानीयमुद्धृत्य अभिमुखीकृत्य एते शतभित्यनया शतवारं दक्षिणहस्तेन प्रदक्षिणं सहस्रावर्तयेत् आलोड्य शनैः ततः क्षेत्रमृत्तिका
न हस्तपादौ जलेन नारायणं पठित्वा इति दर्भं प्रोक्षितं चेत् हुत्वा लावेका मन्त्रोधमदमणादिलप्रपंचात्मकारिवर्गमनस्य लिधाय निषिचेत् शनैः ततः
शिवस्तत्रजं घेचरणौ कर्णौ हृदि भित्तिः प्रक्षाल्य कटिनाभेः पश्चात्स्वकंठस्य समंतात् अधोभागं मलिगुदमेढ्रयोरंतरालं कुक्षिं स्नि
ग्धितोत्स्थलात्रजानु पर्यंतं जंघे जानुनोरधस्तात्गुल्फपर्यंतं पादौ गुल्फयोरधस्तात् अधिकारेण शिवं धारयेत् अंते वहि गुल्फावधि
सव्यहस्तं गृहीत्वा मृत्तिकां करिमालभ्य प्रक्षालनं तामर्पयामि सर्वत्र दद्यात् प्रक्षाल्य एवं द्वितीयं च तृतीयं कटिं प्रक्षाल्य एवमेव एकैकं
शोचयित्वा प्रथमं तेन प्रक्षाल्य यथाशास्त्रं पुनराचमनं कृत्वा नदकायनमस्तिन्दकं प्रणामं कृत्वा रवि पश्येत ध्यायेत चोदक्षीरणंगृहीत
मृदामुखमारभ्य नासिकापर्यंतानि नाभ्यादिपादपर्यंतानि अंगान्यनुलिंपेत् ततः सूर्याभिमुखो निमज्जेन्नाभिमात्रोदके शनैरेव जलं
प्रविश्य शिरसा जलमवगाह्य पश्चादापो अस्मान् इति मंत्रेण लालाटादिताभ्यः इति मंत्रेण उन्मज्य पुनर्निमज्य स्नात्वा आचम्य यथा
वच्छास्त्रानंतरं कृत्वा गोमयेन विलिप्य मानस्तोक इत्यचा दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा तेन गोमयेन मूर्धप्रभृतिनाभिपर्यंतं वामहस्तगृहीतेन
नाभितः पादपर्यंतं इमं मेवरुणेति वरुणमभिसरीरमनुलिप्य स्नात्वा ततः इमं मेगंगे इति मंत्रेण प्रतिमंत्रं मूर्ध्नि निमज्जेत् ततः आ
चम्य ततो दर्भैः त्रिभिः कुशस्तंभैः दक्षिणहस्तेनापांतः प्रदक्षिणं त्रिर्नाभिमारभ्य ओंकारेण व्याहृतिभिर्गायत्र्या आपोहिष्ठेति ति
सृभिः आर्यगोरितिवतमभि आपो देवीर्हविष्मती देवीरापः इति द्वाभ्यां आपोदेवा इति द्रुपदादिवेत्यादिका वारुणी ऋचा इत्यनेन

मेति सूक्तेन मनः प्रणवेन व्याहृतिर्गायत्र्याचपावपि वाऽते सर्वं चेति सूक्तं अनुष्टुभः सशान्तिः पवित्राप्रणवं वा जपित्वा विष्णुस्मरणं शुद्धं

२० वाउक्तप्रकारेण देवऋषिपितृतर्पणं कृत्वा येशान्तयो ॐ योगयाज्ञवल्क्येन ॥ ह्यवालेकानमीमांसकानिः पवेद् घमर्षणं ॥ यथाश्वमेधावभृथ एवं

२० तन्मन्त्रजीवी त्रिपदानाम गायत्रीयजुर्वेदप्रतिष्ठिता ॥ अन्तर्जले त्रिराहत्य मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ व्यासोपि त्रिपदानाम गायत्रीवेदवाजसने

पकोऽसहस्रं तं तर्जले जप्त्वा ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ संयतेनुसन्ध्याहृत्रिकां गायत्रीं प्रणवेन जपेच्छ्रद्धा पात्राल्लपा तं देवं सर्वपापप्रशान्तये स्वत्य

णीवेडकं ॥ यथाश्वमेधक्रतुराट्सर्वपापापनोदनः ॥ तथाघमर्षणं सूक्तं सर्वपापप्रणाशनं ॥ तथा याज्ञवल्क्यः ॥ अपःपाणौ समादाय त्रिःप

ठेत्रिपदामृचं ॥ तन्त्रो येन मुहूर्तं पि न्यस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ॐकारेण व्याहृतिभिर्गायत्र्यानुसमाहितः ॥ आपोहिष्ठेति च त्वजीरंस्यभिषेकं

यथाक्रमं ॥ अथापरोपासनाविधिप्रकारः ॥ ॥ सूर्योदयात्प्रागेव सप्रणवगायत्र्या शिखां बध्वा पाणौ पवित्रे विधाय समाहितः

सन्नद्धतशौचाचमनं दन्तधावनाचमनः मुकुटं मन्त्रमानीय प्रक्षालितमुखपाणिचरणः प्राणानायम्य विष्णुक्रमागेणाति ध्यादिस्मरणं

कृ चामन्त्रिकं त्रिधा विलम्ब्य एकलागेन ललाटं सहृदय हृदय पृष्ठोदर कुक्षि ऊरु पत्रक्ष णा बस्या नाभिं दक्षिणपाणिनापरिमार्ज्य ततो

वामपाणिनाच नाभिवस्त्र ऊर्जंघा चरणौ च प्रदक्षिणादिक्रमेण त्रिवारं परिमार्ज्य ततस्तृतीयमार्गेण त्रिः कृत्वा परिमार्ज्य हृत्सो मन्त्रदास्त्रा

नं कृत्वा आचमनं कृत्वा जलं प्रविश्य नाभिमात्रे जले गत्वा हृदिधा केशान्हृत्वा करौ नासिकां च निरुध्य त्रिरुन्मज्जनं कृत्वा हृदि राचम्य ॐ नमो

नारायणायेत्यष्टाक्षरेण व्याहृतिभिर्वा आपोहिष्ठेति सूक्तेन यच्चिदं वेदमिति वा इदमापः शिवेति जलमावर्त्य स्नात्वा चाजं रक्षायेति मन्त्रेणास्त

ते स्वतिमावद्धत्तेन वामहस्तपापापनुत्तये द्वादशवारं त्रिवारं वा जले जपित्वा त्रिवारं निमज्ज्य ततस्तर्पणं कुर्यात् ततः गोष्ठं गमात्रमुद्धृत्य राम०

त्रिर्द्दिधा दत्त स्नानांगमेव ॥ ॥ अथ सर्वेषां साधारणस्नानप्रकारः ॥ ॥ महादुर्गोमयदूर्वा आनीय हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्य स्म चोकारं

व गायत्रीं निबद्धो या च्छिखां तत इतिशिखां बध्वा आचम्य हस्तयवाऽहस्तं धारं संस्पृश्य पञ्च दैकया शिरः प्रक्षाल्य छृत्यां नाभे स्तना य

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रि। अथ स्वस्तिभिः कायात्पद्भिः पादौ तथैव च। शिरः प्रभृति पादान्तं सर्वमात्मानं प्रक्षाल्य यथाविधि आचमनं कृत्वा सर्वमङ्गं संमार्जयेच्छ
तन्त्रमद्रोमपदूर्वामन्त्राः॥ ॥अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे। उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना। मृत्तिके चांघमद्गामि
प्रजपावधनेन च। मृत्तिके ब्रह्मदत्तासि काश्यपेनाभिमन्त्रिता। मृत्तिके जहि नः सर्वं यन्मया दुष्कृतं कृतं। मृत्तिके देहि मे पुष्टिं त्वयि स
र्वं प्रतिष्ठितं। ततश्च गोमयेनैव मयमयथ्येति वुवश्च। अग्रमग्रं चरन्तीनामोषधीनां रसं वने। तासामृषभपत्नीनां पवित्रं कायशोधनं।
तन्मे रोगांश्च शोकांश्च नुद गोमय सर्वदा। ततो दूर्वया तत्रायं मन्त्राः॥ काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती परुषः परुषस्परि। एवा नो दूर्वे प्रतनु
सहस्रेण शतेन च। या शतेन प्रतनोषि सहस्रेण विरोहसि। इत्यादिमन्त्रैर्मार्जनं कृत्वा ततः रुहते देवी रमतमित्यादिमन्त्रैर्मार्जनं कृ
त्वा ततः इह तेदेवी रमन्तामित्यादिमन्त्रैरमन्तीकृत्य ऐनेशानमिति द्वाभ्यां तीर्थान्यावाह्य कुरुक्षेत्रादीन्यावाह्य ततो महाव्याहृति
भिर्गायत्र्या च अभिमन्त्र्य ततः आपो हि ष्ठेद मापद्रुपदादिवत्स्वापि। तत्र हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिरन्ततः इत्यादिभि स्वस्तिभि
रीस्य अन्तर्जले निमज्ज्य प्राणायामान् कृत्वा गायत्रीमघमर्षणं जपन्देवादीन्स्तर्पयेत्। अथ स्नानमन्त्रे पतः स्नानप्रकाराः॥ ॥यात्र
वल्कः॥ एव विस्तरतः प्रोक्तः स्नानस्य विधिरुत्तमः। असामर्थ्यान्नकुर्याच्चेत्तत्रायं विधिरुच्यते। स्नानमन्तर्जले चैव मार्जनाचमने त
था। जलाभिमन्त्रणं चैव तीर्थस्य परिकल्पनं। सत्सुप्रकारोऽमनुपुराणोदर्शितस्तथापि हि। दर्भपाणिस्तु विधिना आचान्तः प्रयतः शु
चिः। तीर्थं प्रकल्पयेद्विद्वान्मूलमन्त्रेण मन्त्रवित्। ॥ॐ नमो नारायणायेति मूलमन्त्रः॥ चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्रं समन्ततः॥
प्रकल्प्यावाहयेद्गङ्गामेभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः॥ विष्णुपादप्रसूतासि वैष्णवी विष्णुदेवता॥ त्राहि नस्त्वेनसस्तस्मादाजन्ममरणान्तिका
त्। तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत्। दिवि भुव्यन्तरिक्षे च तानि ते सन्तु जाह्नवी॥ तं गावार्म॥ नन्दिनी नलिनी सीता मालि
नी च महापगा॥ विष्णुपादाब्जसम्भूता गङ्गा त्रिपथगामिनी। भागीरथी भोगवती जाह्नवी त्रिदशेश्वरी। द्वादशैतानि नामानि यत्र

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक २

२१ यत्र जलाशये। स्नातो यतः स्मरेत्त्रिर्यंत तत्र वसाम्यहं॥ व्यासेनाप्युक्तं। कुरुक्षेत्रं गयां गंगां प्रभासं नैमिषं तथा। तीर्थान्येतानि सर्वा
21 णि स्नानकाले भवंत्विमा तथोक्तं स्मृतिसंग्रहे। गंगां गां कुरुक्षेत्रं प्रयागोदधिसंगमां तीर्थान्येतानि संस्मृत्य ततो मज्जेज्जलाशये। एतत्ती
र्थस्मरणं तीर्थव्यतिरिक्तविषयं तीर्थे तीर्थं न द्यानं द्यंतरं पठ्येत्तेन न संस्मरेदित्यप्युक्तं चाश्व। आघमर्षणसूक्ते न त्रिरावृत्तेन नित्यशः। स्ना
नाचमनमित्येवमुपतिष्ठेत् महात्मभिरार्जिस्यन्यात्त्रिरघमर्षणं कृत्वा स्नानाचमने कृत्वा देवर्षिपितृं संतर्प्य ये शतान्प्रकारस्त्र उशजमा
उक्तः॥ द्वौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा पूरयेदुदकाञ्जलिं। गोशृंगमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये न लं क्षिपेत्तथा स्मृतिप्रदीपिकायामप्युक्तं। उलान्या
मपि हस्ताभ्यां अपराजितदिङ्मुखः। सहस्तां गुष्ठकौ त्रुसव्योपयहमेव वा॥ कात्स्यायनेनात तर्पणे विशेष उक्तः। नाभिमात्रे जले
स्थितश्चाचिंतयन्तर्द्धमानसः। आगच्छंतु मे पितर इमं गृह्णंत्वपोंजलिं। तयों जलीत्रात यासु मंत्रः। आकाशे निक्षिपेद्वारि जलस्थो दक्षिणा
मुखः॥ असंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याज्जलांजलिं। अंजलिनियमस्तु बोधायनेनोक्तः। जलांजलिमयं दद्याद्देवाद्येभ्यः स्नातामु
वि। असंस्कृतप्रमीतानामेव मेव तटे क्षिपेत्। तर्प्यं तकारं तमुक्तां स्नानार्थमधिगच्छंतं देवाः पितृगणोस्सह। वायुभूतानुगच्छंतां त्रस्तृषा
र्तीस्तपयस्तयेति। अत्र विशेषो व्यासेनोक्तः। नमेदेत जले द्रोणपात्रां चतं वचनं नदीतीरे त्राष्टी वनास कुसकृद्याम त्रा एतांस्य भुञ्जचक्षिपेदिति
। तत्र निर्गजलाशयाद्दसौ मंत्रः। जलाशयादुत्तीर्य तीरमायो अस्मान्नं पठन्ननुत्तीर्य पीडयेद्वस्त्रमपसव्यं यथाविधीति। तत्र आश्वला
यनानां स्नानोत्तरं कालं मंत्रेणावस्त्रनिष्पीडनं ततो वासः परिधानमितरेषां तु तत्र जलान्निर्गत्य एवं करणीयं तत्रैयैठीनसिः। अंतर्जले
आचमनेऽन्तरेव बहिर्जले। बहिरेव ततो अंतरेप्यच रणं कृत्वा बहिरेवं कृत्वा सर्वत्र शुद्धिः। स्नानोत्तरं वस्त्रपरिधानं कृत्वा वस्त्रनिष्पीडन
मिति रहस्यं तत्र विशेषः। विन्यस्य दक्षिणं पादं जले वामपदं बहिः। उपवीती समाचामेद्द्विरेष सनातन इति। अन्यपादं डोप्यव्य
ते। आर्द्रवासास्स्थले कुर्यान्न पीडनमाचमनं जपं। आर्द्रवासास्यलस्य त्यस्त्र पदाचामेन्नराधमः॥ ॥ अथ वस्त्रनिष्पीडनं॥ स्नानोत्तरं का

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र्थे अन्यथाभावाशात्तत्रायं मंत्रः॥ ॥यन्मया दूषितं तोयं शारीरमलसंभवात् तद्दोषपरिहारार्थं यक्ष्माणं तर्पयाम्यहं। इतित दु अंभ
गवतां स्नातानां गतर्पणं कृत्वा पस्मरेज्जलमध्येऽन्यथा कुरुते यस्तु स्नानमल्पफलं लभेदिति। ततोस्नानतोत्थानतो वापि यन्मे दुष्कृतं
कृतं। तत्क्षमस्वाखिलं देवि जगन्मातर्नमोस्तु त इति। नदीं संप्रार्थ्य स्नानदर्भान्विसर्जयेत्। अत्र विष्णुस्मृतौ विशेष उक्तः। स्नातः शिरो नावधुनेत्रां
गोम्पग्लायमुद्धरेत्स्नानवस्त्रं धृतं वासो न चैतैलं न्युपस्पृशेदिति। स्नात्वा तद्वाङ्गुलिं येन वासः श्वेवननिर्दुनेत् आर्द्रपवनवासांसि सिद्धा वा स्वेत न
मानवः। तस्माच्छास्नानोत्तरकालं स्नापमात्रे स्यात्पीतदुःखं। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन जलं भूमौ निपातयेत्। अत्रोत्तीर्थ केशकालं तिष्ठेदिति स्मृत्यर्थः
॥ अत्र फलमुक्तं॥ स्नात्वा वा नाच्छाद्य यस्तिष्ठेत्तस्य कंपयतस्तस्य ब्रह्महत्यादिपापानि कंपयंति न संशयः। अत्र स्मृतिसारे विशेष उक्तः।
सुराविंदुसमा प्रोक्ताः पतंतः केशविंदवः। त एव पुरतः प्रोक्ताः सर्वतीर्थोपमा बुधैः। न पाणिनांगं निर्मृज्यात् स्नानचोद्धृत्य न माचरेत् स्नानान्यो।
न्यं पक्षतोमृज्यात्स्नानलिंगं पश्यतामिपः। स्नात्वा चानवाद येद्धृता न्नमज्यात् ससमुखं न कुर्यात् हृतसंघर्षं नातनोदहेत् ताडनं। तत्र पाण-
रा फलमुक्तं। पिबंति शिरसो देवाः पितरश्च ततास्मुखाच्छमश्रुमध्यतोय गंधर्वा अधस्तात्सर्वजंतवः। तस्मात्स्नातो नावमृज्यात्त्रशगाथा
न च पाणिनेति। तथा व्यासः। तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च यावत्यंगरुहाणि वै। स्रवंति सर्वतीर्थानि तस्मान्न परिमार्जयेत्। मार्जयेद्वस्त्रशे-
षेण नोत्तरीयेण वा शिरः। यदि प्रमादान्मृज्येत सपितॄन्पातयत्यधः। तथा स्नात्वा दूरं न तटे तिष्ठेत् प्राचीनावीतवान्द्विजः। याव-
त्स्रवति देहाद्बुरक्षीमृता दिरसपयेदिति। तथा व्यासः। चंडालपतितोदक्यानरः पश्यन्नु भास्करं। स्नानस्त्वेतो समालोक्य सचै-
लं स्नानमर्हतीति। तथा जाबालिः। स्नानं कृत्वार्द्रवासास्तु विरश्मनं कुरुते यदि। प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनः स्नानेन शुध्यतीति॥
योगयाज्ञवल्क्यः। स्नात्वैवं वाससी धौते अच्छिन्ने परिधाय च। प्रक्षाल्योरू मृदा हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः इति॥ तथा मत्स्यपु-
राणे॥ एवं स्नात्वा ततः पश्चादाचम्य च विधानतः। उत्थाय वाससी शुक्ले शुद्धे तु परिधाय च॥ वस्त्रलक्षणं ब्राह्मणस्य सितं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक २ वस्त्रं नृपतेरक्तमवदातं। पीतं वैश्यस्य शूद्रस्य नीलं मलवदिष्यते। ब्रह्मक्षौमं वासः स्पृशं संतितपर्णं सह शुक्लं तथा। काषायं का
२२ षधौतं वा गोबालांत अह हिरिचित्रा छि आर्द्रं चोपवस्त्रं च कुत्सितं धर्मतो विदुः। देवलः। स्वयं धौतेन कर्तव्या स्नानधर्मा विपश्चिता। त
22 थामनुः। सांधौतं कारुधौतं च कर्मकाले विवर्जयेत् शूद्रादिधौतं कृतं वासः सर्वदा परिवर्जयेत् इति तत्र व्यासोक्तो विशेषः। नोत्तरीय
मधः कुर्यान्नोपर्यधस्तनमंबरं। नांतर्वासो विना जातु वसीत वसनं बुधः। कर्म जातं निकव वस्त्रं कुर्याच्छांतद्रुतं विफलं पुराणे। होमदेवा
र्चनोद्यासु क्रियासु यासु क्रियासु यत्तपने तथा नैकवस्त्रः प्रवर्तेत द्विजश्चाचमने जपे। तथा बोधायनः। कर्तव्यमुत्तरं वासः पंचस्वेतेषु
कर्मसु। स्वाध्यायोत्सर्गे स्वाध्याये चोत्सर्गे दाने भोजनाचमने तथा। तथा मनुः। विकच्छोनुत्तरीयश्च नग्नश्चावस्त्र एव च। श्रौतं स्मा
र्तं तथा कर्म न नग्नश्चिंतयेदपीति॥ तथा गोभिलः। एकवस्त्रो न भुंजीत न कुर्याद्देवतार्चनं। न चार्चयेद्द्विजान्श्राद्धे कुर्याद्देवविधौ
नरः। अत्र विशेषः। स व्यासः शातातपनिभ स्थं नाभिदेशे बद्धवासस्थितं। एकवस्त्रं तु तं विद्याद्दैवे पित्र्ये च वर्जयेदिति। जीवत्पितृकस्य तु योगप
ट्टार्थं द्विधार्यं। तथा बोधायनः। अकच्छः पुच्छकच्छो वा द्विकच्छः कटिवेष्टितः। यावदस्तो द्विजस्तावदपूत एव न संशयः। तथाच
गोभिलः। मलकच्छो यदा कुर्याच्छ्राद्धकर्मक्रम्यं कृ चिन्नरः। नग्नस्तु दग्धवस्त्रं स्याद्रजस्वलः भूतपटस्तथा विशेषः। स्नात्वा चानुपहतं वस्त्रं प
रिदध्याद्यथाविधि। अलाभे द्वे वस्त्रं वासं प्रोक्ष्य प्रणवेन तु। इति तत्र वस्त्रं विशेषनु कः। सप्तवाताहतं वस्त्रं शुष्कवत्प्रतिपा
दितं। आर्द्रं वापि विजानीयात् आहतं गौतमादिभिः। अत्र विशेषः। स्नानं कुर्यादार्द्रवस्त्रं तु ऊर्ध्वमुत्तारयेद्द्विजः। आर्द्रवस्त्रमधस्ता
द्वेष्टयन् स्नानेन शुध्यतीति। तथा अत्र्यो विशेषा। आर्द्रवासा जलांतस्थः शुष्कवस्त्रो बहिःस्थितः। आचमेद्विपरीतश्चेदशुचि चम
वामुयादिति। निःपीड्य स्नानवस्त्रं तु पश्चात्संध्यासमाचरेत्। अन्यथा कुरुते यस्तु स्नानं तस्याफलं भवेदिति। अत्र विशेषः। वस्त्रं
त्रिगुणितं यत्तु निष्पीडयति मंदधीः। वृथा स्नानं भवेत्तस्य वस्त्रमध्ये ह शर्मं भुनीति। तत्र स्यते निष्पीडयेत् न्यायोदेषु स्मरणा राज

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

न मध्ये यदा कश्चिच्छ्वाश्मशानोत्थान दुर्बला। निष्ठीव्यति वस्त्राणि स्नानं तस्य हि यामवेशात्स्व निष्ठीवन त्रिगुणानि तस्य न कार्यं॥ चतुर्थ्युग
स्यैव वस्त्रस्यान्यो कोवस्त्रं चतुर्गुणी कृत्य निष्ठीव प्रमृह्य शंतया। यामप्रकोष्ठे निक्षिप्य स्थलस्थश्वहृत्वमेश यदा स्कंधेनि क्षिपेच्छ
तदा स्नानं लवे चर्मपुनः स्नानं विशोधनमिति। अमंगलानि सर्वाणि आर्द्रवस्त्राणि तानि वातम्पाश बुधे हृचि द्वीमात्र आर्द्रविप्रं
न धारयेदिति॥ ॥इति श्रीदलपतिराजविरचिते गाभुराम्नानाभिधनि स्नानपरिच्छेदः॥ ॥अथ नैमित्तिकस्नानं॥ तस्य का
रणमाह। सायणीये शंखः॥ चंडालशवयूपादिस्पृष्टो स्नानं रजस्वलां। स्नानार्हस्तु परस्तानिम्नानं नैमित्तिकं हितदिति। चंद्रिका
यां। शवस्पर्शे दिवाकीर्तिं चितिधूमं रजस्वलां। स्पृष्ट्वा प्रमादतो विप्रः स्नानं कृत्वा विशुध्यतीति बोधायनः। वेदविक्रयिणं यूपं चयपतितं
विति मेव च पराशरः॥ चैत्यवृक्षश्च यूपश्च चंडालः सोमविक्रयी। एतांस्तु ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सचैलो जलमाविशेत्॥ वितिप्रदेशगतो पि
तं हृत्वा श्वेत्स्पृष्ट्वा। आश्वलायनाचार्यः। चितिकाष्ठं चितिधूमं चंडालं च रजस्वलां। शवं च सूतिकां स्पृष्ट्वा सचैलो जलमाविशे
त्। त्यजेद्वस्त्रं च वस्त्रं च त्रयी चागम्यं घृतं च वा। पुराणा हवा चनं कृत्वा स्नानमात्रेण शुध्यतीति। व्यासः। मासवानरमार्जारखरोष्ट्रशाखा
न शूकरान्। अमेध्यानि च संस्पृश्य सचैलो जलमाविशेत्॥ अत्र मार्जारस्पर्शनिमित्तं स्नानं भोजनानुष्ठानकाले तत्पुच्छस्पर्शविषयं
यं। चंद्रिकायां। उच्छिष्टोच्छिष्टा दूरना चांतो मात्रेत्नास्यानि वै द्विजः। चंडालपतितच्छायां स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत् गतपाचमन्त्रं। मार्जा
रश्चैव दर्वी च मारुतश्च सदा शुचिरिति देवलः। श्वपाकं पतितं व्यंगं उन्मत्तं शवदाहकं। सूतिकां सावित्रिकां नारीं रजसा च परिप्लुतां।
श्वकुक्कुटवराहांश्च ग्राम्यान् संस्पृश्य मानवः। सचैलं सशिरः स्नानं कृत्वा विप्रो विशुध्यति। स्नाविकाप्रमव स्यकारयित्री। अशुद्धा
स्वयमथैतानशुद्धः स्पृशति संस्पृशेत् विशुध्यत्युपवासेन तथा कृच्छ्रेण वा पुनः॥ न चायं स्पृष्टिराव लग्नं। विडालपुच्छं संस्पृश्य स्ना
त्वा चाविप्रो विशुध्यति। भोजने कर्मकाले च विधिरेष न हाहतः। अथ पतनोत्पिडितः। बौद्धान्पाशुपतान् जैनान् लोकायतिककापि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक
२३
23

कान्त्राविकर्मेन्थ्यामः। न द्विजोस्पृश्यामत्येलोजलमाविशेत्। पाशुपतावेदबाह्याः। मनुः। नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं स्नात्वा चाविप्रो वि
शुध्यति। आचम्यैव तु निःस्नेहमालभ्यार्कमीक्ष्य वा। अशुचिं दिवाकीर्त्यमुदक्यां च पतितं सूतिकां तथा। शवं तत्स्पृष्टिनं चै
व स्पृष्ट्वा स्नानेन विशुध्यति। तथा च स्मृतिरत्नावल्यां। शिवं स्पृष्ट्वा तथा चैव दृष्ट्वा दुर्गादि न्यस्य देवताः। यो चर्ययेत्पण्यार्थं वै नस ह्यः पतति मानव इति
। तस्य च्छविद्पवा दउक्तः स्पृष्टे तं स्पृष्टो न स्नायादेवलं स्पृष्टं देवस्थाने च वंधनो। अन्यत्रतानुभोस्य स्वास सचैलोजलमाविशेत्। इति स्माप
स्तंवः॥ एकशाखां समारूढ श्वांडालादि यत्र भवेत्। ब्राह्मणस्तत्र निवसन् स्नानेन शुचितामियात्। संवर्तः। शवश्वाहवरान्त्यष्ट्रनाह्मकगो
मायुवानरनरकाकाकुक्कुटघ्रांशास्पृश्य स्नात्वा स्नानं समाचरेत्। शाचत्वरविंशतिमते॥ चितिं चाचितिकाष्ठं च यूपं चंडालमेव च॥ स्पृष्ट्वा दे
वलकं चैव सचैलं जलमाविशेत्। देवलकलक्षणं। देवार्चनकरो विप्रो वित्तार्थी वत्सरत्रयं। स वै देवलको नाम सर्वकर्मसु गर्हितः। स्मृतिसंग्र
हे। एतत्संवत्सरत्रयं व्यवधानेन विच्छेदे ज्ञा विषयं। सत्यं चं दूषयित्वे न स घः पतनाशचं द्रिकायां। पतितं सूतिकामं त्यं शवं स्पृष्ट्वा च कामतः। स्ना
त्वा सचैलं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति। अंगिराः। पंचनुष्ठापांश्वपाकस्य ब्राह्मणो यधिराहति। तस्मानं प्रकुर्वीत घृतं प्राश्य विशुध्य
ति। शांस्वः। रथ्याकर्दमतोयेन ष्ठीवनाद्येन वा तथा। नाभेरूर्ध्वं नतः स्पृष्टः सद्यः स्नानेन शुध्यतीति। तथा पराशरः। अस्थिसंचयना
त्पूर्वं मालभ्य स्नानमाचरेत्। अंतर्दशाहे विप्रस्य ऊर्ध्वमाचमनं स्मृतां अस्थिसंचयनादूर्ध्वं पुत्रक सम्लेछ मित्रयाणसिका नामस्यात्। मनं देवस्य
स्व स्नानं सचैलकं। आह मनुः अजीर्णेभ्युदिते वांते श्मश्रुकर्मणि मैथुने। दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे स्नानमेवविधीयते। अभ्युदिते वं अजी
र्णे अपरे घर्म्मको द्वारे। तथा च स्मृतिरत्नावल्यां। पाराशरः। अश्रशमश्रुकार्दुपाणिर्वांतो न स्नानमाचरेत्। अन्यत्र वमने स्नायात्तथा
शौकाभ्रपात नरतिविष्णुः॥ इंद्रियं वा प्रतिहत्स्य अमेध्यं परिकर्हि चिरामुखेयिमं स्यशगते तस्य स्नानं विधीयते। इंद्रियं मधुकंय दूषि
तं काकवलाकया वा चामेध्यलिप्त प्रक्षालयेद्यद्यावा। श्रोत्रे मुखेन प्रविशेत्। यस्मिन्नात्मा नेन तस्योपहतस्य शुद्धिः। अमेध्य स्वरूपमा

हद्देवलः॥ मानुषास्थिवसास्नेहरेतोमूत्रार्त्तवं च सात्म्ये ष्वाश्रु दूषिकास्वेदो मध्यं वामेध्यमुच्यतेति। पत्नाशप्रस्त्राव तौ विधिरुक्तः स्नाचानग्नप्राशन
माचवेदिति बोधायन उक्त॥ शुनास्पर्शे शोणित स्पर्शे रेतो विण्मूत्रके तथा चितुर्णामपि वर्णानां दूर्त्ति त्रिंशत्प्राणि कामतः। अनयासंख्ययात्रिंशत्कांदचास्ना
यादित्यर्थो। तथा च षड्त्रिंशन्मते। मानुषास्थि वसां विष्ठामार्त्तवं मूत्ररेतसी। मज्जानं शोणितं स्पृष्ट्वा परस्य स्नानमाचरेत् स्नात्वा पुनरुपलेपादिशा आ
चम्य स्पृश्य गिर्भवेत्स्वा अेतानि च संस्पृश्य प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति। स्मृतिसंग्रहे। देवाग्निदेवतं लंघन स्त्रीचाप्यरजलो। एतानि प्राक्क्रमणस्य स्नानसवा
साजलमाविशेत्। अस्पृश्यः शवसंस्कारकर्त्तास्यान्नित्यम् तक्रौ। नित्यम् तविनंस्पृश्य स्वासवासाजलमाविशेत्। शवं स्पृष्ट्वा शवं स्पृश्वाग चाश्वग्रहे
तथा। शवानुगमनं कृत्वा सवासा जलमाविशेत्। गानेभ्य सिंहिरस्थं च यतेर्य न प्रतिग्रहः। तादृशं कश्मलं दृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत्। छेदनं ये
षणं पाकोपतेर्य न प्रवर्त्तीति तो दृष्ट्वा कश्मलं दृष्ट्वा सवासा जलमाविशेदिति॥ आत्मस्य शवानुगमने विशेष उक्तः कूर्मपुराणे। अनुगम्ये
च्छया प्रेतं धर्म्यं द्विजो नमः। गायत्र्यष्टसहस्रं तु जपं कुर्यान्नदीषु चेति। स्त्राचेति विशेषः॥ बालानां शुद्धि प्रकार उक्तः॥ प्रदीपिकायां। शिशो
रभ्युक्षणं प्रोक्तं बालस्याचमनं स्मृतं। रजस्वलादि संस्पर्शे स्नानमेव कुमारके ते बालक्षणं तत्रैवोक्तं। आकृच्छ्राकरणाद्बालः प्रागन्नप्राश
नाच्छिशुः। कुमारक स्तु विज्ञेयो यावन्मौंजी निबंधनमिति। तथा च मरीचिः। उपस्पर्शे चतुर्थस्य तद्दूर्ध्वं प्रोक्षणं स्मृतमिति। यत्तु संवर्त्तेन द्वादशवर्षा
न सक्ता तस्य स्पर्शनं स्पर्शे घस्नानं तस्य विधीयते। ऊर्द्ध्वमाचमनं प्रोक्तं द्वादशाणं प्रोक्षणं तयोरिति। तदबुद्धि पूर्वक स्पर्श विषयं। तथा च सं
ग्रहकारः। नबुद्धिपूर्व संस्पर्शे द्वयोः स्नानं विधीयते। अपाणांबुद्धि पूर्वं तु तस्य षिच्चायक ल्पनेति। अस्पृश्य स्पृष्ट स्पर्शेन शुद्धि प्रकार उ
क्तः पाराशरे गौतमेन। पतितचंडालसूतकाद्यक्याशवस्पृष्टं तत्स्पृष्टस्पर्शने सचैलमुदकोपस्पर्शनाच्छुध्येदिति। पातिनादिस्पर्शनं
समारत्य न तीयस्य सचैलस्नानं चतुर्थस्य न द्वदकोपस्पर्शनाच्छुद्धिः॥ यत्तु कूर्मपुराणे॥ चंडालसूतिक शवैः संस्पृष्टः संस्पृशेद्यदि
। प्रमादात्तत आचम्य जपं कुर्यात्समाहितः॥ तत्स्पृष्टस्पृष्टिनं स्पृष्ट्वा शुद्धि पूर्वं द्विजोत्तमः। आचामेति विशुध्यर्थं प्राह देवपितामहः॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक
२४
५५

तदाह प्रचेताः॥ रजस्वांतरितसंस्पर्शः स्नात्वा स्पर्शे विधीयते। स्नात्वा स्पर्शे प्रयत्नो ऽन्तं तद्रजस्वांतरितेऽपि च॥ याज्ञवल्क्योऽपि। उदक्याशुचिभिः
स्नायात्संस्पृष्टस्तैरुपस्पृशेत्। अब्लिंगानि जपेच्चैव गायत्रीं मनसा स्मरेदिति। तदेतद्दंडांतरितस्पर्शविषयं। अन्यथा द्वयोः स्नानमित्य
नेन विरोधः प्रसज्येत। अत्र रजस्वांतरितस्पर्शेनेन तत्र दंडांतरितन्यायः। स्त्रियमधिकृत्योक्तं स्मृत्यर्थसारे। तदाह। यत्र पुंसः सचेलं स्यात्स्ना
नं तत्र भर्तृगामिनी। कुर्वीत शिरसि स्नानं शिरोरोगी जटी तथेति। एतच्चाशिरस्कावयि कर्तव्यं। तदाह पराशरः। ग्रहणोद्वाहसंक्रांति
यात्रार्तिप्रसवेषु च। स्नानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिष्यत इति। आर्तिर्मरणं। तदाह व्यासः। महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं यामद्वयं निशि
। तस्यां स्नानं न कुर्वीत काम्यनैमित्तिकादृते इति। अन्यत्रापि। रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः। नैमित्तिकं च कुर्वीत स्नानं दानं च रात्रिषु।
तत्र रात्रिस्नाने कर्तव्यविशेषमाह पराशरः। अथ यदास्तंगते सूर्ये चंडालपतितादिभिः। स्पर्शनं तु कथं चित्स्यात्कथं शुद्धिर्विधीयते। जा
तवेदः सुवर्णं च सोममार्गं तथैव च। ब्राह्मणानुमते चैव स्नात्वा चाहतवासः शुध्यतीति। प्रद्योतद्वारात्रिस्नानं प्रदोषपश्चिमयामयोः प्राप्तं तदानया
द्वावेव दिनवदाचमाचरेत्तथा पत्नुः षड्द्विंशन्मतं। अयं हि सदातोयं रात्रौ मध्यमयामयोः। स्नानं तत्र न कुर्वीत तथैवाचमनक्रियां। यच्च मार्कंडेयप
वचनं। महानिशा तु विज्ञेया रात्रौ मध्यमयामकौ। अस्यां स्नानं न कुर्वीत सस्पृगाचमनं तथेति। तदपि काम्यनैमित्तिकमानव्यतिरिक्तविषयं। त
था च नैमित्तिकस्नानमधिकृत्याह व्यासः। प्रदोषे पश्चिमे यामे दिनवत्स्नानमाचरेदिति। मध्यमयोस्तु गृहस्थस्नानं कर्तव्यमित्याह
यमः। विप्रस्य ष्टो निशायां तु न स्नायादिति। तन्नवादिवानीतेन तोयेन स्नापयेद्ग्रसित्वे धाविति। निशायां महानिशायां। विष्णुः। स्नानाहो
यो निमित्तेन कृत्वा तोयावगाहनं। आचम्य प्रयतः पश्चात्स्नानं विधिवदाचरेदिति। अत्र स्नोदकं निषेधति वृद्धमनुः। मृते जन्मनि संक्रांतौ
श्राद्धे जन्मदिने तथा। अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा इति। अस्पृश्यस्पर्शने तु स्नोदकस्नाननिषेधो दिवाविषयः। तस्य राम०
लक्षणमाह व्यासः। महानिशा तु विज्ञेया मध्यमप्रहरद्वयमिति। तत्र विशेषमाह पराशरः। दिवाहृतं तु यत्तोयं कृत्वा चास्तगते तु तरा- २४

रात्रौ स्नाने तु संप्राप्ते स्नायादनलसंनिधाविति । गृहे जलालाभश्चेत्तदा जलानयनप्रकारमाह । स एव यदि गेहेन तोयं स्यात्तावच्छुद्धिः
कथं भवेत् । आश्मोद्धाम्नस्तमंत्रेण गृह्णीयादग्निसन्निधौ । रात्रौ गृहं शुचिः पूतं पुनः स्यात्तं तु वह्निना । अनेनैव विष्णुर्द्योतततया रात्रौ यथा दि
वेति ॥ तत्र स्नानविधिमाह पराशरः ॥ अस्पृश्यस्पर्शने जाते अशौचपाते क्षुते न गे । स्नानं नैमित्तिकं कार्यं दैवपित्र्यविवर्जितमिति । दै
वपित्र्यविवर्जितमिति देवर्षिपितृतर्पणरहितमित्यर्थः ॥ जलानयनाशक्तौ गतिमाह मरीचिः ॥ दिवाहृतं तु यत्तोयं गृहेऽपि दिन विद्यते । प्र
ह्लाद्यापि स्त्रीं ततः स्नायात्र द्योपुष्करगीषु चेति ॥ अविलकः ॥ रात्रौ स्नानं यदि भवेद्देवशपाग्निं समाचरेत् । शल्यगतिकरोविप्रो वह्नि
ना वापि नाचरेदिति । तथा च स एव । तूष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादशुचिर्नरः । आचम्य प्रयतः पश्चात्स्नानं विधिवदाचरेदिति । न था
च स्मृत्यर्थसारे ॥ स्नायात्तु पूर्वमस्नातो निशायां सेन जलेन वा । अस्पृश्यस्पर्शने स्नानं निशायां सेन जले न जलेन चेति । अशक्तस्य मंदो ष्णोद
क स्नानमुक्तं तत्रैव । अशक्तो शोभने गृहे शोभनाऽरेच सर्वदा । न शीतलजले स्नानं कार्यं चैवोष्णसंचितमिति । स्नाननिषेधकालमाह
मनुः ॥ न स्नायादुत्सवे तीते मांगल्यं विनिवर्त्य च । अनुव्रज्य सुहृद्बन्धून्नर्चयित्वेष्टदेवतामिति । व्यासः । अतुलिप्तोन वासो ध्यायमन्व न्य
वर्षाधवा राग्रहमागत्यनस्नायात्र महानिशिनान्तरति ॥ ॥ इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीदलपतिराजविरचिते श्रीनृसिंहप्रसा
दे आह्निकसारे नैमित्तिकस्नानं ॥ ॥छ॥ ॥ अथ नैमित्तिकस्नानअपवादकः सापरीये । करधमस्य शंवांतविगिर्नतु र
कर्मिराणां मे श्रुनाचरिनारं च स्पृष्ट्वा स्नानं न विद्यते । बृहस्पतिः ॥ तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे । नगरग्रामदाहे च स्पृष्ट्वास्पृ
ष्टिर्न विद्यते । माधवीयपराशरे । ग्रामेषु नास्ति संस्पृष्टिः पीत्रायांकलहादिषु । ग्रामसंदूषणे चैव स्पृष्टिदोषो न विद्यते । एतन्न्नु
त्यांत्यज दूषणातिरिक्तविषयं । तथा चोक्तं तत्रैव । दूर्वंत्यजौ च संस्पृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत् । अन्ये यावन्मनं प्रोक्तं क्रियायां स्ना
नमाचरेदिति ॥ अंत्यः प्रसिद्धः ॥ ॥ अंत्यजलक्षणं तत्रैवोक्तं ॥ रजकश्चर्मकारश्च नटो वरुड एव च । कैवर्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अंत्यजाः स्मृता इति विष्णुः ॥ नातेरधः करार्यं वा श्रुनाय घायर्ह च्यते । प्रक्षाल्यतरमिद्भास्य पुनराचम्य शुध्यतीति । शातातपस्तु ॥ रज
आह्निक॰ २ कश्चर्मकश्चैव व्याघ्रजोल्लोपजीविनः ॥ निर्णेजकः शौनकश्च नटः शैलूषकस्तथा ॥ चक्री ध्वजी लाव्या घाती ग्रामकुक्कुटसूकरौ । पेमि
२५ पदं गांस्पृशं स्पाशि छिरवर्ज्यं द्विजादिभिः । तोयेन क्षालनं कृत्वा चाचम्य चांतः प्रपतेो मतः ॥ स्पृष्टास्पृष्टि लेशकर्णकथ्यते । स्मृत्यर्थसारे । प्राप्य
25 कारींद्रियं स्पृष्टमस्पृष्टमितरं लवेशत यो श्रविषयंप्राद्रः स्पृष्टास्पृष्टाविधानतः ॥ प्राप्यकारींद्रियं चागिंद्रियं ॥ ॥ इति श्रीमन्म
हाराजाधिराजश्रीटलपतिराजविरचिते आह्निकसारे नैमित्तिकस्नानम् ॥ ॥ अथ काम्यस्नानं ॥ तत्र सायणीयशंखः ॥ पुण्यस्नानादिकं
पत्नुदैवज्ञविधिचोदितं ॥ तद्धि काम्यं समुद्दिष्टं नाकाम्यस्तु प्रयोजयेत् ॥ तत्र तीर्थमाह । पुलस्त्यः ॥ पुष्ये च जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च
वैधृतौ ॥ मत्कृ द्रोहवरि स्नानं कृच्छ्राशीतिफलं लभेत् शापस्योदरे स्थितं तीर्थं गोदावर्याश्च माघके ॥ न यात्यसौ पुनर्गर्भमिति वेदविदो विदुरि
ति । अन्यच्च ॥ पुष्ये च जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैधृतौ । पक्षांते स्नात सिस्नानं महापातकनाशनं ॥ वै अध्यु लू च त्रुद्दिश्य पापः साप्याधिव
सं निधौ ॥ न प्रेत चमवाप्नोति गंगायां च विशेषतः ॥ शिवलिंगसमीपे च यत्तोयं समुपस्थितं । शिवगंगेति विख्यातं तत्र स्नात्वा दिवं व्रजेदि
ति ॥ ॥ इति काम्यस्नानं ॥ अथ समुद्रस्नानं । तत्र आचार्याः ॥ समुद्रपर्वसु स्नायात्पर्वमायां च विशेषतः ॥ पापैर्विमुच्यते सर्वैरमांते
स्नानमाचरेत् ॥ भृगुभौमदिने स्नानं समुद्रे च विवर्जयेत् ॥ शयह लोरविवारे च पुत्रैश्च न समेद्धुवइति । न समेशसस्नेशानकुर्यादित्यर्थः ॥ ॥
तत्र स्नानविधिरुच्यते ॥ संग्रहे । पाषाणस्नानं प्रथमं च कुर्याद्दावाहनं तत्र नमस्क्रियां च । अर्घ्यं ततः प्रार्थनमप्यनुज्ञां स्नानं च कुर्यादथ एम॰
तर्पणं चेति ॥ पाषाणदानमंत्रस्तु ॥ पिप्पलादिसमुत्पन्ने कृत्येलोकभयंकरि पाषाणांते मयादत्तमाहारार्थं प्रकल्पितं ॥ ॥ इति २५
आवाहनमंत्रः ॥ विश्वाचीच घृताचीच विश्वयोने विशांपते । सांनिध्यं कुरु मे देवी सागरे लवणांभसि ॥ २ ॥ नमस्कारमंत्रस्तु ॥ नम
स्ते विश्वगुप्ताय नमो विष्णो अपांपते नमो जलधिरूपाय नदीनां पतये नमः ॥ ३ ॥ अर्घ्यमंत्रस्तु ॥ सर्वरत्नमयश्रीमान् सर्वरत्नाकर

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पतः॥ सर्वरत्नप्रधानश्च गंगासागर्यं महोदधेः॥ ४॥ प्रार्थनामंत्रः॥ पृथिव्यां यानि तीर्थानि प्रविशंतु महोदधेः। स्नानस्यास्य फलं देहि सर्व
स्मात्पाहि मां हरः॥ अर्हतः पारशा अनुज्ञामंत्रकं॥ समस्तजगदाधार शंखचक्रगदाधर। देव देहि ममानुज्ञां युष्मत्तीर्थनिषे
वने॥ ५॥ स्नानकाले स्मरणीयाः॥ प्राच्यां दिशि वसुग्रीवं दक्षिणस्यां नलं स्मरेत्। प्रतीच्यां मैंदं नामानमुदीच्यां द्विविदं तथा॥ रामं च लक्ष्म
णं चैव सीतां चैव यशस्विनीं। अंगदं वायुपुत्रं च स्मरेत्मध्ये विभीषणं॥ जपेण मंत्रः॥ पिप्पलादिं कविं कण्वं हनूमंतं जीवितेश्वरं॥
मन्युं च कालरात्रिं च रुद्रं चाहं गणेश्वरं। वशिष्ठं वामदेवं च परस्परमुमापतिं। वाल्मीकिं नारदं चैव वालखिल्यांस्तथैव च। नलं नीलं ग
वाक्षं च गवयं गंधमादनं। जांबवंतं हनूमंतं सुग्रीवं चांगदं तथा। एतान्स्मृत्वा तर्पयेद्धि दूरजलमध्ये विशेषतः॥ आब्रह्मस्तंबपर्यंतं यत्किंचि
ज्जगच्चराचरं। मया दत्तेन तोयेन तृप्तिमेव दिगच्छति॥ ॥ अस्य फलमाह भारद्वाजः॥ ॥ पक्षोपवासफलदा महानद्यः समुद्रगाः। मासोप
वासफलदः सहस्रस्नाने सरस्वतीरिति॥ ॥ इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीदलपतिराजविरचिते आह्निकसारे सारस्वतस्नानं॥ ॥
अथाश्वत्थछायोदकस्नानं॥ आदित्यपुराणे॥ गुरुवारे च मायां च यश्वत्थछायवारिणा॥ स्नानं प्रयागस्नानेन समं पातकनाशनं॥ धर्मसा
रे॥ अश्वत्थछायोदके स्नायाद्गुरुच्छायेति चोच्यते॥ अमागुरुसमायोगाः सर्पपर्वशताधिकमिति॥ तत्र प्रार्थनामंत्रः॥ जीवो वाचस्प
तिः सूरिराचार्यो गुरुरंगिरसः॥ वाचस्पतिर्देवमंत्री शुभं कुरु सदा ममेति। एतैरष्टभिर्नामभिरेव तर्पणं कुर्यात्। इत्यश्वत्थछायोदकस्ना
नविधिः॥ अथ प्रसंगान्मासविशेषेण कर्तव्यत्वात्स्नानविधिरुच्यते तत्र पद्मे॥ कार्तिक्यां पुष्करे स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते॥ मा
घ्यां स्नातः प्रयागे तु मुच्यते सर्वकिल्बिषैः॥ ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां हस्तसंयुते। दशजन्माघहा गंगा दशपापहरा स्मृता विष्णुः॥
सूर्यग्रहणतुल्या तु शुक्ला माघस्य सप्तमी। अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलमिति॥ आदित्यपुराणे॥ आषाढादि चतुर्मा
सं प्रातःस्नायी भवेन्नरः॥ विप्रेभ्यो भोजनं दद्यात्कार्तिक्यां गोप्रदो भवेत्। सर्वपापव्ययदं पाति विष्णुं वृत्तमिति स्मृतमिति॥ विष्णुः॥ पुन

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अद्वि॰५२ वैसुदुधोवेताचैत्रमासेसिताष्टमी। तोतस्मुविधिवस्नात्वा वाजपेयफलं लभेत्॥ माधवीये पाराशरे। कार्तिकं सकलं मासं नित्यस्नायी जितें
२६ द्रियः। जपन्हविष्यभुक्शान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते॥ ॥अथ माघस्नानविधिरुच्यते॥ सायणीये चांद्रिकायां॥ यो ऽथ फाल्गुनयोर्मध्ये प्रा
२८ तः स्नायी सदा भवेत्। दशैवायो ऽणिमासो वा प्रानम्य स्नानमाचरेत्॥ पुण्यपान्यहानि त्रिंशद्वेनमकरे च दिवाकरे। तत्रचोत्त्या यतिधनं द्वीपा
छुद्धिपूर्वकं। माघमासे रटंत्या यः किंचिदभ्युदिते रवौ। ब्रह्मघ्नं वा सुरापं वा कं पतंतं पुनीमहे। वाक्ताम्नत्रुणाकाष्ठ दूरा नाराीन ष्ठं स का॥
स्नात्वा माघे शुभे तीर्थे प्राप्नुवंती सितं फलं। अप्राकृतशरीरस्थ यः काष्ठस्नानमाचरेत्। पदे पदेश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः॥ स्नात
स्या माघमासे तु प्रशस्तं निम्नगाजलं। स्नातो वह्निं न सेवेत स्वस्नातो वा कथंचन। न घातिगमनाशक्तो गृहे तु कर्तव्य विशेषमुच्यते। त
प्तेवा। सरित्तोयं महावेगं नव कुंतस्थितं तथा। वापुनातालसदिशं तत्रो गंगास्नानसमं फलमिति। तरशक्तोउष्णोदके नकुर्यात्स्नानं यावन्मं ग्रहा
।तमिनवाधिरणास्नानं गृहे पत्निकुपातेनरेः॥ षडब्दकृपल्वदंतद्विमकरस्यदिवाकरेति। स्नानसंकल्पमंत्रः॥ माघमासमिमं पूर्णं स्नास्येहं दे
व माधव॥ तीर्थस्यास्य जले नित्यमिति संकल्प्य चेतसि। दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोस्तु ते। परिपूर्णं कुरुष्वेदं माघस्नानं नवाज
पेति। ततः स्नात्वा पाछुभे तीर्थे रचाशिरसि सेवेद वेदोक्तविधिना सम्यक् सूर्यस्यार्घ्यं निवेदयेत् डो चाविधानेन तत्स्वकाशनो लवेशा
॥ ॥सूर्यार्घ्यमंत्रः॥ सवित्रे प्रसवित्रे च परं धाम जले मम। त्वत्तेजसा परिभ्रष्टं पापं यातु सहस्रधा। तिलस्नायी तिलोद्वर्ती ति
तिलहोमी तिलोदकी तिलभुक्तिलदाता च षट्तिलाः पापनाशनाः॥ तैलमामलकं चैव तीर्थे देयं च विनित्यशः। तथा प्रज्वालयेद्वह्नि
मिधनार्थं द्विजन्मनां। अनभ्यंगी द्विजो मासं सर्वमेव न पेद्रही। अवश्यमेव कुर्यात्तु माघस्नानमिति स्मृतिः। माघावसाने कर्त राम:
व्य माद्यसएवाततः स्नानस्यावसाने लोज्यद्रव्यं सुसंस्कृतं। भोजयेद्द्विजदांपत्यं भषयेत्सुभूषणैः। दंपत्यो वीससी सूक्ष्मे स २६
प्रधान्यसमन्विते। त्रिंशं ब्रुमो दकादेयाः शर्करा तिलसंयुताः॥ मासाप्रपंक्तिलानां तु चतुर्थः शर्करांशकः। कंबलाजिनरत्नानिवासां

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सिविविधानि च। अहन्यहनि दातव्यास्तिलाः शर्करयान्विताः। माघमासे रविं षड्रसं भोजयेत्तथा। गुपाने होत तथा गुल्ममोचकौ पाद
मोचकौ। अनेन विधिना दद्याद्दक्षिणां द्विजसत्तमे। माधवः प्रीयतां देवो विष्णुर्मूर्तिर्निरंजनः।।। तस्य फलमाह।। एवं माघे कृते विष्णुं प्रयाति पर
मां गतिं। एकविंशकुलैः सार्द्धं अच्युतालोकान्यये क्षिता इति।। ॥ इति श्रीमल्लक्ष्मीनृसिंहचरणकमलसरोरुहभ्रमर वैदिकमार्ग
प्रवर्तक सकलभूमंडलमंडन समस्तयवनाधीश्वर श्रीनिजामसाह समस्तसाम्राज्यधुरंधरथी मम्प्रहाराजाधिराज श्री दलपतिराज
विरचिते श्रीनृसिंहप्रसादे श्राद्धसारे माघस्नानमाहात्म्यं।। ॥ अथ मलापकर्षणार्थं अभ्यंगस्नानविधिरुच्यते।। सायणी
ये। मलापकर्षणं स्नानं स्नानमभ्यंगपूर्वकं। मलापकर्षणार्थाय प्रवृत्तिस्तस्य नान्यथा। तत्र निषिद्धतिथिमाह गार्ग्यः।। पंचदश्यां
चतुर्दश्यामष्टम्यां रविसंक्रमे। द्वादश्यां सप्तमीषष्ठ्योस्तैलस्पर्शं विवर्जयेत्।। स्मृतिसारे तु।। सप्तम्यां न स्पृशेत्तैलं नीलं वस्त्रं न धारये
त्। नापि चामलकैः स्नायात् न कुर्यात् कलहं नरः इति। तथा वारमधिकृत्योक्तं माधवीये पाराशरे। संतापः कांतिरल्पायुः धनं निर्धनता
तथा। आरोग्यं सर्वकामश्च अभ्यंगात् भास्करादिषु इति।। तत्रैव माह मनुः।। पुष्यादेव रवेर्वारे [illegible] याति यो। तैलेनाभ्य
घ्यमानस्तु धनापुष्पैर्विहीयते न च कुर्यान्न तीयापां त्रयोदश्यां तिथौ तथा। शांखतीगं तिमचिछ्र शाद शम्यामपि पर्वंदितइति
। पुष्यादित्यादि शब्देन जन्मनक्षत्र व्यतीपात वैधृत्य प्रावास्याणल्यं ते। वै घे। दिवाप्र देहं वि द्वारे षल्पजपात्रिषु मायरो। व्यत्ययं यदि
तत्सर्वं मानप्राणधनापहं अन्यच्च। तार्यं कांतितलक्ष्मीमर्थसस्यमाप ह अन्न नास पद कुर्यात् दम्पगोदिनपादितः।। मनुः।। नरवश्म
श्रूणि [illegible] चैव शिरोजस्य च कृतने। नस्नायित नरस्तैलेनो तैलस्नानमाचरेत् शायमस्तु। शनैश्चरादिने प्राप्ते तैलाभ्यंगं कारयेत् तियः।। ना
पमस्तु लवेत्तस्य यावच्चार्कनंदनादिति।। स्त्रीणां विशेष उच्यंते संग्रहे।। ॥ स्त्रीणां तु बुधवारे उक्ते तैलाभ्यंगं विवर्जनमिति। अ
भ्यंगेवर्ज्यानि तराणि कानि।। ॥ व्रतमिति द्वौंतो।। उपोषितस्य व्रतिनो मूर्द्धि कृशांतहंतने तैलाभ्यंगं न कुर्वीत शावाशौ चस

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मागमइति॥ वैद्यसंग्रहे तु॥ षष्ठ्यां दिनत्रये सप्तम्यामेकादश्यां च पर्वसु। द्वादश्यां च चतुर्दश्यां पंचम्यां प्रतिपत्कुहूः। व्रतश्राद्धदिने जन्मत्रि
तये श्रवणार्द्रयोः। ज्येष्ठोत्तरफल्गुनीपुष्यतीपाते च वैधृतौ। विष्टियोगे च संक्रांतौ मन्वादिषु युगादिषु। नाभ्यंगं तत्र बालानां तैलस्य
नांतु न दोषदमिति। दिनत्रयमित्युत्सवमदिनं॥ हेमाद्रौ॥ ॥तैलाभ्यंगो नार्कवारे भौमे मासे संक्रांतौ वैधृतौ विष्टिषष्ठ्याः॥ पर्वाष्टम्यां च
नेष्टः सुहृष्टः प्रोक्तान्यु स्नानासारेसर्पस्तु नोऽनिति वैद्यपि। निषिद्धतिथिवारे तैलनहरोषप्रियलितिवा। किंचिद्रक्षोपघृतसंयुक्तं पुष्पपुगुरोः। स
र्वेषां सर्वदा तिलमत्स्यंगे तु न दुष्यति। तत्रमंदवारपुरुषोऽपि न निषिद्धमित्युक्तं। तत्रैव। अमाजयादसंयुक्ते विष्टिश्च सप्तमीयुते। रविसत्नुप्रते
तत्रैतैलाभ्यंगे न दोषलागिति। अजपादी पर्वाभाद्रपदान सत्रं। निषिद्धतिथ्यादावपि नैमित्तिकप्रयुक्तमभ्यंगस्नानं वैकल्पिकेन कर्त्तव्यमि
त्याहतरहूजः। लोगार्थप्रक्षिपते पञ्चस्नानं याहष्टिकं नरैः। तन्निषिद्धनतीयादैतत्रैनैमित्तिकेऽपि च। क्षिपतांवान कुर्यात् शास्त्रयंत्रणा
याविनेति। पाहष्टिकस्नानस्पनिषेधं चनमाह॥ व्यासः॥ मलव्यायोहनं स्नानं स्नानं स्नानं पाहष्टिकं च पदिति। पत्रनुत्रविनिषिद्धति
थ्यावपि द्रव्यांतरयुतनदुष्यमित्याहप्रचेताः। सार्षपं गंधतैलं च पत्तैलं पुष्पवासितं। अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचनेति। त
था वल्योक्तिः शारचो। यत्रैकस्यवशतितौ पित्र्यं हिवारो देवसैरोव मदिनं तद्युक्तमार्यौ॥ धःस्पशोलवतितिथित्रयेणावार्कतित्रि
द्यस्पक्कसमुनरर्द्धपंचके स्यमिति॥ ॥अथविशेषमयस्तोच्यते॥ स्मातिसंग्रहे॥ आश्वयुकृष्णपक्षे तु चतुर्दश्यामिनादयोते
त्ताल्पगं च कर्त्तव्यं स्नानमुच्छेनवाधिना। यस्यात्तत्रश्च चतुर्दश्यां न रवौ रविनाशनः। नस्यामभ्यंजनं कार्यं नरैर्नरकलोकुमिः। अन्यत्रा
कृष्णपक्षेषचतुर्दश्यामाश्वयुज्याविभोदये। तैलाभ्यंगं च यः कुर्यादंगास्नानसमं फलां इषमासे चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे यं गुरुदयेऽपि वाल्ले
हस्नानं तदा कुर्याद्दोरवंनप्रयातिसइति। अन्यपक्षेऽहविषित चतुर्दश्याभिंदुक्षयतिथावपि। ऊर्जादौ स्वातिसंयुक्ते तथा दीपावली
लक्ष्मीराति तैले लक्ष्मीर्जले गंगादीपावलिदिने वसेरात स्मासर्वप्रयत्नेन त्वभ्यंगं स्नानमाचरेदिति। तत्रतिथिनिर्णयउक्तः। स्मृति

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ऽत्रावर्ज्यं॥ ॥उत्पत्तौ च विपत्तौ च मैथुने दंतधावने। अभ्यंगे क्षुरधिवस्त्राने क्षिप्ति स्त्रात्कालिकी स्मृतेति॥ ॥अभ्यंगस्य का
लविशेषउक्तः॥ वैद्यग्रंथे॥ अथ जातान्नपाने च्छोमीन्नतवे: सुगंधिभिः। पद्यत्रेपस्पर्शे सुखैरेवैतैलाभ्यंगं समाचरेत्॥ तत्र प्रकृति सा
म्यात्तु दोषकालजिरातैलं घृतं वा मतिमान्॥ पूज्यादस्यंगसंकयोः॥ तत्र दिङ्नियममाह॥ बृहद्वसिष्ठः। आसीनः प्राङ्मुखो भूत्वा तैलाभ्यंगं
समाचरेत्॥ मस्तकाभ्यंगशेषेण कुचित्रो दक्षिणेत्॥ पुण्यहानिरलक्ष्मीः स्यात्तस्मात्तं परिवर्जयेत्॥ ॥अथ अभ्यंगगुणाः॥
अभ्यंगो वातमुच्छिचज्ञ्चिदार्ढ्यं हृदवश्याह्लादस्वं अभ्यं कृतन्तु जाय्युकृमज्जात्तृणयदः॥ दृढघ्नोहक्प्रसाद श्रमबलमोक्षं चरणौ तु॥ दः॥ सुके
शपः शीलितामूर्धि कपाले दृढतनुर्यमात्रा सवालित्यपालित्यं शिरःशूलकेशकृतापहः॥ अन्नमन्याशिरःकर्णशूलघ्नं क्लैव्यं प्रपाणं पा
दाभ्यंगं अजस्थैर्यं निद्रादृष्टिप्रसादकृत् पादसुप्तिसमस्तं तलसंकोचस्फुटनप्रणुदात्॥ कश्येषान्नरो बालस्यंगः॥ शिरानीला स्थितापजिग्रा॥ तथा
त्तचर्मघट्टकृदुसंवृतमभ्यंगतो गुणाः॥ बृहद्यताभ्यंगं परं हृष्यं लक्ष्म्यापुष्टदुर्वर्णम्॥ अतोत्राक्षिकलदं पित्तश्रतनकृदाहमोहजिरावा ते
पितैकृष्यौरितैलसन्निपाते कृशांगकोमदमूर्च्छाप्रलापेषु न रक्तदाहरेषु च॥ संतप्तसंततैजीर्णे घृतघृश्वांते भिघातजे वातम
ध्यमवृद्धानां घृताभ्यंगं प्रशस्यते॥ ॥अथ घृताभ्यंगवर्ज्याः॥ गुल्मलोहाग्निसदनकामलामतिसारिण्यु श्वासकासो
दरच्छर्दिपांडुसर्वांगशोफिषु॥ विदुधो पार्श्वशूलेच गंडमालाबुर्दादिषु वर्षाकाले शुभमध्याह्ने जीर्णज्वरेऽभिनवज्वरे शीतज्वरे प्रमे
हे च घृतमभ्यंगेन शस्यते इति॥ वैद्ये॥ शिरोभ्यक्ते न तैलेन नांगं किंचिदुपस्पृशेत्॥ तयोविद्योधनं चक्षुरायुः कीर्तिः प्रजां हरेत्॥ तन्न उ
न्मार्जनं कुर्याद्न्यथा निष्फलं तलवेश्याचार्य स्मृ॥ गात्रे शिरोगतं तैलं नात्मनो मर्दयेद्बुधः॥ न चाम्यकर्मं जीयान्न नर्मः स्नानमा
चरेदिति॥ आह देवलः॥ नावगाहेदपो नित्यं वद्धिं नाभिव्रजेत्सदा॥ शिरोभ्यक्तो रशिवेन तैले नांगं न लेपयेत्॥ इति॥ कूर्मपुराणे
तु॥ तैलाभ्यक्तोऽथवा कुर्याद्धि मूत्रपुरीषको अहोरात्रेण शुद्धेत श्मश्रुकर्मेव मैथुनमिति॥ वैद्ये तु॥ तैलधारण कृत्रले

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक· देनकालप्रमाणमुक्तं तत्रैव॥ दशमं तु नाडिकापुंसं शिशिरे नाडिकात्रयं वसंते नाडिकाः पंचग्रीष्मे प्रावृण्नाडिकाप्रथ्या। वर्षाकाले शर
२८ कालेतत्सप्तयोगतदर्द्धका अत्रकेवलं तैलभ्यांतक्रः प्रयंवमारव॥ ॥नाभ्यक्तोद्यात्रनग्नसलिलमवगाहेत्स्नायेद्वा शुचिः सत्राभ्यक्तस्तैवचाद्यादि
१४ लवमुलवशोकेवलेनेवासमाः। वक्रे लिंपेद्दे त्राहृतमपिसलिनः स्यात्रैवविधिर्वा बुद्धिमन्मद्दारणीस्नाधारयेच्च मुखमपिन दृष्वेवालिखेरिं दि
थी। दीपाः कर्णाटलापायां॥ अरीशिन। अंभुजन्मतावरेंऽभु। दोरांतु वर्द्धधु। अथं नु नित्याभ्यंगो नाडिकापंचकं स्याद्द्वावात्यंगो ना
डिकाद्वा दश्वेवा। पसाचंगोनडिकाषोडश स्नुर्मामाभ्यंगो खिकरात्रैवदंति॥ तत्रजलविधिमाह॥ मएव मूत्रस्येनिलान्तैश्लेष्मा। नपि
तैर्नसर्वकालिके। स्नानमुष्णं लमापथ्यमभ्यक्तस्यैवनान्यथा अत्युष्णमुष्णमप्येतैर्पित्तरक्तार्तिनुकृत्प्रदे। हिमेहिमार्त्तैर्तिहिमेकफ
वातार्त्तिरोगदं। तस्मात्तन्मात्रया स्नायात्कृत्वा ऋज्वा दोषंबलाबलमिति॥ अथप्रसंगात्सेकगुणानुक्तः। वेद्यके। सेहाके। सेकः अ
मघ्नोनिलहृद्भग्नसंधिप्रसाधकः। स्नतागनिदग्धाभिहतविघृष्टानांत्रुजायहः। मिच्छस्नाद्भिः प्रवर्त्ते। तयथ्यासलोंकुशलाः। तथाधा
तुविवृद्धिश्चस्नेहमिश्रश्चजायते। अथावगाहनगुणाः। शिरामुखैरोमकूपैर्धमनीभिरतर्पयन् शरीरबलमाधत्तेतत्रस्नेहोव
गाहनेधमनीभिः नाडीभिः॥ ॥ अथधावनगुणाः॥ धनूनांहृतिमादधाति वृष्यकायबकायस्निवर्णौजसांपुष्टानिष्प्रियमप्रि
यंहरतियः सर्वेंद्रियाणामपि। स्नानैःब्बंधंग्लानितरानिहंतिकत्रुत्रेश्चमेदृठचापुथीधारास्नेहगुणाः समीरणागुणाः मित्रिर्म
लमुत्सल्लारः॥ ॥अथोद्वर्तनगुणाः लोध्राद्युपरागादिच्छयौदेहार्द्रघर्षणा। उद्वर्तनंवातकफहरंमेदोविलायनं। स्थिरीकरण
मंगानांचवक्षुप्रसादकरंपरं। दौर्गंध्यगौरवीतीन्द्रांकंडूमलमरोचकोश्वेतवीलनाशनंह। तिशरीरपरिमार्जनाख्यं उद्वर्षणवर्णदं केडू कुष्ठ राम:
मलायहं प्रर्द्दनंमधुकंवालककंवदरपत्रकं व्यायामाद्दोतदंतेच वच्छं छं कुं वामुद्रमासूकं व्यौकछमामलकोछंवालित्याह २८
स्नानेसमाचरेत् किंविचैलाचितेधीमाप्राकक्कमाहलव्यौत्च्छवालिस्रा। छपुष्पादिपादौ नस्नानं पुष्प्यरसमाचरेत् अथपानस्यगुणा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

माहात्म्ये आयामकफनाशाय वातनाशाय मर्दनं स्नानं पित्तविनाशाय तस्मात्त्रितयमाचरेत् ॥ पादघातस्तैलयुक्तो दीपनो देहपु-
ष्टिकरः । शुक्रौजस्तेजसां वृद्धिकरः श्रोत्रविशोधनमिति ॥ पादघातः पादमर्दनम् ॥ ॥ इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीदलपतिरा-
जविरचिते श्रीनृसिंहप्रसादे आह्निकसारे मलापकर्षस्नानम् ॥ ॥ अथ प्रसंगात्तीर्थस्नानविधिरभिधीयते । तत्र गौतमः । स्तोऽहं गं-
गां प्र ललानयः परार्थं त्रु गच्छति । तीर्थं प्राप्यानुषंगेण स्नानं तत्र समाचरन् । स्नानजं फलमाप्नोति तीर्थयात्राफलं न चा । पितरं
मातरं वापि भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् । यदुद्दिश्य निमज्जेत अष्टमांशं लभेत सः । उद्देशाध्यानं जीवद्विषयं ॥ पितरं तु द्दिश्य स्नानविषये वि-
शेषमाह ॥ ॥ पितृतीर्थे सिद्धतीर्थे प्रकृतिं कृतिं कृत्वा कुशमयीं नवाम् । कृत्वा येन प्रमुद्दिश्य अष्टमांशं लभेत सः । तत्र मन्त्रः । कुशो-
सि चेय पवित्रोसि ब्रह्मणा निर्मितः पुरा । त्वयि स्नाते च स स्नातो यस्येदं ग्रन्थिबन्धनमिति । न द्यफलमाह स एव । नारायणाय पुंसे जो
तीर्थयात्रां प्रशंसते वेत्र । यथोक्तफलदं तीर्थं लभेत स्वात्मनात्र ए णमिति ॥ ॥ इति श्रीनृसिंहप्रसादे यात्रायां स्नानं प्रसंगे ॥ इति
वा तु स्नानं पुत्वा सन्तोषाभिधीहिते तत्राशक्तस्य स्नानानां तत्रापि गौणानि स्नानान्यभिधीयन्ते ॥ तत्राह दक्षमनुः ॥ असामर्थ्याच्छ-
रीरस्य कालेशक्त्या घ्यपेक्षया । मंत्रस्नानादिकं प्रोक्तं मुनिभिः शौनकादिभिरिति । अत्रादिशब्देन तत्रोमन्त्रस्नानादीनि गृह्यन्ते-
त । तथा च साये मनुः । मान्त्रं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च । वारुणं मानसं चैव सप्त स्नानान्यनुक्रमात् । अत्र गौणाम-
ध्ये मुख्यो वारुणं तृष्णानार्थी स्वयमर्थः । अन्नानादिवायुगां च यथाग्नेयमुख्य एवमानीत्यर्थः । गालवालिः । अग्रिस्ते भक्त-
वे स्नानं अशक्तौ कर्तीकाम दाश्मानुदूरा वा समावायि मार्जनं यत्तत्कर्मणीति । स्मृतक्रमेण मन्त्रादिगौणस्नानानामनु-
यमुच्यते । दक्षमनुः । असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्या घ्यपेक्षया । मंत्रस्नानादिकं प्रोक्तं मुनिभिः शौनकादिभिः । तत्रा-
व्यवस्थामाह स्मृतिरत्नावल्यां वैधायनः । यदि स्याद्दक्लचिर्विप्रा स्नानमर्हिः । स माचरेत् अन्यथा मार्जनं मंत्रे

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निका॰ २८ 29 वद्भिः स्नानाद्विशिष्यते ॥ मार्जनीये। आपो हिष्ठादिभिर्मन्त्रैर्मृदालंभनं तु पार्थिवं। आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजः स्मृ-
तं। यत्तु सातपवर्षेण स्नानं तद्दिव्यमुच्यते। अवगाहो वारुणं स्यान्मानसं विष्णुचिंतनं। आत्मसामर्थ्याच्छरीरस्य विभुत्वं देशका-
लयोः। स्नानान्येतानि तुल्यानि मानसं श्रेष्ठमुच्यते। इत्युक्तो विधानमुच्यते तत्रैतत्॥ मंत्रस्नानं प्रवक्ष्यामि द्विजानां हितकाम्य-
या। मौमुक्तं द्विरुपाकारो मूर्ध्नि काशेतया तु वि। आकाशे तु विमूर्द्धि स्युर्मंत्रस्नानं प्रकार्तितं। अपरा तत्र प्रकारणत्रिये
स्यादष्टिमन्तके। पादप्रणावं तु कुर्याद् हृद्यादन्तथैव च। कुर्यात्प्रणवं तु कुर्यात् कुचादि प्रणवं तथा। एवं प्रणवमंत्रोक्तेनापो
हिष्ठार्चनेन च। एवं मार्जनं यो यत्र कुरुते न नश्यति॥ अत्र पादादि विशेषेणास्थान विशेषवच्च मंत्रे वा पदशः पादशिरोहृत्सु मुत्त-
च तिमंत्रितस्वार्थैः प्रोक्षयेन्मूर्ध्नि सर्वतः। अनुकल्पमिदं स्नानं पर्वपापहरं नृणां। इच। आपो हिष्ठादिऋक्त्र-
यं। तत्र मंत्रोत्तरणपाठ्या यालवच्छः। शान्त्यर्थं यत्र स्नानं तु च पक्षा आपो हिष्ठाघमर्षणं॥ गृहीत्वा ज्यं त्रिभिर्मंत्रैः
मज्ज स्नानं तदुच्यते ति योग याज्ञवल्क्य स्मृतः। या रीनापः समादाय त्रिः पठेद्द्रुपदा ऋचं तानो घन्ता। कर्ड् विश्य
स्य सर्वपापैः प्रमुच्यते। एवं द्रुपदां निश्चं निरहृष्यक्तो न येऽश्नयपुंघंति पापानि तस्माद्देहे द्विजन्मनः इति। अत्र वि-
शेषकत्रः ग्रह्वपरिशिष्टे। अथाशक्तमंत्रस्नानं प्रचोदेशोऽप्स्वविराप्लावितः प्राणानायम्य दर्भपाणिः सव्ये पाणा
वपः कृत्वा ति स्वभिरापो हिष्ठादिभिस्त्रिभिः प्रत्यृचं प्रणवपूर्वकं तन्मौ ॥ २८

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इदमे मातेर्यत्रचाद्यो मे। त्रिःहृदये पादयोर्मे। ऊर्ध्वहृदये पादयो ऊर्ध्वशो हृदये पादयोर्मे ज्ञोति मार्जे। येचाग्नाय आद्यो अभिमंत्रिता आ
पः प्रणोवेनपीचाद्विराचमेदित्येतन्मंत्रस्नानमिति॥ ॥इतिश्रीमन्महाराजाधिराजश्रीदलपतिराजविरविरतश्रीरसिंहप्रमा
देश्राद्धिकसारे मंत्रस्नानं॥ ॥अथ भौमस्नानं॥ स्मृतिसंग्रहे॥ शुचिर्देशान्मृदं गृह्य ऊर्ध्वो ह्यन्यत्तु लेपनं। मंत्रैः पार्थिवसं
मृत्तो भौमस्नानं विदुर्बुधा इति॥ ॥इति भौमस्नानं॥ अथाग्नेयस्नानं॥ आपस्तंबः॥ त्रियायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्रियायु
षं अगस्त्यस्य त्रियायुषं यद्देवानां त्रियायुषमिति इति कारयेत्त्रियायुषमारभ्य। लास्मितस्य विधिवत्स्येम्नानार्थे वाग्निजा सना
॥त्रिपुंड्रधारणार्थं च भस्म गृह्णीयात्कामं मानस्तोक इति। जलस्नानं पुराकृत्वा तस्य स्नानमथाचरेत्। अयोग्यपञ्चगव्यं संस्कृत्य वा अन्यदेव समा
चरेत्। सद्भस्मना वा नाम्नात्रिपुंड्रं तेन धारयेत्। संस्कारसहितं तत्र भस्मसंस्कारविवर्जितं। गोमयं ग्रहणे श्रेष्ठाः कपिलाधवलापवा
। अलाभे स्यात्सवर्णा या योग्या चेद्दोषवर्जिता। शुद्धा स्थास्य वत्सा च पर्णगोमाशा तत्क्षिनृहा। दर्शनीया यथा गोः सा श्रेष्ठा गोमयपवि
त्रहोदुः शीला स्तूतकी वृद्धा हीनांगा सीराव स्तकाः। कृशा रोगवतीया सा ता स्याज्या गोमया हरतो। उन्नमं कापिलं तस्य लक्ष्वगोलस्य
वात्र भवेत्। त्रिपुंड्रधारणे स्नाने च ललस्माग्निहोत्रकांतद्दलाभे शुचिर्भूत्वा ब्रूतनिस्याखिलक्रियः। पञ्चपत्रेणावान्येन शुचिपत्रेणावा
वुधः। सद्येनगोमयं गृह्य तद्वामेनाभिमंत्रयेत्। अघोरेणाहते सेलौकिकाग्निना ताम्रकुंभे हि पेषकुर्णा स्मतसुत्रुषेणान्तु। नि
कृतो गारपाषाणानीशानेन च शोधयेत्। एवं विधिकृतेरनेवलस्मनाम्नानमाचरेत्। त्रिपुंड्रमथवा रचास्मर्वपापक्षयो लवेत्। अस्य जी
वधनञ्जारं पञ्चकापिस्थितं च यच्च गारहितं यत्तन्न हि धार्यं वृद्धाचनभ्रूः अस्थितं तस्मात् द्विजातीनिव धारयेत्। तथैवांसजलस्न
ष्यं कृदेर्ध्वापर्यन्तं जात्रुचिरा विभूतिर्भसितं तस्मं क्षारं रक्षेति तलस्मन्मः लवंति पंच नामानि हेतुभिः पंचभिर्भृशं। ऐश्वर्यं कारणाद्भूति
र्भस्म सर्वाघभक्षणात्। भासनाद्भसितं सेचभ्यो व्योमादिष्वथ सर्वदा। मंत्रसंस्कारसंयुक्तं पवित्रमिति पांडुरं। शुचं मसितं स्व

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आ॰कि॰ कृ॰ २ स्कन्दव्याधार्यमनारतं। स्नापनोपक्रमणीयाद्दोकारोपक्रान्तस्यकाण्यतः। आचम्यो आप्मनोस्पृश्य चाप्राक्कण्ठोवाप्यहस्तकः। पवित्रहस्त
स्थितः प्राणायामं समाचरेत् तत्र मूलेन भस्मितमसद्य चाभिमन्त्र्य चतुर्दिशां शेन शिरोदेशं मुखेन सूत्र्य पैरांगु। गुरोरेदेशमघोरेणांगु
३० ह्यं वामेन गोपयेत्। संध्येन पादस्य सर्वांगं प्रणवेनेति वध्यलेपयेत् एवं स्नानक्रमप्रोक्तः स्नानमेवं समाचरेत् आर्द्रवस्त्रस्थितं पंचदूषितं
30 वातहाल ये। संधार्य स्नापना ध्येवयमाजातमयिप्रियमिति। एतद्भस्म स्नानं जलस्नाने क्षते पिकर्तव्यमिन्नुक्तं स्मृति भास्करे। सद्यो
नमो शंभु नागंगुह्येपिंडं वामेन कारयेत्। अघोरेणत्रुसंस्थ्य प्राद्द्घास्त्र स्तुत्य पेरांगु। स्नापादीशानमंत्रेण शिरः प्रभृति पादयोः
। सः चैनमघोजातमितिमंत्रेणा वामेन। वामाद्भवायेति मंत्रेण। मतांतरं। लस्मस्यादग्निहोत्राद्दारवसथ्यापि वा। अभावे वानयो
र्विप्रो लौकिकाग्नेश्चदह्येत् त्रियापुष्पैसमंत्रैश्च लिप्याद्यापाद्मस्तकं। स्मृतिसंग्रहे यःस्नाति भस्मनास्नानं जलस्नायाततः
परं। सर्वपापविनिर्मुक्तः सयाति परमां गतिमिति। अस्य प्रशंसो व्याताते त्रैव। लस्मस्नानं जलस्नानाद्दशं खेयगुणं। धिकांत
स्मादाचुराणं भस्मस्नानमाग्नेयमाचरेत्। खेष्यगंधेपि। लस्मस्नानं मनोद्दर्षं निघ्नंप्यु द्धंस दाग्नुभं। गंगातीर्थसंमंत्रत्वात् पुष्याप्नु
मुक्तिदं। संवेवस्वं सर्वेहितं लिष्यघ्नममतं सहास्व वैभ्राधिहरं दिव्यरक्षोमृतग्न हायदमिति॥ ॥इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्री
दलपतिराजविरचित श्रीनृसिंहप्रसादे आह्निकसारे आग्नेयस्नानं॥ ॥अथ वायव्यस्नानं। गोव्रजं गुत्स्यागस्यगोस्तविप्राज
पे द्गुधः। गायत्री स्पवात द्व्यस्नानं वायव्यमुच्यतेति॥ ॥इति वायव्यस्नानं॥ अथ दिव्यस्नानं। स्मृतिदीपिकायां॥ कालेवा
यदिवाकाले सूर्ये मेघविवर्जिते। तस्मिन्नष्टोत्र यत्स्नानं तत्स्नानं दिव्यमुत्तममिति॥ ॥वारुणस्नानविधानं पूर्वमेवोक्तं॥ अ एम
थमानसस्नानं॥ चतुर्भुजं महाकायं शंखचक्रगदाधरं। मानसं ध्यापातविष्णुं स्नानं मानसमुच्यतमिति। पुनःस्नानांतराण्यपक्षं ३०
रोतितिन्त्रिव। तत्र कापिलस्नानं। अशिरस्कां वा स्नानमस्य विधिय रता आर्द्रेणवाससा यांगमार्जनं कापिलं स्मृत

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मिति।। अथ सारस्वतस्नानमुच्यते। विष्णुधर्मे। विष्णुः सर्वस्व तीर्थाधूतं सारस्वतं मतमिति। तत्र मंत्रमाह व्यासः।। उक्तपवित्रेवापपत्रा
यविद्याहीनद्विजातये। ततः संपादयेत् स्नानं शिष्याय पचपुताय च। हृत्वा यज्ञायसेनामयेः त्रिभिः मंत्रवज्रा स्नवीजस्तैः कृतमंगलपूर्वा
दिः स्नानमस्य कृतदृष्टिना। आदौ तावत्पुरोहितो स्वस्तिवचनु गुरुतामस्तितिल्लेमध्यमे पुष्कोरोघा गंगाद्वारे प्रयागे कनकपुरसहितेतं च दक्षतोगमा
या। राहुग्रस्ते च सोमे दिनकरसहिते संनिवृत्तामन्यशेषा रातोविख्याततीर्थे त्रिभुवनविहितैः स्नामछिद्रमस्मा।। ।।प्राप्य सारस्वतं
नवेन्मुदितमानसः। सर्वतीर्थाभिषेकाय पवित्राविद्रुमाहिषाक।। ।।इति सारस्वतस्नानं।। स्मृतिसंग्रहे। गायत्र्या जलमादाय
दशकृत्वोभिमंत्र्य च। शिरश्चांगानि सर्वाणि प्रोक्षयेत्तु वारिणा। स्नानं गायत्रीकं नाम सर्वपापप्रणाशनम् इति।। ।।इति गाय
त्रीस्नानं।। अथ गुरुपादोदकादिस्नानं।। तत्रैव।। पद्मपुराणे। गुरुस्नानस्य गुरोः पादाद्यादकं स्मृतं। तज्जलं सर्वतीर्थानां मम
विद्धि राहुतं। सर्वतीर्थमयं दिव्यं सर्वपापप्रणाशनं। अज्ञाननाशनं गुरोः पादोदकं शुभं। विष्णुपादोद्भवं विप्रपादोद्भवं तुलस्यास
मृत्तेजलं प्रोक्षणं स्नानमाप्नोति धन्यानस्नानं विशिष्यते इति।। ।।इति गुरुपादोदकादिस्नानं।। एवमुक्तान्यतमः स्नातः पुत्र
भोजपादिध्यहः स्नानं देवतार्चनादिभुक्तये वार्थं तस्मादाह आचार्यः।। प्रातः स्नात्वा मथ शक्त्यस्योगोष्ठे वो लपाद्यथाः पूर्ववत्सर्वमपरि
लघ्वशुचित्वस्य भवेन्नरः। सर्वकर्मस्वनर्हः स्यात् दृतकृत्यार्चनादिषु जप संध्या तथा वेदाभ्यासो याप दृष्यथाविधिरिति।। इति नि
त्यस्नानविधिः।। ।।इति श्रीमल्लक्ष्मीनृसिंहचरणयुगलसरोरुहभ्रमनवेदिकमार्गप्रवर्त्तकसकलम्लेच्छमर्दनसमस्त
यवनाधीश्वरनिजामसाहमन्तसाम्राज्यधुरंधरश्रीमन्महाराजाधिराजश्रीदलपतिराजविरचिते श्रीनृसिंहप्रसादे आ
ह्निकसारे स्नानविधिः।। ।।अथ तिलकधारणं।। तच्चावश्यकं। तत्रतु उपनयनकाले यज्ञोपवीतिनाकर्त्तव्यं पाद्यो तेनकर्त्तव्यं
इत्यादिवत्तिलकस्य सत्यन्तु नतु चाकथमावश्यकता। सर्वं यं भवत्येतमलंकृतमित्यादिना तिलकाद्यलंकृतस्य उपनयनविधे

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्नि. २ कानिचिन्मंध्योपासनाग्निहोत्रादीनि श्रोतानि कानिचिदुपनयनादीनि स्मार्त्तान्येव संति तत्रैव यस्मात्सकलानि कानि चिद्ध्वेरागम्ये
वसंति तत्रैव यस्मात् तिष्ठति मूलानि अथवा पुराणपंचमो वेद इति भावः उक्तेः श्रुतिस्मृत्युक्तमेव पौराणधर्माणामिति अकरणे प्रत्यवाय
३१ स्मरणादावश्यकता तथो अत्र विष्णुधर्मोत्तरे । ऊर्ध्वपुंड्रविहीनस्य श्मशानसदृशं मुखं । अवलोक्य मुखं तस्य आदित्यमवलोकये
31 दिति । किं तेन जातमात्रेण स्मरणेन शास्त्रणात्पयोज्यः तोनाद्ध्येयेदृश्यं मुण्डवा यो न धारयेत् । तथा पद्मे जाह्नी होमकाले च मायंप्रा
तः समाहितः मकृतो धारयेन्नित्यं तु ऊर्ध्वपुंड्रं विना कृतं यच्च मंकारयेन्नित्यं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् इति अपवित्रेण यज्ञाय मन्त्रा
नेन कृतं । पद्मः स्यललाटेन तदर्घं स्यात्फलं भवेत् । इति तथा श्रीमहाविष्णुप्रीतिसाधनं चाहपि आवश्यकता तथा हि । य
शुभ्रियार्थे शुभार्थे वा रक्षार्थं चतुराननः । मकृतो धारयेन्नित्यं ऊर्ध्वपुंड्रं नरः सदेति । तथान्यत्रापि पूजाकाले च होमे च सायं प्रातः समा
हितः । मकृतो धारयेन्नित्यं तु ऊर्ध्वपुंड्रं विना कृतं यच्च मंकारयेन्नित्यं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् इति अपवित्रेण यज्ञप्रमन्त्रानेन कृतं कु
तं । पद्मः स्यललाटेन तदर्घं स्यात्फलं भवेत् इति तथा श्रीमहाविष्णुप्रीतिसाधनं चाहपि आवश्यकता तथा हि मास्त्रियार्थे शुभा
र्थे वा रक्षार्थं चतुराननः । मकृतो धारयेन्नित्यं ऊर्ध्वपुंड्रं नरः सदेति । तथान्यत्र पूजाकाले च होमे च सायं प्रातः समाहितः । नामान्यु
च्चार्य विधिना धारयेदूर्ध्वपुंड्रकमिति । ततः आपमेव विधिः स्पष्टः । नमो नारायणाय ब्रह्मादुर्ध्वराणां न कं । ललाटे केशवं विद्यान्नारायणम
थोदरे । माधवं हृदि विन्यस्य गोविंदं कंठकूपके । उदरे दक्षिणे पार्श्वे विष्णुरित्यभिधीयते । तत्पार्श्वे बाहुमध्ये तु विन्यसेन्मधुसूदनं । त्रिवि
क्रमं कंठदेशे वामनं तु स्मरेत् वामपार्श्वके । श्रीधरं वामबाहौ तु हृषीकेशं च कर्णके । पृष्ठे च पद्मनाभं तु ककुद्दामोदरं स्मरेत् द्वादशैतानि नामा राम
नि वामुदेतिवाश्रुत्येति मर्द्दनि नामान्युच्चार्य विधिना धारयेदूर्ध्वपुंड्रकमिति ततो विधेरावश्यकता एतद्विधिशीलमतानामेवाह अत्र ३१
पिशुरप्यंते ब्राह्मणे अशुचिर्वाप्यनाचारो मनसा पापमाचरन् शुचिरेव भवेन्नित्यं ऊर्ध्वपुंड्राङ्कितो नरः तु ऊर्ध्वपुंड्रधरो नित्यं सोऽपि यतेय

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अनुत्रचित्रा श्वपाकोऽपि विप्रानस्योम मन्त्रो वै महीपते। स्कपद्मतः। ऊर्ध्वपुंड्रं मृदा शुभ्रं ललाटे यस्य दृश्यते। चंडालोऽपि विशुद्धा
त्मा पूज्य एव न संशयः॥ पाद्मे॥ ज्ञात्वा वीतीरसंभूतां मृदं मूर्ध्नि बिभर्ति यः। बिभर्ति स रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलमिति। तत
स्मात्तिलकं विधेयं धार्यः। अन्यथा विध्यभावे यदस्योः साधितं पुण्यमात्य नु छिन्नं सकलं स्यात्तत्र दृष्टान्तमिति। तिलकं नित्यं वस्म
काले तोयानि तन्नकाले विहितयानि। तथा हि। स्नाचामुंड्रं मृदा तु यो ऽद्ध्या विवन्तु भस्मना देवानभ्यर्च्य गंधैर्न सर्वपापापनुत्तये। जलेनो
र्ध्वपुंड्रं जलएव कार्यः। ऊर्ध्वपुंड्रं मृद्विशेषः। पर्वताग्रे नदीतीरे मम क्षेत्रे विशेषतः॥ सिंधुतीरे च वल्मीके तुलसीमूलमाश्रिता मृद ए
ताम्लकं संग्राह्य वर्जयेच्च नस्मर्यन्तिकाः। द्वारावत्या द्भवा गोपीचंदनाद्ध्र्ध्वपुंड्रकं धारयेन्नित्यमेव हि पापं इति दिने दिने इति गारुडे नार
दः॥ गोपीचंदनसंलब्धमूर्ध्वपुंड्रं ललाटे सदा नित्यं धारयतो द्विजो द्विजपतत्रात्रो दिवा सर्वदा। यस्तु स्नात्वा तु जांगलेरविग्रहे माध्या
ह्वयोः ध्यायेत्सद्यो न्यतिरवगे दुविष्णुमवनस्यंति दिवचः यस्मिन्गृहे तिगोपीचंदनं स्यात् ललाटमन्त्रजोवित्तादितीति। स्मिन्गृहे तिष
ति सर्वदा हे॥ क्रियाचितः केपतिरा विहंगमः॥ स्मृतिसारसमुच्चये॥ गोपीचंदनलिप्तांगो यं यं पश्यति चक्षुषा। तं तं पूतं विजानीया
न्नात्र कार्या विचारणेति वर्णभेदेनापि फलभेदः। श्यामं शांतिकरं प्रोक्तं रक्तं वश्यकरं तथा। श्रीकरं पीतमित्याहुर्वैष्णवं श्वेतमुच्यत इति
संग्रहे तु विशेषांतरमुक्तं। त्रिपुंड्रं भस्मना तिर्यक् ऊर्ध्वपुंड्रं मृदान्यमेव तु। चन्दनेनैव यद्वेलं नकरं च नेति। नकदापि न्यस्तिर्यक्पुंड्रं भस्
र्ध्वपुंड्रं भस्मना। त्वन्यादिभस्मपापापाणरजो धार्यं न त्वधमं चिदिनीति तथा कारविशेषो पि सम्प्रयते बलिहदया पाकृतिर्वा पिवत्पत्राकृतिस्तथा
धारयेदिति शेषम्। नस्यमाणमध्यं स्थानं मध्यमाग्रमाणं त्वनन्तमो न्नममुच्यते। नवांगुलं मध्यमं तु स्यात् ह्रस्वं त्वमतः परं। स पृष्ठ रूपं च मिः
पुंड्रं मध्यमं त्रिविधं स्मृतं। तावत्तु हित्वा घ्रागुले: पुंड्रं कनिष्ठं त्रिविधं लवेशात मांगुलि विनिरोषः। अस्य हः पुष्टिदः प्रो क्तोम ध्यसा पुः कटिल वे
शानामिका काम दविष्णु श्रिदा चप्रदेशिनी। एतैरंगुलिभेदैस्तु कारयेन्नखैः स्पर्शनादितिततथा। ऊर्ध्वपुंड्रं मृदं सौम्यं कनिष्ठांगुलिवस्म

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक २ तेनाशांदिकेशपर्यंतंप्रयत्नाद्धारयेद्विजइति॥ अन्योपिविशेषउक्तः। ऊर्द्ध्वपुंड्रंत्रिपुंड्रंवामध्येशून्यंप्रधारयेत्। अग्रेणुखनमुखेनमध्येउम
माहंश्रियाहरिरिति॥ प्रसंगेनशंखचक्रादिमिरभिधीयते। ललाटेवाहुमूलेवहृदयेकर्णोपकंठेवेहृदयेकमलाकारंउदरेदीपवच्छिखेन्ना
३२ शंखचक्रादिचिह्नैःतुलसीदलजसंगतः। यःचुर्योप्विपमानिसमसमाप्नोतिपरमांगतिं। नान्याःखंनमसतुयोन्नान्यपूदेपंनिरीसदेहीति तेन्त्रत्रिपुं
३४ ड्रोपिविभस्ताकार्यः। तथाचस्मृतौ। त्रिपुंड्रमुरविप्राणांवक्षेसंनपवेश्ययोः। अर्द्धचंद्रंतुभद्रस्यचन्येषामूर्द्ध्वपुंड्रंकांतथा ब्रह्मांडेत्रिपुंड्रा
यरिनाग्मोऊर्द्ध्वपुंड्रंतुरचना। आपुषंचोर्द्ध्वपुंड्रंयःकुर्यात्सपतितस्मृतः। इत्यात्मसुभुखाघोरजातगृहकशंवरो। धवाशोभ्यतथाहत्त्वाएकीक
स्यततःक्षिपेत्नाशवरोमंत्रः। एवंगोमयसंमर्दितविभसावेत्रिपुंड्रकांललाटभुजहृत्त्रकंठेमत्रैःपंचैः समाचरेत्। आग्रहाणामभ्याभ्यां अनु
लोमविलोमतः तत्रयोरंतरकुर्यात्राननेत्रांघ्रिकेऽपि चैत्रिपुंड्रब्राह्मणाणांविद्यानानावमन्यतसद्रिविना भ्यस्याविधीयतेयस्मात्तसागोपति
तोभवेद्राशालवंप्रथमंतेजो। द्वितीयंवैसमवंस्मृतं। ब्राह्मन्त्रीयमुद्दिष्टं रोद्रेविद्धिविंपुंड्रकांकुर्द्ध्वंनधारयेत्। स्मनतियेकूगोपिचंदनातियेगृहे
चमृत्तंबधारयेच्चंदनादिकं। उत्सवेदेवदेवस्यानियेतृपुंड्रद्विजोत्तमैः। चंदनेनतुकर्तव्यंवैसमवेनविशेषतः। ऊर्द्ध्वपुंड्रंत्रिपुंड्रंवाद्वयंवाधारयेद्बुधः
ऊर्द्ध्वपुंड्रंत्रिपुंड्रंस्यात्रिपुंड्रंनोर्द्ध्वपुंड्रकमिति॥ ॥छ॥ ॥इतिश्रीमल्लक्ष्मीनृसिंहचरणयुगलसरोरुहभ्रमरवैदिकमार्गप्रवर्तकसकलसमस्त
इस्लम (?) दलनयवनाधीश्वरनिजामसाहसाम्राज्यधुरंधरश्रीममहाराजाधिराजश्रीदलपतिराजविरचितेश्रीनृसिंहप्रसादेआह्नि
कसारेतिलकधारणाविधिः ४॥ ॥अथसंध्याविधिरभिधीयते॥ संध्याशब्दस्याभिधयाकर्मकालपरत्वेपिव्यापारविकरणरूपत
याचिंतनीयमुख्यार्थेचात्मनःराणायादेवतायस्योपासनस्यचविजातीयप्रत्ययतिरस्कारेणसजातीयप्रत्ययप्रवाहाकरणास्यापिध्यमेंडलां राम
तर्गतब्रह्मरूपमस्मीत्याकारस्यप्रधानकर्मचात्तद्नुष्ठानायतदंगतयाविध्यंतत्प्रतिपत्त्यानिचरणाप्रत्याख्यानमार्जनप्राणायामममार्ज ३२
नमंत्राचमनार्घ्यदानगायत्रीमंत्रजपादीनि अवश्यानुष्ठेयतयाप्रतीयंते। तथासंगहोसंध्येतिसूर्यगंब्रह्मसंधानादविलागतः। ब्रह्मा
CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative
३

ध्येः सकलेर्ह्यै तस्तथांते सन्निहितात्मनः। तस्य हासी हमस्मीति सोहमस्मीति वा मतिः। त्वं वै दुपासकस्येति एवं ब्रह्मविदो विदुः। तथा प्रजानां चैव देवानां
ब्रह्मादीनां च सत्तमः। सिद्धिः सर्वार्थपुरुषाणां च संध्यानेन यदाहृता। यावंतोस्यां विकर्मस्थाः पापिष्ठा वालिशो द्विजाः तेषां वै पाचनार्थाय संध्या
सृष्टा स्वयंभुवा। तस्व रूपं कश्यपोक्तं। ब्रह्मणो हृदयं विष्णुर्विष्णोरपि शिवस्मृतः। शिवस्य हृदयं संध्या तेनोपास्यामि द्विजोत्तमैः। संध्यामुपासते
ये तु नियतं शंसितव्रताः। विधूतपापा ते यांति ब्रह्मलोकं सनातनं इति। तथा योगयाज्ञवल्क्यः। पूर्वसंध्या तु गायत्री सावित्री मध्यमा स्मृता। या
भवेत् पश्चिमा संध्या सा विज्ञेया सरस्वती। व्यासः।। गायत्री नाम पूर्वाह्णे सावित्री मध्यमे दिने। सरस्वती च सायाह्ने सैव संध्या त्रिधा स्मृता। प्रति
ग्रहादन्नदोषाच्च पातकादुपपातकात्। गायंतं त्रायते यस्मात् गायत्री प्रोच्यते मतः। सवितृद्योतनात् सैव सावित्री परिकीर्तिता। जगतः प्रसवित्री
वाग्रूपत्वात् सरस्वती। गायत्री हंसवेदास्या सावित्री शुक्लवर्णिका। सरस्वती तथा कृष्णा उपास्या वर्णभेदतः। गायत्री ब्रह्मरूपा तु सावित्री
रुद्ररूपिणी। सरस्वती विष्णुरूपा उपास्या रूपभेदतः। उदये ब्रह्मरूपं च मध्याह्ने वैष्णवं तथा। सायाह्ने रुद्ररूपं च त्रयी मूर्तिर्दिवाकरः।। त
थाचंद्रिकायां।। तेतच्चेव महाराज रहस्यं शिवतारणं महद्द्युतिः। संध्यागतं सहस्रांशुमादित्यमुपतिष्ठते। हंसितास्ये चिह्नाः। संधिं संगतं संध्याग
तां सममसमाह याज्ञवल्क्यः। प्राक्संध्यां संप्रोक्ष्य त्रृचेनाब्दैवतेन तु। जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात्। संध्यां प्राक् प्रातरेवं हि ... उपास्य पश्चिमां सं
ध्यां सादित्यां च यथाविधि। गायत्रीमभ्यसेत्तावत् यावदादित्यदर्शनादिति।। प्रमाणसारे।। मुहूर्त्तत्रितयं प्रातःस्तावानेव तु संगवः। मध्याह्न
स्त्रिमुहूर्तः स्यादपराह्णोपि तादृशः। सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तो पि सर्वधर्मबहिःकृतः। तथा हारीतस्मृतिः।। नाड्यां तथा मनाडीद्वं संध्याकालोपमु
च्यते दर्शनाद्रविलेखाया स्तदंतो मुनिभिः स्मृतः। ते यास्तं दृष्टमाणे लोखाद्धे ... सध्यादिसे त्रिमुहूर्ते स्थितेवयो प्रातः तत्र स्मृतः काल इति
अगस्तिस्मृतौ। संध्याकालः प्रागुदयात् द्विप्रस्यादि मुहूर्तकः त्रिपस्यतद्दृष्टः स्याद्दिशो थ ततश्चैव वधमेसाहस्तुध्यानिद्यो। उदयास्तान्तनी
संध्या घटिकात्रयमुच्यते। अर्ध्ययायाप्रागस्तात्संध्या माध्याह्निके घ्यतो सायं संध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वतो त्वन्तमातानकोषेता

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मध्यमा लुप्ततारका। अधमा सूर्यसहिता प्रातःसंध्या त्रिधा मता। उत्तमा सूर्यरहिता मध्यमा लुप्ततारका। कनिष्ठा तारकोपेता सायंसंध्या त्रि-
 धा मता। पर्वासंध्यां जपंस्तिष्ठेदासावित्रीमर्कदर्शनात्। मध्यमां त्रूपमासीनः सम्यगृक्षविभावनात्। तयमनुष्ठानक्रमः॥ ॥ तत्र प्रथमतः
 उदकेनात्मरक्षां कृत्वा पूर्वसामान्यसंकल्पः कर्तव्यः तथा हि। उपात्तदुरितक्षयार्थं दिवा दितानि कर्माणि यथाशक्त्याहं करिष्ये तत्रादावस्य
मस्य वेदस्य यस्त्वद्भुत वा देवस्य वेति विनियोगतत्र ऋग्वेदस्य अग्निऋषिर्गायत्रीछंदः अग्निर्देवता यजुर्वेदस्य वायुऋषिः त्रिष्टुप्छंदः
वायुर्देवता सामवेदस्य आदित्यऋषिः जगतीछंदः प्राणायामे विनियोगः॥ गायत्र्या विश्वामित्रऋषिः सविता देवता गायत्रीछंदः आ-
पो ज्योतिरित्यस्य प्रजापतिऋषिः ब्रह्मवायुसूर्या देवता प्राणायामे विनियोगः॥ ॥ ॐ भूः नमः पादयोः न्यसेत्। ॐ भुवः नमः जान्वोः ॐ
स्वः नमः जंघयोः न्यसेत्। ॐ महः नमः जठरे। ॐ जनः नमः कंठे। ॐ तपः नमः मुखे। ॐ सत्यं नमः मूर्ध्नि इति व्याहृत्यंगन्यासः॥ ततो गुलिन्या-
सः। ॐ भूः तर्जनीभ्यो न्यसेत्। ॐ भुवः नमः तर्जन्याः ॐ स्वः नमः मध्यमायां ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं नमः अनामिकायां ॐ भर्गो देवस्य धीम-
हि नमः कनिष्ठायां ॐ धियो यो नः प्रचोदयात् नमः कनिष्ठामूलेति ततो गन्यासः कर्तव्यः। ॐ भूः नमः हृदयाय नमः। इत्याद्यंगन्यासः ॐ आपो
ज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरों नम इति सर्वांगे ततः संध्या इति संप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह। त्रिः पठेदायतः प्राणः प्राणायामः स उ-
च्यते। इति प्राणायामः स त्रयं कुर्यात् ततः आपो हि ष्ठेत्यस्य सिंधुद्वीप ऋषिः आपो देवता गायत्रीछंदः मार्जने विनियोगः संध्या-
सीनं नु समस्तं न दीवाप्या दिक्षिरो दकाशये यावति कर्मविकीर्षता वदुदकस्य विलागंकल्प्य पिचातीर्थो निनत्राव्याघ्रतदुदकेन तदसंल-
वे हेमरोप्यताम्रमृत्साश्वरूपेन वातस्याप्यसंलवे भूमिस्थापितवामहस्ताव स्थितेन वा कुशजलेन सगते मार्जनं कुर्यात् सार्द्रं तेवास माहिः स- राम
चम्याते पवात्कुर्याच्छिष्टात्यां मंतमीदृशमिसुलप्रकारेण प्रतिवरणं प्रतिसचं प्रतिज्ञ च प्रणवपूर्वं शिरसि मार्जयेत्। यस्य क्षयाय हिन्वथात्त्यु- ३३
मिति पानउद्क माहाय दुर्मिश्रियादिति पाजमनेयम्। हि पेरा ततो हृत्सिणाहस्वेन जलं गृहीत्वा सूर्यश्चेत्यस्य अग्निऋषिः प्रकृतिछंदः

सूर्यश्चमन्युमन्युपतिरात्रयो देवता मध्याह्ने आपः पुनंत्विति मंत्रस्य नारायण ऋषिः अनुष्टुप् छंदः आपो देवता सायमग्निश्चेत्यस्य सूर्य
ऋषिः प्रकृतिश्छंदः अग्निश्च मन्युश्च मन्युपतयश्च देवता प्रातर्मध्यसायमाचमने विनियोगः इति अथवा सूर्यश्चेत्यनुवाकस्य अ
त्रिऋषिः सविता देवता गायत्री छंदः आपः पुनंत्विति मंत्रस्य पूतऋषिः अनुष्टुप् छंदः पृथिवी देवता अग्निश्चेत्यनुवाकस्य
सूर्यऋषिः अग्निर्देवता गायत्री छंदः आचमने विनियोग इति तदुक्तं स्मृतिसंग्रहे सूर्येत्यनुवाकस्य छंदो गायत्रमुच्यते मवित
देवता तस्य ऋषिरत्रिरिति स्मृतः । आपः पुनंत्विति मंत्रस्य ऋषिः पूत इति स्मृतः । छंदोऽनुष्टुप् प्रभवेद्धि पृथिवी तस्य देवता । अग्नि
श्चेति पि वे संध्याभाष्ये विशेष उक्तः । सूर्यश्चेति आपः पुनंत्विति मंत्राया तद्याज्ञवल्क्योपनिषत्काण्ड एव पठिताः संति अतस्तेषां
मंत्राणां याज्ञवल्क्योपनिषद एव ऋषयस्तत्र सूर्यश्चाग्निश्चेत्यनयोर्मंत्रयोः मन्युश्च मन्युपतयोऽग्निश्च देवता गायत्री पंक्तिर्विराट् छं
छंदांसि सूर्यश्चेत्यारभ्य पापेभ्यो रक्षंतामित्यस्य गायत्री पदत्रयस्य दुरितं मयि यत्तस्य पंचपदा पंक्तिः । इदमहमित्यारभ्य स्वाहेत्यंत
स्य दशाक्षरपादद्वयोपेता विराट् । आपः एतस्मात्प्राणायामात्सर्वेममंत्रकं पंचदशमात्रिकं षोडशमात्रिकं वा प्राणायामत्रयं कुर्या
त् मात्राशब्देनात्र विकृतस्याकारादेश्चरस्य यावान् कालस्तदुच्यते कनिष्ठानामिकांगुष्ठैर्नासानिरोधः कर्तव्यः सापूर्णे स्मृ
तर्जन्यंगुष्ठाभ्यामिति विशेषः । तल्लक्षणा ह्यापनः । सव्यः सोपग्रहः कार्यो दर्भाणां सपवित्रकः । रहेत्तुवा । रोमाणाने परिषिच्य
सम्मेततः । बृहस्पतिरपि । बद्धासनं नियम्यासुं त्वाचाच्छोर्दिकं ततः । ससंमीलितदृङ्मौनी प्राणायामं समभ्यसेत् । तथा
संग्रहेऽपि अंगुष्ठानामिकाभ्यां च तथैव च कनिष्ठया । प्राणायामस्तु कर्तव्यो मध्यमां तर्जनीं विना । आसनेरोधमनुसर्गवायो
लित्रहितैः समाचरेत् ब्रह्माणं केशवं शंभुं ध्यायेत्तानक्रमाद्वा रक्तं प्रजापतिं ध्यायेद्विष्णुं नीलोत्पलप्रभं शंकरं त्र्यंबकं श्वे
तं ध्यायेन्मध्ये तत्वं धनानाम्बहारे एवन प्रकारस्तु संमसंतने । अभिहितः इस्विरोरवासप्रादयवामे स्वं विसर्जयेत् । अनेन विधिनाचैव

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निकर प्राणायामो विधीयते ॥ शनैर्नासापुटेनापि पुनस्त्स्तेन त्रिवेगतः । नैकं पयेच्छ्वीनं च सयोगः परमो शतः ॥ इति तथा स्मृतिसंग्रहे परस्केवि
३४ कसामुज्यं कुंभके ब्रह्मरणोत्तिकारे चकेनरूतीयन प्राप्नुयादीश्वरं पद्मिति प्राणस्यायमनं विप्र आचमेन्मयते ॥ यस्मात्तात्मंतरं विद्यते
34 यस्मात्तस्मादाचमनं स्मृतमिति ततः शुचौ पात्रे पाणौ वा अप आदाय उद्धान्नद्वरितं त्र्यघ्यारापनमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रातः संध्यामुपास
इति संकल्पविशेषं कुर्यान्नपुनैचिनि मंत्रस्य याज्ञवल्क्य ऋषिः आपः पृथिवी ब्रह्मणस्पति ब्रह्मदेवता अष्टपदा अष्टी छं
छंदः इति अत्रविशेषमाण्णोमिलनः ॥ ॥ अरुणमादित्यं ध्यस्तपुनातु चिति प्रातः ॥ रात्रिश्च मावरुणश्च पुनातु चितिसायं इति मंत्रद्वयं के
षांचिच्छंदोगानां केषांचिद्दापस्तंबानां शौनकौक्तमेव मंत्रद्वयं तत्र यथासमाचारं व्यवस्था ज्ञातव्या । ततश्चापं तारस्पर्शः । आपोहिष्ठा
दधिक्राव्णा इत्यादिना क्रमेण पावमान्यादिभिर्वीतैश्चिरोपाः प्रणवव्याहृतित्रयगायत्रीमंत्रसहितैः पवो शैवकृत्यमाणेश्च वाजसने
यिनः आपो हिष्ठेति नवर्चेद्दपदादिनावद्भः । तदुक्तं नवप्रणवयुक्तेन आपोहिष्ठेस्यचेन च । संवत्सरकृतपापं मार्जनांते विनश्यति
तिरजस्तमोमोहजाता जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिकाः मनोवाक्कायजा दोषा ज्ञानवेताववति दहेच्छति इति लघुमार्जनपूर्वकं मंत्राव
मनः ॥ ॥ अथ द्वितीयमार्जनं ॥ तत्र गत्स्यपरिशिष्टं प्रणवव्याहृतिसावित्री भिर्नापोहिष्ठेति मन्त्रेण गायत्र्यो शिरपाचांभसा स्नानं च परिषिं
च्येदेतन्मार्जनमिति तदुक्तं लगावताविमज्ज्य दर्भान् आचम्य कुशयाणिश्च मार्जयेत् प्रणवेनेव व्याहृत्या गायत्र्याप्रणवाद्यया आपोहिष्ठेतिस्
क्तेन मार्जनं द्विचतुर्थकमिति ॥ ॥ इति द्वितीयमार्जनं ॥ अथ पापपुरुषनिरासः ॥ तत्र गत्स्यपरिशिष्टमार्गः ॥ अथ गोकर्णवन्नाकृतेन पा
णिनोदकमादाय नासिकायोग्न धारयेत् कृष्णं घोरं पुरुषाकृति पापकानेत्र ब्रह्महत्याशिरस्कं स्वर्णस्तेयहस्तं सुरापानहृदयं ॥ गुरुतल्पगाक राम
टिं तत्संसर्गिपदं उपपातकरोमाणं आत्मानमंतरे ध्यात्वा व्यवस्थितं विचिंत्य संघतप्राणो घमर्षणसूक्तं द्रुपदां मंत्रं चावर्त्य दक्षिणेन नासापुटे ३५
न शनैः प्राणं रेचयेत्सर्वतस्तेन मुहूर्ताक्रम्हंरेचन क्रमेन वामपाणिस्थ उदके पतितं ध्यात्वा तदुदकमनोक्षमाणो वामतो भुवि तीर्थपातेन क्षि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्तातपापमानं हस हतं स हतं स हन्न आहलितं तावयेदिति ततः सप्रणवव्याहृतिकगायत्र्यास विश्वेद्दमर्घ्येन मम मे स्व घे त्रयं दद्याता
मध्याह्नः संध्यायां हंसः शुचिषदित्यनेनार्घ्यं दद्यात् आव्यवामदेवऋषिः श्रीमद्योदेवता जगती छंदः सूर्यार्घ्यदाने विनियोगः। केचि
दुदुत्यं तच्चक्षुरित्यादिना वार्घ्यं प्रयच्छंति। तेनिरी पास्ता आसने नैव दिना॥ ॥तदुक्तं गायत्री हृदये॥ ॥गायत्र्या घ्यं प्रव
स्यामि प्रभावं ब्राह्मणोत्तमा यामुरस्य गोये देवास्त्वरात्मनाचरन्नायुद्धा योगवत्संगतानि धर्मात्ते च द्रुभंगाः। परितारणस्त्रसाजाता ति
मुःको घाद्धे कोटयः। तापि पुरुषायसर्वत्र निर्जयंति च भास्करं। ब्राह्मणैर्हा प्रार्थयामास सवितासर्वचेष्टगः। मंत्रराः हृपयायूप
माहिरस्त्रिय मिहता ईस्यादितपाविस्म पुरातोपि संध्याकाले च यं प्रापूरीदुप्यनमदत्त्ररणामं दैहारा त्रसा घोरा सर्वं मिलति खादि
त्रं। प्रजापतिकृतशापस्त्वेषां मे चयरत्नसा। ततः सर्वस्य विमुक्ते त्ववसेवमनु हात्तृणां ततो द्विजो त्रमास्तायां निक्षिपति महानोनेनर
द्यंतिते पापाय क्षीमतेनवारीरोति। अतो सूर्यनिमाकरणार्थं गायत्र्याभिमंत्रितजलप्रक्षेपणमाचरतपाद्ध्ये दानं गुणभूतं ध्यान
मेव प्रधानमिति॥ ॥अथ संध्यातर्पणं॥ तत्र गायत्र्या देवतीर्थेन कार्यं॥ गायत्रीमंत्रस्य व्यास ऋषिः ब्रह्मा देवता गायत्री छंदः
भू पुरुषतर्पणे विनियोगः॥ ॥ऋग्वेदामं इत्यादि राप्पृगमं नृपिणीं। गायत्रीं वेदमातरं सांख्यायनकुमारीं ब्राह्मीं सर्वसिद्धिकरीं सर्वे मं
त्राधिदेवतां तर्पयामि इदं प्रातः। मध्याह्ने सावित्र्यास्तर्पणं अस्याः कश्यप ऋषिः रुद्रो देवता त्रिष्टुप छंदः भुवः पुरुषतर्पणे विनि
योगः॥ ॥भुवः पुरुषं यजुर्वेदं रुद्राणीं पिरणीं सावित्रीं युवतीं रौद्रीं तर्पयामीति सायंकाले सरस्वती मंत्रेण स्वः पुरुषतर्पणं। अस्याः
वसिष्ठ ऋषिः अनुष्टुप् छंदः सरस्वती देवता स्वः पुरुषतर्पणे विनियोगः स्वः पुरुषं सामवेदं विष्णुरूपिणीं सरस्वतीं परमात्मानं स्थविर
वेशवीं तर्पयामीति। अथ गायत्रीं ब्रह्माणीति संज्ञां तर्पये पृथग् धवासयाद्विजोत्तमा॥ ॥अथ जपप्रकारः॥ कथ्यते॥ तत्र
प्राग्घ वेजदघास्वा वाउपविश्य ऊर्द्ध्वेके शिखिविन्यान् मांसशोणितभोजनेति सूद्रगाशिखां बध्वा वाम्बेड इप अपराजितेति मंत्रेण सप्रणवगाय

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक २
३५
35

आमानल्लोक इति मंत्रेण वा। शिखामाबध्याबध्य सहस्रामीति मंत्रेण वा हृदयं स्पृष्ट्वा तु त्रिरष्टं चिद्धनतानि नमेति तिष्ठं तु भूपतिः। अविघो
धेन गंतव्यं ब्रह्मकर्मसमारंभे इति मंत्रेणासनं प्रोक्ष्य दर्भमुष्टिमादाय पृथ्वीत्यस्य मेरुपृष्ठऋषिः कूर्मो देवता सुतलं छंदः आसने विनियो
गः इति सं वा पृथ्वि त्वया धृता लोका देवि त्वं विष्णुना धृता। त्वं च धारय मां देवि पवित्रं कुरु चासनं। अनंताते सर्पंतरिताः शक्तयः। विश्वशान्त्यै
नमः मायाशक्त्यै नमः। इति भूम्यासनं परिकल्प्य अपक्रामंतु भूतानि पिशाचाः सर्वतो दिशः। सर्वेषामविरोधेन ब्रह्मकर्म समारभे इति। भूता
न्यपसार्य सर्वभूतानि वारयेत् शार्ङ्गाय शराय शक्तये जाय सुदर्शनाय हुं फट् इति दिग्बंधं कृत्वा स्वपादिदेवतां नमस्कृत्य गोविंद महीधर हृषी
केश त्रिविक्रम विष्णु माधव नामानि प्रणवादि नमोंतानि अंगुष्ठादिकनिष्ठांतासु अंगुलीषु करतले च विन्यसेत्। ततः प्राणायामः। तस्य स
प्ताक्षरमिति भीमते प्रणवस्य ब्रह्मऋषिः देवी गायत्री छंदः परमात्मा देवता अं बीजं उ शक्तिः मं कीलकं विघ्नहर्त्रे उदात्तस्वरः लात ब्रह्मगोत्रं मात्रा
क्रमेण विष्णु ब्रह्म विष्णु महादेव ता वशिष्ठ विश्वामित्र भरद्वाज ऋषयः गायत्री त्रिष्टुप् जगती छंदांसि भवंति तिस्रं घोरेति तिस्रा नाति
गार्हपत्य दक्षिणाग्नि आहवनीयान्नुपातिविघ्नस्वे ताय रात्रि जाग्रत्स्वप्न सुषुप्त्यवस्थाधारक्ति नां विश्वामित्र जमदग्नि भारद्वाज गो
तमात्रि वशिष्ठ कश्यपा ऋषयः अग्नि वायु सूर्य बृहस्पति वरुण विश्वेदेवा देवता गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहती पंक्तिः त्रिष्टुप् जगत्यः छंदांसि श्वेत
श्याम पीत पिशंग नील लोहित कनक वर्णाः षड्ज ऋषभ गांधार मध्यम पंचम धैवत निषादाः स्वराः पृथिव्यप्तेजो वाय्वाकाश विरागात्मन नो बीजा
नि श्रीः कीर्तिर्मर्याधृतिर्मेधा स्मृति वाचः शक्तयः अग्निवेश्य कश्यप गोतमांगिरसभार्गव कौशिक वाशिष्ठानि गोत्राणि शब्द स्पर्श रूप गंध
मनो बुद्ध्य(?)स्य चानि। वितत समांजलि शकट विस्तृत यमपाश व्यापक मुद्राः प्राणापान व्यानोदान समान मनो बुद्धिजनित पापोपशम एम
नं पलेन मध्यमगाय छायागायत्री छंदः। विश्वामित्रऋषिः सविता देवता। शिरसः प्रजापतिऋषिः परमात्मा देवता त्रिष्टुप् छंदः सर्वे स्वरादि
प्रोवर्णः प्राणायामे विनियोगः। ततः प्राणायाममंत्रन्यासः ॐ नाभ्यै नमः। ॐ हृदयाय नमः। ॐ मुखाय नमः। पादाभ्यां नमः। जानुभ्यां न

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मः। स्वः अंगुष्ठायनमः। महः नाभ्यैनमः। जनः हृदयायनमः। तपः कंठायनमः। सत्यं मूर्ध्नेनमः। तत्सवितुर्ब्रह्मात्मने हृदयायनमः। वरेण्यंविश्वात्मनेशि
रसेस्वाहा। भर्गोदेवस्य ज्योतिरात्मने शिखायैवषट्। धीमहि मायात्मने कवचायहुं। धियोयोनः इति ज्ञानात्मने नेत्रत्रयायवौषट्। प्रचोदयात्सत्या
त्मने अस्त्रायफट्। आपः स्तनाभ्यांनमः। ज्योतिः नेत्राभ्यांनमः। रसोजिह्वायैनमः। अमृतं ललाटायनमः। ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोंकवचायहुं॥ ॥इति
प्राणायामन्यासः॥ अथवाक्षरन्यासप्रकारेणन्यासः॥ अथेदंसंप्रवक्ष्यामिप्राणन्यासपूर्वकंयथा। हृतीनांतथासंगाणांगायत्र्याः। शिरसा
सहअक्षराणांचगायत्र्याःपादानांन्यासमेववापदानांचतथान्यासमंत्रन्यासमतःपरं। इदंसर्वंअंकल्पेषुसाररूपंततः। इदंसद्धि
रवृद्धेयंजन्मकर्मविशुद्धयेप्रणवस्य अंतर्यामी ऋषिः देवीगायत्री छंदः परमात्मा देवता अंबीजं इति शक्तिः मं इति कीलकं। अथमंत्रस्य
प्रत्यक्ष ऋषि विराट् छंदः प्रत्युषो देवता ब्राह्मी बीजं मायाशक्तिः। बिंदोः हंसे लोकवद्बीजं अक्षरं स ऋषिः अव्यक्तं छंदः परमहंसो देवता। जी
वो बीजं बुद्धिः शक्तिः। नादस्य सुषुम्नध्वज ऋषिः पंक्तिः छंदः छुं देवः सुषुम्नध्वजो देवता उदग्नो बीजं सुषुम्नानाडी सरस्वती शक्तिः। अकारस्य अ
ग्नि ऋषिः गायत्री छंदः ब्रह्मा देवता रजः शक्तिः रूपवेदस्वरूपमाहवनीयाग्निस्थानं पृथिवीं च उदात्तस्वरः सत्वगुणः पीतवर्णः प्रातः
सवनं विश्वरूपं जाग्रदवस्था ब्रह्मपदवाच्यार्थे नाभौ अं नमः व्याख्यामुद्रायै नमः। उकारस्य वायु ऋषिः त्रिष्टुप् छंदः विष्णुर्देवता क्रियाशक्तिः
यजुर्वेदस्वरूपं गार्हपत्याग्निस्थानं अंतरिक्षं तच्च अनुदात्तस्वरः रजोगुणो विद्युद्वर्णः माध्यंदिनसवनं सवनं तैजसस्वरूपं स्वप्नावस्था विष्णु
पदवाच्यार्थे हृदये उं नमः ध्यानमुद्रायै नमः मकारस्य सूर्य ऋषिः जगती छंदः महेश्वरो देवता ज्ञानशक्तिः सामवेदस्वरूपं दक्षि
णाग्निस्थानं द्यौमन्यं वनितः स्वरः तमोगुणः शुक्लवर्णः तृतीयं सवनं प्राज्ञस्वरूपं सुषुप्त्यवस्था माहेश्वरपदवाच्यार्थे कंठे ॐ
नमः समाधिमुद्रायै नमः। ॐकारस्य आत्मा ऋषिः नरः छंदः परमात्मा देवता विद्याशक्तिः अथर्ववेदस्वरूपं संवर्तकाग्निस्था
नं ब्रह्मांडं तच्च उदात्तस्वरो निर्गुणः सर्ववर्णो पांशुसवनं अमात्रस्वरूपं तुरीयावस्था ब्रह्मवाच्यार्थे ब्रह्मरंध्रे ॐ नमः योगमुद्रायै नमः॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक २ षडंगंशाखां प्राणानवमंत्रेणप्राणानायम्य प्रणवेनयाहृतिर्व्याहृत्या लेमानु लोमकनमुद्रां अक्षनैनंगुलित्त्वामेप्रणवेनत्रिव्यापकन्यासं कृत्वा ॐ
३६ अं हृदयायनमः ॐ भूःशिरसेस्वाहा ॐ भुवःशिखायैवषट् ॐ स्वःकवचायहुं ॐ भूर्भुवःनेत्रत्रयायवौषट् ॐ भूर्भुवःस्वःअस्त्रायफट् इतिषडंगानि पुनःप्राणा
३८ यामंकृत्वान्याप्रमातेनेतव्याहृतीनां ब्रह्माऋषिः बृहतीछंदः विश्वेदेवतायोगसिध्यर्थेप्राणायामेविनियोगः॥ ॥गायत्र्याविश्वामि
त्रऋषिः गायत्रीछंदः सविताद्देवता हृदिं पनिरोधार्थेप्राणायामेविनियोगः॥ ॥शिरसस्प्रजापतिऋषिः जगतीछंदः सोमहेश्वरोदेवतामनो
नाशार्थेप्राणायामेविनियोगः। भूर्व्याहृतेर्विश्वामित्रऋषिः गायत्रीछंदोऽग्निर्देवता भूतिःशक्तिः श्वेतवर्णः पृथिवीतत्त्वंऋग्वेदस्वरू
पमाहवनीयाग्निस्थानंभूर्लोकः षड्जस्वरोब्रह्मह्रदयनमः ध्यर्थेपद्भ्यांनमः चतुर्दलमुद्रायैनमः। भुवोव्याहृतेर्भृगुऋषिः उष्णिक्छंदः
वायुर्देवता संततिःशक्तिः श्यामवर्णआपस्तत्त्वंयजुर्वेदस्वरूपंगार्हपत्याग्निस्थानंभुवर्लोकः ऋषभस्वरः सुप्राणानासार्थेजानुभ्यांनमः।
षड्दलमुद्रायैनमः। स्वर्व्याहृतेर्भरद्वाजऋषिः अनु॰ सवि॰ शांति॰ श॰ पीतव॰ तेजस्तत्त्वं साम॰ स्वदक्षिणाग्निस्थानंस्वर्लोकोगांधारःस्वर
स्त्रयपरमुक्त्यर्थेकट्यैनमः। दशदलमुद्रायैनमः। महर्व्याहृतेर्वसिष्ठऋषिः बृहतीछंदः बृहस्पतिर्देवता कांतिःशक्तिः पिशंगवर्णो वायुस्तत्त्वंअ
थर्ववेदस्वरूपंसभ्याग्निस्थानंमहर्लोको मध्यमस्वरः मध्यागमनमुक्त्यर्थेनाभ्यैनमः। द्वादशदलमुद्रायैनमः। जनव्याहृतेर्गौतमऋषिः
पंक्तिछंदः वरुणोदेवता आधाशक्तिः नीलवर्णआकाशतत्त्वं इतिहासपुराणवेदस्वरूपं आवसथ्याग्निस्थानंजनलोको धैवतस्वरः तपश्चयोगमुक्त्यर्थे
कंठायनमः षोडशदलमुद्रायैनमः। तपव्याहृतेकश्यपऋषिः त्रिष्टुप्छंदः इंद्रोदेवता पृथ्वीशक्तिः प्रकृतिस्वरूपं इतिहासस्वरूपंसंवर्तकाग्नि
स्थानंतपोलोकः इंदुपदप्राप्त्यर्थेवक्त्रायनमः। द्विदलमुद्रायैनमः सत्यव्याहृतेरंगिराऋषिर्जगतीछंदः विश्वेदेवादेवताधृतिशक्तिः कनकव राम
र्णोहंकारस्तत्त्वंउपनिषत्स्वरूपंवडवाग्निस्थानंसत्यलोको ब्रह्मलोकावाप्त्यर्थेब्रह्मरंध्रायनमः। सहस्रदलमुद्रायैनमः। गायत्र्याविश्वामि ३६
त्रऋषिः गायत्रीछंदः सवितादेवता विद्याशक्तिः श्वेतवर्णस्तेजस्तत्त्वंपद्माकारवेदत्रयस्वरूपत्रिविधपुरुषार्थसिध्यर्थेकवचायनमः। विस्व

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पद्मुद्रायै नमः। अस्य प्रणवस्य अग्निरृषिर्गायत्री छंदो ब्रह्मा देवता शांतिशक्तिः सप्ताग्निस्थाने त्रिः। अंतःकरणाकृष्यर्थे शिरसे
नमः। नकाराय नमः। ओं तिरित्यस्य वामदेव ऋषिः त्रिष्टुप्छंदः विश्वेदेवता ज्ञानशक्तिः श्वेतो वर्णो धौम्यस्तत्त्वं चलल्लनाकारं ते त्रिरीयोपनिषत्स्व
रूपं आवसथ्याग्निस्थाने ज्ञानसिद्ध्यर्थे नेत्रत्रयाय नमः। अंजनमुद्रायै नमः। रसइत्यस्य सूर्य ऋषिः जगती छंदः रुद्रो देवता प्रीतिः श
क्तिः पीतवर्णः पयस्तत्त्वं पद्मपत्राकारं छांदोग्योपनिषत्स्वरूपं संवर्तकाग्निस्थाने अन्नवृद्धिसिद्ध्यर्थे जिह्वाग्राय नमः। कमलमु
द्रायै नमः। अमृतमित्यस्य वसिष्ठऋषिः अनुष्टुप् छंदः ईश्वरो देवता दयाशक्तिः स्फटिकवर्णो बुद्धिस्तत्त्वं पतिपूर्णाकारं बृहदारण्यकोपनि
षत्स्वरूपं वडवाग्निस्थाने मोक्षसिद्ध्यर्थे ललाटाय नमः। कलशमुद्रायै नमः। ब्रह्मेत्यस्य प्रजापतिरृषिः पंक्तिश्छंदः सप्तशिखो देवता उष्णिः श
क्तिः शक्तिः प्रभावर्णो घ्राणं तत्त्वं दुर्ज्ञेयाकारं सर्वोपनिषत्स्वरूपं ज्ञानाग्निस्थाने ब्रह्मप्राप्त्यर्थे हृदयाय नमः। हस्तमुद्रायै नमः। भूर्भुवः स्वरोमित्या
स्य हंसऋषिः दैवी गायत्री छंदः परमहंसो देवता सृष्टिः शक्तिः विद्युद्वर्णो तारस्तत्त्वं चेतनाकारं सर्ववेदस्वरूपं जठराग्निस्थाने सर्वसिद्ध्य
र्थे शिखाग्राय नमः। बीजत्रयमुद्रायै नमः। व्याहृत्या व्यापकन्यासं विधाय अक्षरन्यासः। ओं भूः ऋचात्मने नमः ओं भुवः प्राजापत्यात्मने स्व
रितात्मने नमः ब्रह्मात्मने जने ज्ञानात्मने तपः सत्यात्मने सत्यं तेजात्मने गन्यासं कुर्यात् तत्स वितुर्ब्रह्मात्मने वरेण्यं विश्वात्मने भर्गो
देवस्य रुद्रात्मने धीमहि सत्यात्मने धियो यो नः ज्ञानात्मने प्रचोदयात् प्रकाशात्मने आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोमिति पूर्ववन्न्या
सं कुर्यात् पूर्वोक्तरीत्या त्रिवारं प्राणायामं कृत्वा गायत्र्या गायत्री छंदः विश्वामित्र ऋषिः सविता देवता शुक्लो वर्णः अग्निर्मुखं ब्र
ह्मा शिरः विष्णुर्हृदयं रुद्रः शिखा त्रैलोक्यचरणा पृथिवी कुक्षिः सांख्यायनसगोत्रं पंचबीजं रां शक्तिः प्रथमचरणस्य विश्वामित्र ऋषिः ब्रह्मा
देवता ह्रीं बीजं माया शक्तिः द्वितीयस्य विश्वामित्र ऋषिः गायत्री छंदो विष्णुर्देवता जीवो बीजं बुद्धिः शक्तिः तृतीयचरणस्य विश्वामित्र ऋषिः
गायत्री छंदो रुद्रो देवता उदानो बीजं लक्ष्मीत्रा ओं सरस्वती शक्तिः गायत्रीमंत्रस्य आद्या शक्तिर्मूलशक्तिर्मूलाधारत्रयं ओं बीजं सिद्धिः ॐ इति

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक याशाह्निप्रसगात्ता हि द्वितीयं बीजं अमृतश्चा वीम ध्यवन्नीम लाभारहारम्भब्रह्मरध्रपर्यंताश क्तिरतीयाशक्तिस्तत्सहचर उदानीवायुस्तती
३२ यं बीजं रइति चतुर्थो शक्तिः चइतिबीजंजातइतिकीलकं सर्वसिध्यर्थे जपे विनियोगः ॥ ॥ ॐ प्रचोदयात् अस्त्राय फडिति त्रिः करशुद्धिं विधाय गा
३७ यत्र्या व्यापकन्यासं कृत्वा अंगन्यासं कुर्यात् ॐ तत्सवितुर्नमः हृदयाय नमः। वरेण्य नमः शिरसे। ॐ भर्गोदेवस्य नमः शिखा ॐ धीमहिन
मः कवचं ॐ धियोयोनः प्रनेत्रः ॐ प्रचोदयात्नमः अस्त्राय फडिति तालत्रयपूर्वकं दशदिक्षु दिग्बन्धः एवमेवांगुलीन्यासः। ततस्तदिसस्यवि
श्वामित्र ऋषिस्त्रग्निदेवता यथैयिधीत चंचपकवर्णो लयपत्र स्थं ब्राह्मीशक्तिः गायत्री छंदः ब्रह्मविष्णु शिवाकृतिः सर्वपापघ्नं ध्याचापहं
गुह्ययो न्यसेत्। ॐ तन्नमः समुखमुद्रायै नमः। सकारस्य मंधुछंदऋषिः प्रजापतिर्देवता अतसीभष्यनिभपद्मस्थं महाशक्तिरुष्णिक्
छंदः उपपातकघ्नं गुल्फयोर्न्यसेत्। ॐ विनमः विततमुद्रायै नमः। वइसस्य उपमन्युऋषिः उशनादेवता वायुस्तचेंद्रनीलपद्मस्थं तिसा
शक्तिप्रतिष्ठितं छंदः महारोगापहं जान्वोर्न्यसेत्। ॐ तुनमः विस्ततं नाममुद्रा वोदूसस्य कश्यपऋषिः अग्निर्देवताश्रेवंतेनदीप्ताग्निप्र
भं पद्मस्थं विलासिनीशक्तिः सुप्रतिष्ठितं छंदः ब्रह्महत्याघ्नं ऊर्वोर्न्यसेत्। ॐ वनमः अधोमुखमुद्रायै नमः। रेइसस्य मनुऋषिः बृहस्पतिर्देव
ता। गंधस्तचं स्फटिकनिभं पद्मस्थं दीपीशक्तिः त्रुष्टिभ्र छंदः अभक्ष्यभक्षणपापघ्नं वृषणयोर्न्यसेत्। णिनमः व्यापकमुद्रायै नमः। पेइसस्य
विष्णुऋषिः सर्पो देवता रूपतन्मात्रं तच्चक्रूसवर्णं पद्मस्थं शांतीशक्तिः अनुष्टुप् छंदः स्त्रीहत्यापापघ्नं कटिदेशे न्यसेत्। यंनमः अजलि
कमुद्रायै नमः। भइसस्य हारितऋषिः अर्यमा देवता स्पर्शतन्मात्रं तचं स्फटिकवर्णं पद्मस्थं शांतिः शक्तिः बृहती छंदः पञ्चपहसादिपा
पघ्नं नाभौ न्यसेत्। भं नमः शकटमुद्रायै नमः। गो इसस्य याज्ञवल्क्य ऋषिः सविता देवता शब्दतन्मात्रं तचं स्फे हरितऋषिः अर्यमा देवता स्व राम
र्शतन्मात्रं तचक्रूसवर्णं पद्मस्थं शांतिः शक्तिः बृहती छंदः पञ्चपहसादिपापघ्नं नाभौ न्यसेत्। भनमः शकटमुद्राय नमः। गो इसस्य ३१
याज्ञवल्क्यऋषिः सविता देवता शब्दतन्मात्रं तचं स्फे वर्णं पद्मस्थं दुर्गाशक्तिः गोहत्यादिपापघ्नं जठरे न्यसेत्। गो नमः यमपाशनाम

समुद्रा इदं सस्य उशना ऋषिः चक्रा देवता वाक्कमान्त्रं तत्वं मरकतवर्णं पद्मस्थं सरस्वती शक्तिः त्रिष्टुप् छंदः ब्रह्महत्यादि पापघ्नं स्तनयो
न्यसेत् वाहेनमः अंधितं नाम मुद्रा च इदं अस्यां गिरिः ऋषिः पूषा देवता इंद्रनीलतत्वं जातां कुसुमप्रनिभं पद्मस्थं विरूपा शक्तिः जगती छंदः गुरु
हत्यादि पापघ्नं हृदये न्यसेत् यावनमः उन्मुखं नाम मुद्रा अस्य इदं सस्य यम ऋषिः इन्द्राग्नी देवता उपस्थं तत्वं सर्ववर्णप्रभं पद्मस्थं विश्वा शक्तिः ज
गती छंदः मानसपापघ्नं कंठे न्यसेत् ह्राम्यं नमः विततं नाम मुद्रा धी इदं सस्य न्यापस्तवं ऋषिः वायुर्देवता वायुस्तत्वं चंद्रकवर्णं पद्मस्थं
ईश्वरा शक्तिः शाक्वरी छंदः पितृमातृकृतपापघ्नं मुखे न्यसेत् याध्यां नमः मुष्टिकं नाम मुद्रा मित् इदं सस्य संवर्त ऋषिः वामदेवो देवता श्रवसां तत्वं सुवर्णं नि
भेव पद्मस्थं आप्यायनी शक्तिः अतिशक्वरी छंदः । जन्मांतरकृतपापघ्नं तालौ न्यसेत् नाममनः मस्य नाम मुद्रा । हो इमम्यका ह्यायन ऋषिः । मित्रावरुणौ
देवता अग्नेः तत्वं शंखवर्णं पद्मा चंद्राभं पद्मस्थं कमला शक्तिः अष्टि छंदः स्थावरजंगमहननजपापघ्नं नासिकायां न्यसेत् ह्रीं नमः कूर्मं नाम मुद्रा धी
इदं सस्य बृहस्पति ऋषिः अग्नीन्द्रौ देवता चक्रतत्वं पांडुरवर्णं पद्मस्थं तमोपहा शक्तिः असष्टि छंदः प्रतिग्रहकृतपापघ्नं चक्षुषो न्यसेत् ह्रा
धि नमः वराहं नाम मुद्रा यो इदं सस्य पराशर ऋषिः विश्वेदेवा देवता बलस्तत्वं इंद्रगोपकवर्णाभं पद्मस्थं ज्ञाना शक्तिः । धृतिः छंदः प्राणिवधकृ
तपापघ्नं भ्रुवोः न्यसेत् यो नमः सिंहाक्रांतं नाम मुद्रा यो इदं यमस्य अपध्यास ऋषिः विष्णुर्देवता जिह्वा तत्वं कमलाभं पद्मस्थं सहस्रा शक्तिः अतिधृति छंदः
सर्वपापहरं ललाटे न्यसेत् च यो नमः महाक्रांतं नाम मुद्रा नमः इदं घम्रशंख ऋषिः पशवो देवता प्राणस्तत्वं आदित्योदयसंनिभं पद्मस्थं हिरण्मयी
शक्तिः । कृती छंदः श्रेयमः पदं प्राप्य पतं पर्वाननेन्यसेत् यानं नमः मुद्गरं नाम मुद्रा व इदं घम्रशंखलिखितौ ऋषि र्वीजं सर्वदेवा देवता । अपा
नस्तत्वं नीलोत्पलदलश्यामं पद्मस्थं विश्वयोन्या शक्तिः अनिकृती छंदः ईश्वरपदं प्राप्य पतं पर्वाननेन्यसेत् ह्राप्र नमः पल्लवं नाम मुद्रा । चोर
सस्य दक्ष ऋषिः कुबेरो देवता अहंकारस्तत्वं सौम्यं गोरोचनवर्णं पद्मस्थं जया शक्तिः अतिकृती छंदः वैष्णवपदं प्राप्य पतं पञ्चाननेन्यसे
त् यावो नमः । दुर्मुखं नाम मुद्रा । इदं सस्य गौतम ऋषि अश्विनौ देवता बुद्धिस्तत्वं सितवर्णं पद्मस्थं पद्मा शक्तिः संकृति छंदः शिवपदं प्राप्य पत

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक २ याञ्चिमानने न्यसेन्मादेनमात्रिमुखं नाम मुद्राया यादृघ्रस्य शातातप ऋषिः ब्रह्मा देवता अथ्यक्तं तन्यं रक्तवर्णाय ध्रुस्यं दयाशक्तिः उरः
३८ तीच्छंदः ब्रह्मविस्फ शिवाकृति शिरवायां न्यसेच्चापात्मा नमः चतुर्मुखं नाम मुद्रा॥ एवं चतुर्विंशति मुद्राणां अंगुलिपर्वसु न्यासः॥ ॥ एवं प
38 दन्यासः तत्सदस्य विश्वामित्र ऋषिः गायत्री छंदः ब्रह्मा देवता अग्रहा शक्तिः श्यामवर्णः व्योमतत्त्वं यनिष्पणो कारं त्वचस्व रूपं स्वरूपापारो
स्यावाप्यर्थ पस्योनमः॥ व्यापकं मुद्रायै नमः। सवितुः पदस्य कश्यप ऋषिः त्रिष्टुप् छंदः सविता देवता मैत्री शक्तिः प्रभावर्णो तेजः त
चहात्मा सिध्यर्थं जंघाभ्यां नमः। वक्त्रमुद्रा। वरेण्यमित्यस्य ब्रह्मा ऋषिः जगती छंदः प्रजापतिर्देवता दयाशक्तिः पीतवर्णः पृथिवी तत्त्वं
वैराग्य सिध्यर्थं कट्यै नमः। प्राणनाम मुद्रा। भर्गपदस्य विष्णु ऋषिः अनुष्टुप् छंदः ईश्वरो देवता शांति शक्तिः लोहितवर्णः आपस्तत्त्वं अनंत
प्रणाच सिध्यर्थं नाभ्यै नमः कमल मुद्रा। देवस्य पदस्य उशना ऋषिः पंक्तिः छंदः विष्णुर्देवता पुष्टिः शक्तिः विद्युद्वर्णः अग्नितत्त्वस्य
टिकाकाम्ये सस्मानं च सिध्यर्थं हृदयाय नमः अलय मुद्रायै नमः। धीमहि पदस्य अंतर्याम ऋषिः बृहती छंदः बृहस्पतिर्देवता तुष्टिः श
क्तिः शुक्लवर्णः मनस्तत्त्वं आत्मा परोक्षार्थ कंठाय नमः। ध्यान मुद्रायै नमः। धियः पदस्य सत्रयहत ऋषिः उष्णिक् छंदः पुत्रबोदेवता
क्रियाशक्तिः कनकवर्णो बुद्धितत्त्वं निश्चयाकारं छोदोगपस्वरूपं त्रिकरणाश्रुध्यर्थं नासाग्राय नमः। योगमुद्रा यः पदस्य पुत्रपक ऋषि
कक्रुप्छंदः सदाशिवो देवता ऊनतिः शक्तिः श्वेतवर्णो अहंकारस्तत्त्वं विचारसिध्यर्थं चक्षुर्भ्यां नमः। ऊर्ध्वमुख मुद्रा नः पदस्य अहंकार ऋषिः श
रीच्छंदः आत्मा देवता धृतिः शक्तिः हिरण्यवर्णो रसं तत्त्वं समाधि सिध्यर्थं ललाटाय नमः। अधोमुख मुद्रायै नमः प्रचोदयात् पदस्य विमल
ऋषिः विकृतिच्छंदः धर्मो० कीर्तिश० स्वर्णव स्थापैमर्द्धन० मावलि मुद्रापै नमः। एवमेव दशपदानां दशांगुलीषु न्यासः॥ ॥ अथ वर्णन्या राम
सः॥ तत्र वितुर्वरेण्यमित्यस्य विश्वामि० गाय० ब्रह्मा० अघा० श्वेतव० पार्थिवी तत्त्वं स० जाग्रदवस्थासिध्यर्थं नाभ्यै नमः। असमात्मामु ३८
द्रा० भर्गो देवस्य धीमहि इत्यस्य विश्वामि० गाय० विष्णुर्दे० बुद्धि० शस्वप्ना० अर्थसि० हृदया० कर्मेन्द्रिय मुद्रा धियो यो नः इत्यस्य वि० श्वामि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

गायत्री॰ रुद्रो॰ सरस्वतीश॰ स्तुभुम्नास्मानेकाप्रसि॰ कंडायनमः स्तवम्रुद्र॥ ॥ अथ ध्यानं॥ प्रातः आदित्यमंडलमध्यस्थां रक्तवर्णां रक्तां
बरानुलेपनां स्रगाभरणां चतुर्वक्त्रां दंडकमंडलुअक्षसूत्राभयांकचतुर्भुजां हंसासनारूढां ब्रह्मदेवत्यां ऋग्वेदमुदाहरंतीं भूर्लोकाधिष्ठात्रीं गाय
त्रीनामदेवतां मध्यंदिने तां युवतिं आदित्यमंडलमध्यस्थां श्वेतवर्णां श्वेतांबरानुलेपनां स्रगाभरणां पंचवक्त्रां प्रतिवक्त्रं त्रिनेत्रां चंद्रशेखरां त्रिशू
लखड्गखट्वांगडमरुकांकचतुर्भुजां वृषभारूढां यजुर्वेदमुदाहरंतीं भुवर्लोकाधिष्ठात्रीं सावित्रीनामदेवतां रुद्रदेवत्यां सायंह्रादित्यमंडलमध्यस्थां
श्यामवर्णां श्यामांबरानुलेपनस्रगाभरणां एकवक्त्रां शंखचक्रगदापद्मांकचतुर्भुजां गरुडासनमारूढां विष्णुदेवत्यां सामवेदमुदाहरंतीं स्वर्
लोकाः सूर्यमंडलोद्भवं मम ध्यांघ्र स्पां चतुर्भुजो वेलां वलायाणां प्राणादंतयोमीनमाविशंतीं स्वर्लोकाधिष्ठात्रीं सरस्वतीनामदेवतां ध्यायेन्नाई
श्वरप्रोक्तं ध्यानं हंसारूढां सिताभाम चतुरामतिलसच्चामरूपाणां वाक्तुनेत्रां ब्रह्माख्याम सप्तमालां स्रजमपिकमलं दंडमथा ध्यान ध्यानं। ध्याये
द्दोर्भिश्चतुर्भिर्लिखितभुवनजननीं सर्वसंध्यादिषु गायत्रीं संसवित्रीमभिनववयसं मंडले चंद्रशुभ्रेः। तार्क्ष्यारूढां भुजाभिः स्फटिकमणिनिभां शं
खचक्रे दधानां दोर्भिर्विराजतां गजवदनपदस्थापजं श्रुदिरंतीं। व्यालीलानेकहारद्युतिमाखिरुचिराखेदसवीमध्यमेंदुः। सावित्री ध्येयरूपा वि
लसतीसवितुर्मंडले पीतवस्त्रा पंचास्यतो पि शंपाद्युतिरचिरजटामंडला चंद्रमौलिः। राजद्रूषा भुजंगस्फटिकमणिलसन्नाभसग्गंगादिमा ध्यां
ध्यायेद्वृषवृद्धां गमलालयवरदकरां आपुचर्मांबराद्यां। अपूर्वा सा सरस्वता ध्यायापि रितातवयसं समस्तक्लिंदध्यानामिति॥ ॥ अथ वाप्रकारांत
रं॥ बाला चा विद्या गायत्री च्यसरां चतुराननां॥ रक्तांबरां कांचीपेतां साक्षसूत्रधरां तथा। कमंडलुधरां देवीं हंसवाहनसंस्थितां। ब्रह्माणीं ब्रह्मदे
वत्यां ब्रह्मलोकनिवासिनीं। आवाहयेत्तु मंत्रेण आयांतीं सूर्यमंडलात्॥ प्रातर्भाम मध्यंदिने संध्या सावित्री युवतीं सुनोश्च कौमारि शुक्लवस्त्रा च वृ
षारूढां त्रिलोचनां। त्रिशूलडमरुंहस्ता रुद्राणी रुद्रदेवता। कैलासनिलया देवी आयांती सूर्यमंडलात्॥ एवं मध्यम संध्यायां वृद्धा च सा सरस्व
ती। सर्वतः कृष्णवर्णा च चारुरूपा चतुर्भुजा। शंखचक्रगदापद्मधारिणी विष्णुदेवता। वेदपाठे अमया सां तामायांती सूर्यमंडलात्॥ ॥ इति ध्या

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निके २ एवं पा। त्रिमतं ध्यायां हृद्भवस्थां सरस्वती। सर्वेतः कृष्णवर्णो च चा(तु)र्था॥ आमाहि वरदे देवि त्र्यक्षरे ब्रह्मवादिनि गायत्री छंदसामा तः सर्वयोने
३९ नमोऽस्तुते॥ इत्यावाह्य॥ चतुर्थपादस्य विमलऋषिः परमात्मा देवता गायत्री छंदः अर्थे। विनियोगः॥ ॐ परोरजसे सावदोम्। इत्यनेन संपुटं गा
यत्र्यासनावाहनार्घपाद्याचमनस्नानवस्त्राचमनभूषणयज्ञोपवीताचमनगंधपुष्पधूपदीपनैवेद्याचमनतांबूलनमस्कारैः पंचोपचा
३५ रैर्देवीं प्राणायामपुरस्सरं प्राणायामत्रीं जपेत्। ततः कश्यपऋषिस्तोमाघमिवाहं तेन संध्या समाप्यते। तासंध्यायेन इविज्ञाता संध्या नैव स्वरूपा
सिता। जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते। विन्यस्यैवं जपेद्यस्तु गायत्री वेदमातरं। ब्रह्मलोकमवाप्नोति व्यासस्य वचनं यथा। पादांगु
ष्ठगुल्फाजंघा। जानू ऊरू गुह्या वृषणा कटि। नाभि। जठरा स्तना हृदया। कंठा मुखा। तालु नासा। चक्षुर्भ्रू। ललाट पूर्वानन। दक्षिणानना। उत्तरान
ना। पश्चिमानना। शिरसा सर्वतः त्रिक्रमेणान्यसेत्। संमुखं। संपुटं। वितत। विस्तृता। अधोमुखा। संमुखोन्मुख व्यापकांजलिका शकटं।
यमपाशाग्रथितं। उन्मुखोन्मुखं विलंबं। मुष्टिकामत्स्या कूर्मो वराह। सिंहाक्रांत। महाक्रांत। मुद्गरा पल्लवा। द्विमुखं। त्रिमुखं। चतुर्मुखं। इति मुद्रा
दर्शयेन्नात दुःखं प्राप्ना। तादर्शयेन्मुद्राः संमुखं संपुटं तथा। ततो विततविस्तीर्णौ द्विमुखं त्रिमुखं ततः। चतुर्मुखं पंचमुखं षण्मुखाधोमुखं त
तः। व्यापकांजलिकांजलिकाख्यं च शकटं तदनंतरं। यमपाशं ग्रथितं ततः स्यात् संमुखोन्मुखं। विलंबं मुष्टिकामीनस्ततः कूर्मवराहकौ। सिंहाक्रा
तं महाक्रांतं ततो मुद्गरपल्लवाविति। संमुखे संहतौ हस्तौ वृत्तानो कुंचितांगुली। अस्यार्थः। कुंचिताबद्धा अंगुलयो यथोः यो उत्तानो स्यातां यो हस्तयोस्तौ संमुखं
नाममुद्रा। मुकुलं यत्नेति पाठः। कोशाभौ करा च न्यान्स संहतौ अस्यार्थः पद्ममुकुलाभौ करौ संपुटं नाम मुद्रा। वितते संहतौ हस्तौ उत्तानौ वा यतांगुली
। विस्तीर्णौ महांतौ पाणी मिथो युक्तांगुली विद्धौ यौ। मुक्तांगुलिवृद्धपाण्योयाणी न्यौतौ मिथः संहतौ मुद्राः। संमुखासक्तयोः पाण्योः कनिष्ठे राम
यथा गतः। शेषांगुलीवेल्ल्ये द्विमुखं त्रिमुखोदयः। २। कनिष्ठाद्वययोगेन शेषांगुलीनां वेल्लने अंगुष्ठद्वयमान ध्य अनामिकांतं यावत् द्विमुख ३९
त्रिमुखं च चतुर्मुखं पंचमुखं च भवंति शेषांगुलीनां संयोगान्न पर्व योगविनाशनेति यक संमुज्यमाना चसंमुखांगुलि मंत्रो हस्तौ यथाम

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

बेमिषुक्ताम् द्रामुद्राविशारदे ॥ पद्मयोगः कनिष्ठाद्वयसंयुक्तः योगः स्तस्याविनाशे कृतांगुलीनां संयोगादिति पंकजसंयुक्तमग्रं यस्य तथा संयुक्तमंगुलीमं
डलं यथा स्तो हस्ताभ्यां बुधे आकुंचिताग्रौ संयुक्तौ अंगुष्ठौ हस्तावधोमुखं देवि बद्धाग्रौ उत्तानौ तादृशौ विवर्धायकांजलिकाख्यकौ अर्थः तादृशाव् उत्तानौ करौ
व्यापकांजलिकं नाम मुद्रा ॥ शकटं ॥ अधोमुखौ बद्धमुष्टी बद्धाग्रांगुष्ठकौ करौ शकटं नाम कथितं अर्थः बद्धाग्रौ मुक्तौ अंगुष्ठौ ययोः हस्तलंबस्या
योः करयोः तौ शकटं नाम मुद्रा ॥ यमपाशं बद्धमुष्टिकयोः पाण्योः उत्तानावामतर्जनी । कुंचिताग्रनामायुक्तात् तर्जन्याः मुक्तवक्रया ॥ अर्थः बद्धमुष्टिकयोः
उपरि अधोभागेन अवस्थितयोः पाण्योः उत्तानाकुंचिताग्रा वामतर्जनी अन्यया दक्षिणया तर्जन्या ऋजुवक्रया युक्ता यमपाशं नाम मुद्रा ॥ ग्रथितमुद्रा
ग्रथितमुद्रा । उत्तानसंधिः सलीनं वद्धांजलितलौ करौ मे मुखोपरि स्थितौ दीर्घांगुष्ठौ ग्रथितमुच्यते । अर्थः ॥ उत्तानानि संधिषु संलीनानि
संबद्धानि अंगुलिदलानि ययोः तादृशौ करौ अन्योन्यमुपरि स्थितौ दीर्घौ च अंगुष्ठौ ययोः ग्रथितं नाम मुद्रा ॥ संमुखोन्मुखलक्षणं ॥ संचितो धोमु
खो वामः तादृशा दक्षिणेन तु । अधोमुखेन संयुक्तः संमुखोन्मुख उच्यते । अर्थः । संचितास्यस्य बद्धा ॥ ऊर्ध्वांगुलयो यस्य तथोक्तः सव्यः तादृशा
दक्षिणेन अधोमुखेन संयुक्ता संमुखोन्मुखनाम मुद्रा ॥ विलंब ॥ उत्तानौ उन्नतकोटी च विलंबः कथितौ करौ अर्थः । उत्तानौ उन्नतकोटी च ययोः करयोः तौ
विलंबो नाम मुद्रा ॥ मुष्टिका मुष्टी यान्योन्यसंयुक्ता उत्तानौ मुष्टिकौ एव च ॥ अर्थः ॥ अन्योन्यसंयुक्तौ उत्तानौ मुष्टिमुष्टिकौ ॥ नाम मुद्रा ॥ मीन ॥ मी
नस्तु संसमुखौ तौ पृष्ठान्योन्यकनिष्ठिकौ । ऊर्ध्वसंयुक्तवक्राग्रांगुलितलौ करौ । अर्थः । पृष्ठे संबद्धानामिककनिष्ठे ययोः तादृशौ तयोः ताव
न्योन्यसंमुखौ तौ यथा ऊर्ध्वसंयुक्तानि वक्राग्राणि अग्रे सांगुलितलानि ययोः करयोः तौ मीनो नाम मुद्रा ॥ कूर्म ॥ अधोमुखकरो वामस्तादृशा
दक्षिणेन तु पृष्ठदेशे समाक्रांतः कूर्मो नाम विधीयते । अर्थः । अधोमुखोन्मुखो वामः तादृशेन दक्षिणेन पृष्ठदेशे समाक्रांतः कूर्मो ना ॥ ॥ ॥
ममुद्रा वराहः । ऊर्ध्वो वामभुजोन्यासि रतस्कंधासंधे कोवराहः कथ्यते अर्थः । दक्षिणाकस्मात् त्र्ये करे सति उत्कलस्य वामभुजो वराहो नाम मुद्रा
। सिंहाक्रांतलात पायतांगुली सिंहाक्रांत कर्णोस्थितौ कर अर्थः । कर्णौ स्थितौ वायतांगुलौ करौ सिंहाक्रांत नाम मुद्रा महाक्रांता । किंचिदाकुंचि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक २
४०
५०

ताभ्यां चेन्महाक्रान्तं ततः परं अर्थः। तावेव संकुचिताग्रौ चेन्महाक्रान्तं नाम मुद्रा। मुद्गरः ६ किंचिद्वक्रौ तोपारी मुद्गरो नाम तर्जनी। यस्माद् दक्षिणहस्ते
न अर्धः किंचिदूर्ध्वगतयोः पार्श्वयोर्वाम तर्जनी दक्षिणहस्ते नगहिता सा मुद्गरो नाम मुद्रा। पद्मनाल। पद्मवोद् दक्षिणकरः। अधोमुखः स्थि
तो मध्ये मुद्रा तामिति लिखितो। अर्धः। त्र्यम्बकस्तेनामतर्जन्यामधि अधोमुख दक्षिणकरः पद्मनवमुद्रा। महासंहितायां विशेषः। नजा
तु दर्शये मुद्रां महाजनसमागमे। नभाति देवता ह्यस्य विफलं च कृतं भवेत्। इति। तदुक्तं मन्त्रे। अथातो दर्शये मुद्रा इति प्रासिविंततेस्य संक्षेपः
समसंहतौ हस्तौ सम्मुखे। तावेव संकुचितौ संपुट ६ शनावेवोत्तानौ प्रसारिताङ्गुलीवितते तावेव मुक्ताङ्गुष्ठौ विस्तीर्णौ। सम्मुखसंहतयोः पार्श्वयोः क
निष्ठायोगेन इतरा विमुच्य अङ्गुष्ठयोर्योगे विमुखे। ५ तर्जन्यायोगे त्रिमुखे। मध्यमायोगे चतुर्मुखे ७ अनामिकयायोगे पञ्चमुखे ८ कनिष्ठा
द्वयवियोगेन इतराङ्गुलीनां तिर्यक् संयुज्यमानाग्रतया षण्मुखे ९ आकुञ्चितोर्ध्वाङ्गुलौ हस्तावधोमुखौ। १०। तावेवोत्तानौ व्यापकाञ्ज
लिकाञ्जलिकौ ११ बद्धमुष्ट्योरधोमुखयोः पार्श्वयोः अङ्गुष्ठाग्रविमोक्षणेन शकटं १२ ऊर्ध्वाधोभागेन स्थितयोः बद्धमुष्ट्योः पार्श्वयोस्तु तान
वक्त्रा वामतर्जन्या यावच्चापावक्रा पाशमुक्ता यमपाशं। १३। उत्तानवक्त्रयोरन्यसंधिरङ्गुलीनां उभौ हस्तौ प्रसारिताङ्गुष्ठौ सम्मुखौ सक्तौ हस्तौ ग्र
थितं १४ संबद्धे द्वे अङ्गुलिः वामहस्तस्ताद् दशेनाधोमुखेन दक्षिणेन संपुटः सम्मुखो मुखं। उत्तानोन्नतकोटि कौर्विलम्बं। १६। अन्योन्यसंयु
क्तावुत्तानौ मुष्टिकं १७। सम्मुखौ संयुक्तौ वनामिकाकनिष्ठिकोद्धसंप्रसक्तावङ्गुष्ठौ नाङ्गुलिद्वौ करौ मीना। १८ अधोमुखो वामहस्त दशे
न दक्षिणेन पृष्ठः समाक्रान्तः कूर्मः। १९। कर्कसमाश्रये दक्षिणकरे सा पर्वे कूर्पीवा मावराहः २० आपताङ्गुसीकामौ ग्रतौ हस्तौ सिंहाक्रा
न्त २१ तावेवाकुञ्चिताग्रौ महाक्रान्तं २२ किंचिदूर्ध्वगतयोः पार्श्वयोर्हस्तयोर्वामतर्जनी मुद्गरः अधोमुखो मध्ये स्थितो दक्षिणकरः पद्म
व सपुटागयन्त्रो ॐकारपर्वे मुद्रार्थमर्भवस्तथैव वागापन्त्रोपुणा वेबाताजपरं वमुद्राकृतः इति॥ अथ जपः॥ तत्रादौ मन्त्रः॥ षडोङ्कारान्जपेद्
बुणायन्त्रोमनसा शुचिः। अनेन जन्मजैः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः॥ षडोङ्कारांस्तु चक्षेतातिस्रो घात्तपः पर्वप्रथमोङ्कारसंयुताः। पुनः सं

राम
५०

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इत्येवोंकारं मंत्रस्याद्यंतयोस्तथा। सोंकाराश्चतुरो वेद्यांविज्ञेयासाता स्वरा। स्वतां स्वरा समावृत्तसर्ववेदफलं लभेत्। एवं तया त्राततया नित्यं वाग्य-
यंवित्तं भवेत्तदा। सितं भवेत्तेन विश्वं लवनपंचकां अभ्येकप्राणायामय त्री तत्र स्मृतः। प्रणवो व्याहृतयः सावित्री चेति। तथाह व्यासः। प्रण-
वव्याहृतिपूतां गायत्रीं च जपेत्ततः। स्वमान्येतमनात्तस्मिन्मनसा वा विचिंतयेत्। न चात्मनः पत्न्योर्विकल्पः अत्र त्वयवत्तचाथाल्पे स्मोहनि-
उद्भविजरूद्वद्विस्वव्यासमुत्सृज्य मस्तोति त्रिरौनिपतरातततश्च मीमांसामर्मवेदिना आराधनाधिकस्थिरात्पूर्वपक्षवक्रपूर्वकमर्भस्यपक्षा
कल्पपक्षसंकल्पनायमितीजप्रोद्याद्धत्मनप्रकाश्यकरः सदा। आद्या द्यवासस्याहस्तं दक्षिणांकेमस्ताजपेत्तानम्पतत्सफलं जयंतच्छिन्नं
विफलं भवेत्तान नवक्रमंत्रचलत्स्वरं नपरांश्चावलोकयन्नानपश्चतौ नान्यमनानचश्चावयतो जपेत्। अभिधानां वलं गृह्यमेत्राणाम प्रकाशनां
स्वमंत्रेया स्वमंत्रेचगुरोरपि नदर्शयेत्। अपवित्रंकरेनग्नः शिरः प्रावृतकस्तथा। प्रलपन्यो जपेद्याव तावन्निष्फलमुच्यते। उच्चैस्त्वेक-
गुणः प्रोक्तो ध्यानो दशगुणः स्मृतः। उपांशुस्याच्छतगुणो मानसोनंतमुच्यते। परः शृणोति यच्छब्दः ध्वनिमात्रं ध्वनेः न च स्वरः। मिथ्यास्तिः
उपांशुः। ताद्योम्पष्टव्यापाररहितः। तथाध्यायेच मनसा मंत्रजिह्वोष्ठौ नविचालयेत्। न कंपयेच्छिरोग्रीवां दंतान्नैव प्रकाशयेत्। मध्यमादिद्वयं पर्वं ज-
पकाले तु वर्जयेत्। एवंमेतु विजानीयाद्भूषितः स्तुतागोत्वयाः पर्वसंध्याजपं त्रिसावित्री माधर्केदर्शनात्रयाश्रिमांत्रेमसाहिनः सम्यगात्मविभा-
वनात्। बृहस्पतिः॥ मनः संहरणं शौचं मौनं मंत्रार्थचिंतनं। अव्यग्रत्वमनिर्वेदो जपसंपत्तिहेतवः। वशिष्ठः। मानसः शांतिकोजपः उपांशुः
पौष्टिकः स्मृतः। सशब्दश्चाभिचारे च त्रिविधो जपउच्यते। इति। अंगुष्ठेन जपेन्मोक्षं तर्जन्याचाभिचारिकं मध्यमाया न संपत्तिः शांतिः पुष्टिर-
नामिकेति। सौवर्णे राजतं ताम्रं स्फाटिकं रत्नजं तथा। अनिष्टं च प्रजो वंचशंखः पद्मं तथा मणिः। कुशग्रंथिश्च तत्त्वाक्षं समं चोत्त-
रोत्तरमिति। तथा पर्वतिष्वजपः कार्यो नागुली नांनिपातनैः। तन्निपाते स्फुरत्यज्ञं पृसर्वविद्यातद्यासु रो। आरभ्यानामिकाया स्तुमध्ये
मेषवर्षतो। क्रमान्तात तर्जनीमूलं तपर्यंतजपेद्दशासु पर्वसु अत्रमेरुर्नलंघनीयः॥ मेरुश्च॥ मध्यमांगुलिमूले तु पर्वसंधिहितयंत्रपा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आ॰ द्विकर
४१
४।

तत्रैव मंत्रं विजानीयात् जपे तेनाभिलंघयेत् ॥ अथ गायत्र्यामेव नियमः ॥ पर्वभिस्तु जपेद्देवीमन्यत्रानियमः स्मृतः ॥ गायत्र्या वेदबीजत्वाद्वेदः प
र्वसु पठ्यते ॥ आदिहोमक्रियां याद्यस्य संध्योपास्तिमकुर्वतः । प्राणायामांस्त्रिराचम्य गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥ कुचैलो नो करो प्रातः सायं चाधो
मुखो ततः । मध्ये स्तब्धकरस्त्वंगुजप एवमुदाहृतः ॥ तत्रासनानि व्यासः । कौशेयं कंबलं वापि अजिनं पद्ममेव वा ॥ दारुजं तालपत्रं च आस
नं परिकल्पयेत् ॥ कृष्णाजिनं ज्ञानसिद्धै मोक्षश्रियै व्याघ्रचर्म च ॥ विनाशाय वस्त्राजिनं । दुःखनाशार्थं कंबलः ॥ अभिचारे नीलं रक्तं वश्या
दे श्वेतं तपे कंबलं सर्वार्थे चित्रकंबल इति ॥ ॥ अथ जपमालोच्यते ॥ तत्र मणयः पञ्चाशिदाद्दशपद्माक्षरबीजजरजः ॥ न्यायागतात्माद्या
त्वाद्विपरीतानन्वाद्याद्यष्टोत्तरशताः अभ्यर्चिताभिमंत्रिताः अनन्यधनागृध्नताश्वनगाख्या ॥ तत्र गृहीतः शंखस्तूत्तमयीमालाकांचनानिवलो
त्पलैः । पद्माक्षैरक्षवत्रुद्राक्षैर्विद्रुमैर्मणिभिः । कौ॰ के॰ । रजतेंद्राक्षकैर्माला तथैवांगुलिपर्वभिः । पुत्रजीवमयामालाशत्रुनाशे जपकर्मणि ॥ तो
फलता रतमपेगोतम ॥ अंगुल्याजपसंख्यानमेकमेकमुदाहृतं ॥ अंगुल्याएकगुणं रेखयाष्टगुणं पुत्रजीवैर्दशगुणं ॥ शंखे शतं
मणिभिः शतं प्रवालैः सहस्रं स्फटिकैर्दशसहस्रं मौक्तिकैर्लक्षं पद्माक्षैर्दशलक्षं सौवर्णैः कोटिः कुशग्रंथिरुद्राक्षामनंतगुणाल
त्वमीमालाधारणे विप्रानंतफलं कामनाभेदेन जपमाला ॥ ॥ रौप्यैः साल्हादि तापेनमकलाचकामाः प्रवालैर्वशं पद्माक्षैरहितस
यं शमयेः पापं स्फटिकैरपि भि ॥ पुत्रंजीवफलैः प्रजा स्वाहिये ॥ श्रियं शंखैः स्त्रियो ॥ कौ॰ के॰ । सौभाग्येस्फटिकैस्त्र मुक्ति मविलं सर्वजपा
द्याधुपाया ॥ अथ वर्णभेदेन जपमणयः कुशैर्विप्रः सौवर्णैर्नृपः पुत्रजीवैर्वैश्यः पद्माक्षैः सर्वे विप्रायगायत्रीजपे तु कुशग्रंथिरुद्राक्षैस्तु श
स्ता ॥ मणिसंख्या प्रमाणे कात्यायनः । अष्टोत्तरशतं कुर्याच्चतुःपंचाशिकां तथा ॥ सप्तविंशतिकामन्यान्ततो नैवाधिकामता ॥ अघादन्नमा ॥ चतुःपंचाशि
काम ध्यमा ॥ गणनाप्रकारः ॥ तर्जन्या न स्पृशेज्जप्ये कंपयेत्र च चलनयेत् ॥ अंगुष्ठस्य तु मध्यस्थं परिवर्तं समाचरेत् ॥ अंगुष्ठाकर्षणात्तस्य सर्वसि
द्धिप्रदायकं ॥ नाभ्यांगुलिभिरेकैकं न खेस्वतया स्पृशेन्न गोतमो नो विशेषः ॥ अंगुष्ठे मोक्षः ॥ तर्जन्या शत्रुनाशः ॥ मध्यमाधनाय ॥ अ

राम
४१

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नासिकाग्रदृष्टये॥ कनिष्ठिकादिक्रमेणाङ्गुलीपर्वभिर्जपनियमः प्रागेवोक्तः। पवित्रजपमणिग्रथितेनाश्वलायनाचार्यैः प्रायश्चित्तप्रसङ्गे क्षायवि
त्रेपतितेत्तातेत धाजपमणावपि। प्राणायामत्रयं कृत्वा स्नात्वा च विप्रोऽघमर्षणं गतो निःसिध्यत्यमरणानृग ऋग्याजपसिद्धये दुष्टैः विमं
त्रिता। अथ जपसंख्या। अष्टोत्तरशतानि समष्टाविंशतिरेव वा। विधिना दशकं वापि त्रिकालेषु जपेद्बुधः। ब्रह्मचार्याहिताग्निश्च ज
पेदष्टोत्तरं शतं। वानप्रस्थो यतिश्चैव सहस्राद्धिकं जपेत्। अलिताग्निर्गृहस्थः। जपप्रकारः उपात्तदुरितक्षयद्वारा परमेश्वरप्रीत्यर्थं पेय अ
ष्टोत्तरशतं। गायत्रीमंत्रजपमहं करिष्ये इति संकल्प्य प्राणाञ्जलिं छन्नपाणिर्मध्ये सायमासीनः प्राङ्मुखोऽथ उदङ्मुखो वा विषये। योऽयमनः सं
हसंशुचिर्मौनी अघमर्षणविनियोगमंत्रार्थमनुसंधानः जपेत्। एवं हि मंत्रार्थो वेदैकरसब्रह्मैकचललक्षणः तत्पाहितत्वभर्गः तेजः सवितुः देव
स्य धीमहि वियं वरेण्यं वरेणीयं भजनीयं पूजनीयं कामैः यो भर्गः नोऽस्माकं दृष्टादृष्टफलं केषु कर्मसु धियः बुद्धीः प्रचोदयात् प्रवर्तयेदर्थः। अथवा
एवं सवितुः प्रसवितुः मायया जगज्जन्मादिकर्तुः ब्रह्मादिरूपगायत्र्यात्मनः देवस्य जगदुत्पादनादिभिर्विलसत्पूर्णस्याविसतो जगद्वर्धमस्य
धर्मे क्रीडितं वा ईश्वरस्य तत्र ब्रह्मपारमार्थिकरूपं तत् वयमस्यादिप्रमाणोच्छिन्नवृत्तिं ध्यायतया सविलासाविद्याभर्जनकत्वात् भर्गः अनि
ष्टनिवर्तकमिष्टार्थः परमानंदरूपतया पुरुषार्थचातुर्वरेण्यः इति प्राप्तिरूपमित्यर्थः धीमहि साक्षात्कुर्मः योऽस्माकं धियः प्रसवार्थेचा
नस्वयं तद्वयोः बुद्धीः भोगापवर्गापायेषु प्रवर्तयेद्देवस्तत् भुक्तमेकारपतितमित्यादि श्रुतेः ततः परोऽपि रूपाश्रयोचयंतापरे शिवस्त्वस दृश्य
मानंदकरं स्वरूपं सोऽहमस्मीति ध्यायेद्भूमिदिति सर्वरहस्यं तद्देवमंत्रार्थं चिंतयन्नरः ज्ञानी प्राजपं कुर्वन् ब्रह्मभागं कृपोत्पातद्दुःखं संगृहे॥ तद्
रूपपरमेनिधायैपंपस्वरूपमंडलेऽसकलो यत्र कृद्देवः स्थितिसंज्ञाकारकः। वरेण्यमाश्रयणीयं पयः ध्यानमिदं जगच्चालगः स्वसाक्षात्कारे
णाविद्यातत्कार्यदाहकः देवस्य हा नन्दरूपस्य लानंदेक्राडतोपिवा धीमह्यंडंसएवेतितिनेवासिद्धिमेदके॥ धियोऽतः कर्णोवृत्तिः प्रत्यक्प्रमा
वचारेणि यद्ग्येकमस्वरूपं पस्वसच्छानादिलक्षणं नोऽस्माकं वधामप्रत्तमेदनानन्यासिद्धये प्रचोदयात् प्रेरयेत् प्रार्थनीयं विधौ पते देवोऽयः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक२ सवितास्माकं धियो यो धर्मादिगोचरः। प्रेरयेत्तस्य तद्भर्गस्तद्वरेण्यमुपास्महे नमिन्द्राय॥ इति पठेत गायत्री ब्रह्मणा सह। सोऽहमस्मि सुपासितवि
४२ ।धिनायेन केनचिन्नाक्षुचाचैवेदर्शन्यासे ध्यानचिंतासमन्वितं। याचस्मृपाहितं चित्तं तावज्जपेद्विना न्यथा। ततः स्वस्वशाखोक्तैर्मंत्रैर्मित्रस्य
५२ ।आसत्येन इमं मे वरुण इत्यादिभिर्जातवेदसे। त्र्यंबकं तच्छंयो। नमो ब्रह्मणे। आकृष्णेत्यादिभिर्वा विश्वतश्चक्षुर्विराट् मृत्युषमन्त्रैः शिवसं
कल्पा। सामविशेषैर्वा। आदित्यमंडलस्थां देवीमुपस्थाय दिदेवताः। प्रणम्य तेऽकदेवताः कृतिनमस्वतराशीः प्रार्थनानि कुर्यात्। उत्तमे
सप्तवाकस्य वामदेव ऋषिः पार्थिवछ्रुक्पविद्देवता अनुष्टुप् छन्दः गायत्री देवता गायत्र्या उत्सर्जने विनियोगः। इति स्मर्ता उत्तमे शिखरे
स्यविसृज्य विसर्गेनागतमायोनिमुद्राप्रदर्श्य स्वं भुवः तु सृष्टि प्राहि वन्यस्य कर्णा यावाजसनेयिनां तु विश्वतश्चक्षुरित्युपस्थानं एकचक्रमि
ति प्रदक्षिणा देवास्वितिजपति वेदनेयद्वतरमिति प्रार्थनं उत्तमे ति प्रार्थनं॥ ॥ मध्याह्नसंध्यायां किंचित् आयः पुनंचि तिमंत्रस्य नारायण
ऋषिः। आपो देवता अनुष्टुप्छन्दः आत्मने विनियोगः। ॐ हंसः शुचिषदितिमंत्रस्य वामदेव ऋषिः सूर्यो देवता जगती छन्दः सूर्योपस्थाने विनियोगः। तिष्ठ
न्नुध्येः॥ ॥ उदुत्यमिति त्रयोदशर्चस्य प्रस्कण्व ऋषिः सूर्यो देवता नवाद्या गायत्र्यः अन्त्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः सूर्योपस्थाने विनियोगः
।चित्रं देवानामिति षडृचस्य कुत्स आंगिरस ऋषिः सूर्यो देवता त्रिष्टुप् छन्दः सूर्योपस्थाने विनियोगः। मध्याह्नसंध्यां युवतीं शुक्लांगीं शु
क्लवस्त्राभरणकालेन्मायितां रुद्राणीं त्रिनेत्रां चतुर्भुजां वृषभारूढां दसमारूढां त्रिशूलडमरुहस्तां श्वेतकमलहस्तां आत्मतुल्यां यजुर्वेदं शिवविद्याभिः परिवृ
तां यजुर्वेदमुदाहरन्तीं केशवासां स्वर्मंडलस्वर्मंडलाद्यमध्ये समध्यायेत्सर्पी च सुषुम्ना केवलां प्राणेप्राणा इत्ययामि न मा विशन्तीं सावित्री नाम
म्नी तु रुद्राणीमावाहयामि॥ ॥ अथ सायं संध्या प्रातर्वेशध्यानं सायं संध्यां वृद्धां कृष्णांगीं कृष्णवस्त्राभरणां माषितां वेदवीं विष्णुदेवतां राम
गरुडस्कंदसमारूढां चक्रं शंख गदा पद्मनीलक मंडलहस्तां सामवेदमुद्गिरंतीं वदरिकाश्रमां सूर्यमंडलाद्युर्यमंडलान्तर्मध्ये समध्या ४२
यन्सुषीचसुषोर्वलां केवलां प्राणेप्राणा इत्ययामि न मा विशन्तीं सरस्वतीं आवाहयामि॥ ॥ मुक्ताविद्रुमहेमनीलधवलच्छायैर्मुखै

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्त्रीसलोर्ध्वकाविंदुनिवद्धस्त्रमुक्तुरांतयार्ध्ववर्णी। त्रिकांकां। गायत्रीं वरदाभयांकुशकशांभुजेकमालं गुणांशंखचक्रमथारविंदयुगलं
हस्तैर्वहंतीं भजे॥ ईदृशीं चैव गायत्रीं ध्यायते यस्तु नित्यशः। सर्वपापं परित्यज्य स गच्छेत् परमं पदं॥ ध्येयः सदा सवितृमंडलमध्य
वर्त्ती नारायणः सरसिजासनसंनिविष्टः। केयूरवान्मकरकुंडलवान्किरीटी हारी हिरण्मयवपुर्धृतशंखचक्रः॥ गायत्र्यै सांगायै सायु
धायै सवाहनायै आवाहयामि। द्विपाद्द्रोणचारारः समर्पयामि नमः। अनया मानसपूजया गायत्री वरदास्तु। गायत्र्या उत्तरायणस्य
विमलऋषिः परमात्मा देवता गायत्री छंदः। गायत्र्युत्तरे विनियोगः। यतो देवाः यायन नमः उज्जसेशिरसेह्या हा असावदा शिखायै वषट् रोरज
सेकवचाय हुं असाव देवानेत्रत्रयाय वौषट् परोरजसे सावदोम्। ॐ अस्त्राय फट्। दूत्यास्तवजपेशाएवंजपेकचामगुं कृपा। जातवेदसे इत्येक
चेस्यकश्यपऋषिः जातवेदा अग्निर्देवता त्रिष्टुप् छंदः। शांत्यर्थे जपे विनियोगः॥ ॥त्र्यंबकमित्यस्य वशिष्ठ ऋषिः मृत्युंजयो रुद्रो देव
ता अनुष्टुप् छंदः। शांत्यर्थे जपे विनियोगः॥ ॥ॐ नमो ब्रह्मणे इत्यस्य मंत्रस्य वामदेव ऋषिर्लिंगोक्ता देवता त्रिष्टुप् छंदः। शांत्यर्थे जपे वि
नियोगः। ततो दिग्देवतानमस्कारं कृत्वा उत्तमे शिखरे इत्यस्य वामदेव ऋषिर्यो लक्ष्य उपनिषद्देवता त्रिष्टुप् छंदः। गायत्री देवता गायत्र्या उद्वासने
विनियोगः॥ ॥तेनोत्तस्य विसर्जनं गतवायोनिमुद्राप्रदर्शयेत् ब्रह्मण्यानुविप्रावमः। कुर्यात्तथा आत्मपादौ तपामग्निसंध्याकालेभिवादये
द्वाजसनेयिनां उविश्वतश्चक्षुरित्युपस्थानं एकचक्रमिति प्रदक्षिणादेवा इति जप निवेदनं यदक्षरमिति प्रार्थनं उत्तमेति विसर्जनं
॥अथ सज्जाप्रकारः॥ ॥गायत्र्यापर्वं वरेन्यास्यन्याधारादीनर्म्मसमग्नावशरीरो ऋचा इत्यकमंडलमध्ये गायत्रीं चिंतयेत्। प्रातः
संध्यागायत्रीं कुमारीं रक्तांगीं रक्तवाससं सर्वाणोमनरत्नदापिनां रक्तमाल्यानुलेपनां चतुर्भुजां चतुर्वक्त्रां वरदां वा। दिरोचनां। रुद्राक्षमाला
वलयं विभ्रतीं दक्षिणकरे वामे कमंडलुं पाशं त्यक्तं वंसमेतां केतोऽस्य पंचवामदक्षिणहस्ते चयनपीठे प्रतिष्ठितां स्वर्णीयहोपवीतिनीं हंसवाहनां
स्वरूपिणीं आवाहनीया त्रिष्टानं वृषभवाहिनीं रुद्रदेवतां रुद्रनसहितां मोकारशैवां मामेषा आवाहयामि। सायं मध्यां सरस्वतीं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक २ कृष्णांगि कृष्णवाससा। सर्वाभरणभूषितां तां सरोरुहगतां लिपनां। चतुर्भुजां चैकवक्त्रां वरदां पद्मपत्रायतेक्षणां पद्माक्षमालावलयंवि
४३ भ्रतीं दक्षिणे करे वामे कमण्डलुं च शंखं च चक्रं सव्येतरे करे। श्वेतपद्मासने देवी पद्मपीठे प्रतिष्ठिते। पद्मा पीतांबरधरा सामवेदस्वरूपि
43 णीं हृदिस्थितां। स्थाने गत्वा द्वादशीं निवसेत् देवसंनिधिं नासदितां मोंकार शिखामावाहयामि॥ ॥ आयातु वरदा देवी अक्षरं ब्रह्म सं
मितां। गायत्री छन्दसां माता इदं ब्रह्म जुषस्व नः। ॐ तेजोसि सहोसि बलमसि भ्राजोसि देवानां धाम नामासि विश्वमसि विश्वायुः सर्वम
सि सर्वायुः अभिभूरोम् गायत्रीमावाहयामि शक्तिमावाहयामि सरस्वतीमावाहयामि छन्दऋषिदेवतामावाहयामि श्रियमावा
हयामि। ह्रियमावाहयामि। धीयमावाहयामि। इत्यावाहनं वरणं यज्ञं करिष्ये॥ ॥ गायत्री सावित्री सरस्वती प्रथमावरणं। ब्रह्मावि
ष्णुमहेश्वराः द्वितीयावरणं। इन्द्राग्नियमनिरृतिवरुणवायुकुबेरेशानाः तृतीयावरणं। ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा। वा
राही चामुण्डा इन्द्राणी महालक्ष्मीति शक्तयः॥ चतुर्थावरणं॥ गणाधिपगणेशौ दुर्गा नायक एव च गणाः श्री दुर्गा कालिका योगिनी ॥ किं
जल्कसंस्थिते सप्तमावरणं। ध्यात्वा हृदि द्विजश्रेष्ठ मनसा गंधादिभिः पूजयेत् गायत्रीं चिंतयेत्॥ ॥ अष्टसहस्रमष्टशतमष्टा
विंशतिरेव च यथाशक्ति जपः। प्राणायामं कृत्वा संकल्पोत्तमे शिखरे देवीति संहारमुद्रां प्रदर्शयेत्। विसृज्य दक्षिणायनमुद्रां यथे
ति। ब्राह्मणः पवित्रः शुचिर्विप्रो ब्रह्मरूपः स्मृतः। न जातु दर्शयेन्मुद्रां सर्वजनसमागमे। तुष्टानि देवतास्तस्य निष्फलं जपकृतं भवेत्। इदृशीं
चैव गायत्री न्यासध्यानसमन्वितः। जपातुरतायै कुलानां मे कविंशतिः। मंत्रं यस्य शतानि इत्येतत् जपेत्स शतिवचसा यः प्रपंचं ध्यायति चित्ते
न स पापैः प्रलिप्यते न संशयः॥ परंतु कल्पमाकर्ण्य चाप्येनात्र प्रपत्नतः। सोऽहं ब्रह्म तामेव न पश्यति वजं विषये दिवा न गवा न योगी श्वरं इति॥ ॥ राम
इति श्रीमन्महाराजाधिराज श्री दलपतिराजविरचिते श्री नृसिंहप्रसादे आह्निकसारे गायत्रीकल्पः॥ ॥ अथ गायत्रीकल्पविधिः॥ ॥ ४३
॥ छ॥ ॥ प्रोवाच भगवान् शौनकः॥ अथातः सावित्र्याः कल्पं व्याख्यास्यामि मितप्रदं संहिताध्ययनं कृत्वा परस्परं संधिं विद्यात् प्रातस्तु

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्नात्वा तो हविष्याशी जितेंद्रियः । शुचौ देशे समासीनो जपेत नियतव्रतः । ॐकारं व्याहृतीस्तिस्रः सावित्रीं वेदमातरं । मनसैतान् समभि
भ्यजेत नियतव्रतः । अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरं तु वा । दृष्टेन तपसा दृष्ट्वा विश्वामित्रेण धीमता । होमोऽप्यजपयल्लोप्यनिहं जुहो
तया । सर्वकामसमृद्ध्यर्थमेवं हि समुदाहृता । एवं च प्रतिलोमो हि कापठग्धनिवारिणी । अनुलोमप्रतिलोमेन यस्मिन् सञ्जपेत कर्मणि । तद्धो
मं विजानीयादेतद्द्विव्रल्लरोमत्वा विभीतके मासमिध्मकाः हुता । प्रतिलोमया तु कृत्वा सार्षपं तैलं विभीतकफलन्तु वा । पश्चात्सोऽनश
त्रोऽपिनो सद्यं मुनेः । पद्मस्थकपीठ्येषु सर्वरोगशमप्रतायये । अनयायो भिषिंच्यात भूपतिः प्रयतोद्य । चतुर्ष्वेतेष्वपाहुः कान्ति
रारोग्यं भविष्यति न संशयः । कपिलाज्येन मधुना सघृतेन मधूत्तरेण कृतौ । तत्सप्राकाश्मा प्रसिध्यन्ति षण्मासादेव तु हुतः । कृष्ण
चांद्रायणं चापि कृत्वा होमे समारभेत् । इतिस्त्वग्विधानेषु । अथ वेदादिगीतायाः प्रसाद्य जननं विधिं । गायत्र्याः संप्रवक्ष्यामि सर्व
कामार्थमोक्षदं । तिष्ठन्निमित्तिके काम्ये त्रितये तु परायणाः । गायत्र्यास्तु परं नास्ति इह लोके परत्र च । मध्याह्ने मितभुक् शुचिर्मौनी त्रिः
स्नानार्चनतत्परः । जपेत्पञ्चतन्त्रयं धीमान् मानवान्यहृद्यकृत्पानहक्रियाः । आदित्यस्योदये स्नात्वा सहस्रं प्रत्यहं जपेत् । आयुरारोग्यमैश्वर्यं ध
नं च लभते ध्रुवं । त्रिरात्रोपोषितः सम्यक् घृतं हुत्वा सहस्रशः । सहस्रलाभमाप्नोति हुताशे खादिरे धनो पालाशसमिधां चापि घृता
क्तानां हुताशने । हुत्वा गोधनमाप्नोति राजचंद्रसमागमे । हुत्वा तु खादिरे वह्नौ सघृतां रक्तचंदनां । सहस्रलाभमाप्नोति राजसूर्यसमाग
मे । सूर्यबिम्बजलस्थमवस्थितो यः सहस्रशः । सहस्रं प्राप्नुयात्स्वर्णं सूर्ये विद्रुमये स्थितो यो दिशं पूजाध्यनलोष्ठेन निक्षिपेद्बुधः ।
चौराग्निमारुतोत्थानि भयानकभयानि च । क्षीरद्रुमे जपेन्मन्त्रं समयं समुपेक्षितः । हुताशप्रमुखाग्ने ध्यायन् विद्यात् न संचयं । दु
चावेत मयत्रापि घृताक्तानि हुताशने । सप्तस्वाहृषु होमेन सार्वभौमो न संशयः । लक्षहोमात्सहस्रहोमेन कृत्वा घृतेतिष्ठते जलाशये आ
दित्याभिमुखः स्थित्वा नाभिमात्रे जले जलं । अर्घ्यं कृत्वा चतेनेव सर्वव्याधिविनाशनं । तिलानां लक्षहोमेन घृताक्तानां हुताशने

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक २
४४
५५

।सर्वपापविशुद्धात्मा मानसमैश्वर्यमाप्नुयात्॥ घृतस्याहुतिलक्षेण सर्वान् कामानवाप्नुयात्। पंचगव्याशनो लक्षं जपेज्जातिस्मरो भवेत्। तद्वदक्ष
मवेक्ष्याप्नोति वृशोधनं। अन्नाद्यहवनान्नित्यमन्नाद्यं च भवेत्सदा॥ क्षीरेण हुत्वा प्रत्यक्षं च सर्वान् लभते पुष्पाणि क्षीरेणाग्नि
याज्जुहुयात्तस्मै पञ्चाङ्गमष्टौ तिलतैलं हुताशने चालयेत्। हुत्वा तु निवपत्रादि विद्वेषे तु कृते नृणां प्रसादनम्। सिध्यर्थे मधुसर्पिः सम
न्वितं। गवां क्षीरप्रदीप्तेऽग्नौ जुहुयात् स शाम्यति। ब्रह्मचारी मिताहारो यामसहस्रत्रयं जपेत् स संवत्सरेण लभते धनैश्वर्यं न संशयः। श
मीविल्वपलाशानामर्कस्य तु विशेषतः। पुष्पाणां समिधां चैव हुत्वा हैमं न वाप्नुयात्। विल्वानां लक्षहोमेन घृताक्तानां हुताशने। प्राप्नोति
राज्यं निखिलमसपत्नमकण्टकं। एवं विंशतिलक्षेण द्विजो घृताशनः। लक्षहोमे सिध्यते तं कौशिके अमतं पया शतेन गायत्र्याः
स्नात्वा न्यायहृतं जपेत्। अपः शतेन वै पीत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते। गोघ्नः पितृघ्नो मातृघ्नो ब्रह्महा गुरुतल्पगः। स्वर्णहारी सुरापी च
पञ्च विप्रः स्नात्वा पिबेत्। अयाज्ययाजनं कृत्वा पापस्य कर्म सुदुष्कृतं। न सीदेत् प्रतिगृह्णानो महीमपि ससागरां। ये चास्य दुःखिता लोकेन
... दिवि ते यान्ति सौम्यतां सर्वे शिवा इति न संशयः। अग्नौ तु होमकर्मणि गायत्र्याः प्रकार उक्तः॥ ॥ स्मृतिरत्नावल्यां। यो
गयाज्ञवल्क्येन॥ प्रणवव्याहृतिपूताभ्यां होमकर्मणि॥ शुद्धा चात्र प्रयोक्तव्या व्याहृतिः प्रणवैर्विना। वाग्विद्वेषधारणे॥ तथा च स्मृ
त्यन्तरे॥ शुद्धयैव तु होमे तत्र गायत्र्या होमकर्मणि। त्रिकालं पयो जपः कार्यो जपयज्ञः प्रसिद्ध इति। त्रिकालं पेति प्रणवव्याहृति गायत्र्यैभि
रिति॥ ॥इति श्रीमहाराजाधिराजसमस्तराजाधिराजमहाराजाधिराजश्री...सकलभूमण्डलसमस्तयवनाधीश्वरश्री...
समस्तसाम्राज्यधुरंधरश्रीमन्महाराजाधिराजश्री...विरचिते ...सिंहप्रसादे आह्निकसारे गायत्रीकल्पः॥ ॥ अ
थ जपनियमाः॥ ॥ तत्र योगयाज्ञवल्क्यः॥ संध्ययोरुभयोर्जाते सोऽजनने दन्तधावने। पितृकार्ये च दैवे च तथा मूत्रपुरीषयोः। गुरूणां एम ५५
संनिधौ दाने योगे चैव विशेषतः। एतेषु मौनमातिष्ठन् स्वर्गं चाप्नोति मानवः॥ अत्र मौनं ... मात्रा ... वापदि ...

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मन्त्रोपस्थेजपादिस्मकथंचन। सव्याहृत्येदेवमंत्रंस्मरेद्धाविंशत्यक्षरमव्ययमिति। अत्रप्रसंगागमनेविशेषमाह। जपकालेनभाषेत व्रत
कर्मादिकेष्वपिच। एतेष्वेवावसक्तस्त्वेष्वपाणीछिद्द्विजोत्तमः। अभिवाद्यातोविप्रयोगाहेमंप्रकीर्तयेदिति। अत्रागमनेविशेषमाह। अ
दृष्ट्वाचसंप्राप्तंनजपेद्वकथंचनेति॥ अघमर्षः॥ अदृष्ट्वाबधिरमेतेनसाकंयदिषट्दशावमनेऽकृचाप्यनर्जयेदित्यर्थः। अत्रव्यतिरेके
णानियमांतदाहयाज्ञवल्क्यः। नचक्रामन्नचहसन्नपार्श्वमवलोकयन्नानचाश्रितोनजल्पंश्चनप्रावृतशिरास्तथा। नपदापदमाक्रम्य
नचैवहितथाकरौ। नचासमाहितमनानचसंश्रावयन्नजपेत्। रोमः प्रतिगृह्यहिहानंलोजनाचमनंजपः। नवहिर्जानुकामर्गोणिसांग्र
ह्यानिसदाचरेदिति। चंद्रिकायांशैवस्त्वा। सर्ववर्णेषुदैर्यादेः प्रकृमावर्तयेज्जपं। नचकंपेच्छिरोग्रीवंदंतान्नैवप्रकाशयेत्॥ इति। आ
ह्वौशायनः। नाभेरधः संस्पर्शनंकर्मसंयुक्तोवर्जयेदिति। तस्यप्रायश्चित्तमाह। यमः। नाभेरधः स्वकायंतुस्पृष्ट्वाप्रक्षालयेत्क
रे। दक्षिणंचाप्यस्पर्शेकर्णंस्मरेद्धाविंशत्यक्षरमव्ययमिति॥ ॥जपकालमधिकृत्यशबलापतायनार्थः। संस्पर्शोमनेचान्योन्यंदृष्टि
ताजापकाद्विजाः। इतिएतज्जपकर्मणःप्रख्यानात्। कात्यायनः। तैलेतत्रजपंत्यादेः शब्दोयावत्प्रवर्तते तावत्कर्मनकर्तव्यंश्रद्धांस्यपतित
स्यचेति। संवर्तसूत्रेलोकवार्तादिकंस्मचाप्यक्षवाद्यांप्रलापितं संख्याविनत्यपजपान्तसर्वंनिःफलंभवेत्। प्रभाषितेबहुभाषणमितिया
वन्नाक्रोधंमानृतंनिद्रांनिष्ठीवनविजृंभणंदर्शनंवचनीचानांवर्जयेज्जपकर्मणीति॥ एतेषांसंभवेप्रायश्चित्तमाह। मनुः। आचामेत्सं
भवेवैषांस्मरेद्विष्णुंसुराच्चितमिति। ह्नावल्क्यांतुचप्रलभद्भ्रपतितान्दृष्ट्वाचम्यप्रनर्जपेन्नातिरेवभाषणंकृत्वाल्माचाचैवप्रनर्जपेदिति।
आह्नवृद्धजः। जपेनिषिद्धकर्माणिबातिवचामितान्यहं। निषिद्धकर्मकरणाद्धिनश्यतिकृतोजपः। तस्मात्सर्वप्रकारेणजपकर्मणिबु
द्धिमान्निषिद्धानीहकर्माणिकदाचिदपिनाचरेत्। पादप्रसारणंचापितौभलेवनविजृंभने। जिह्वाप्रसारणंस्वापोनखच्छेदनताडने। भुजा
घास्फालनंजानुकरणंदन्तोद्घाटनं। सुतनिष्ठीवनेगात्रधूननंकेशबंधनं। शिखाविमोक्षणंकेशमार्जनंनकर्तव्यं। आकंदनंपपठनं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक
४५
45

रुगालस्यादिवंधनं। अधस्पर्शनं दंतकर्षणं देहकंपनं। आस्फोटनं प्रहसनं शयनं परिवीक्षणं। शिरःप्रच्छादनं शिल्पकरणं पतितं द
नं। लवंतिकर्मेणा ह्येताजपनाशकराणि च॥ ॥इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीदलपतिराजविरचिते नृसिंहप्रसादे प्रातर्मध्याह्न
सायंकालसंध्या अथाग्निहोत्रादिहोमविधिः॥ तत्र ब्रह्मा॥ अग्निहोत्रफला वेदाः सप्तयुंगयप्तक्रमाः। अग्निहोत्रपरो धर्मो न
भूतो न भविष्यति। पैठीनसिः॥ नाग्निहोत्रात्परो धर्मो नाग्निहोत्रात्परं तपः। नाग्निहोत्रात्परं स्नानं नाग्निहोत्रात्परो दमः। नाग्निहोत्रा
त्परं ध्यानं नाग्निहोत्रात्परं व्रतं। नाग्निहोत्रात्परं श्रेयो नाग्निहोत्रात्परं यशः। नाग्निहोत्रात्परा सिद्धिर्नाग्निहोत्रात्परा गतिः। तिस्रः कोट्योर्द्ध
कोटी च यानि तीर्थानि संति वै। वेदिमध्यगामिष्यातिपक्षयोरुभयोरपि यो वैदिकमनादृत्य यदन्यत्कर्म लौकिकं। मोहात्समाचरेद्विप्रो न
स पुण्येन युज्यते इति। तत्कर्म त्रिविधं नित्यं नैमित्तिकं काम्यं चेति। तत्र केचिन्नित्यानां फलं नेच्छंति तिस्तरयेक्तदोषपरीहारोऽर्थसंसिद्धि
श्च प्रयोजनमित्याचक्षते। तत्पाकस्थाश्चेतिनिः। फलं विना चानुष्ठानं नित्यानामिष्यते स्फुटं। काम्यानामर्थसंसिद्धिस्तेषघणार्थमेव
च। नैमित्तिकानां करणं त्रिविधं कर्मणां फलमिति। अपरे तु विधेः कर्त्तव्यतारूपत्वात्तस्याश्चैकेमर्थक्यापेक्षत्वाद्वा प्रेरणारूपचेचवेश्ये
प्रेक्षापेक्षचात्तयोश्च फलदर्शनेच नैतत्संभवाद्याचान्द्र इष्टसाधनतारूपचेचेष्टसापेक्षत्वाद्विच्छाविषयत्वेनच दृष्टत्वात्फलस्यैव चेच्छा
विषयत्वात्फलापेक्षत्वाच्च सर्गादिनित्यफलापेक्षत्वेचपेक्षितकत्याकार्यत्वादिकंच प्रसक्तेर्यावज्जीवादिनिमित्तश्रुतिसाकांक्षापाद्यत्रेति नि
त्यसर्वापेक्षितफलाकांक्षायामुपात्तदुरितक्षयो वा प्रत्यवायानुत्पत्तिर्वा आगामिप्रत्यवायप्रागभावपरिपालनं वा फलं मन्यन्ते तद्वत्। रूम
द्याभियुक्तैः। स्वयं केचिद्दुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते। अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्यते इति तदग्निहोत्रविधायिका श्रुति राम
र्दर्शयति। अग्निहोत्रं जुहोतीति। तथा स्मृतिरपि। अग्निहोत्रं च जुहुयादाद्यंते द्युनिशोः सदा। दर्शेन चार्द्धमासांते पौर्णमासेन चैव ४५
हि। अग्निहोत्रादयः अवश्याः कृतौग स्मृतिश्च कर्मविशेषवचनतया प्रसिद्धाः सेतिकर्त्तव्यताकालत्रविशिष्टा आधानपर्यंतमभियाः तु वाक्याः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कर्मनामधेयत्वाच्च विशेषणमयेतु मानाभावात् शास्त्रान्तरएव गतविशेषवचनतयैव निर्धार्यते। अयमर्थः। आद्यंतेघ्नि होमोत्र यथा
संख्यं किं तर्हि दिवा आदित्ये निशायामग्नौ दोषशब्दो दिवसपर्यायः। एवं च दिवसान्ते निशायामग्नौ तत् इति सायं प्रातःकालावेतेन परिग
ह्यतेति ततश्चोदितहोमिनो दिवसान्ते अनुदितहोमे नानिशान्ते अत्र वाजसनेयिनां तत्समानतंत्राणां छंदोगानां च अनुदितहोमः आ
श्वलायनप्रभृतीनां तु उदितहोमः स च सायं प्रातःकाले यावज्जीवं होमः कर्तव्यः। दर्शेन यजेतेत्यस्य अन्तेऽमावास्यां दिवसेन यजेतेति अ
तोपि उपनेतुं जुहुयादिसश्रवणात् अर्थमान्तर इष्टविशेषश्रवणे हस्तमपनीते हविरिति व्याख्येयं अस्कान्ते पौर्णमासे इति व्याख्येयं
जुहुयादिति इत्यस्य देवताएहितो होममात्रे दृष्टतो दर्शेन इत्यस्य यागस्य यागशब्दाभिधेयतात्तस्यैव प्रहृतेयाधिकस्य होमशब्दाभिधेयता च
तृतीयचतुर्थयोर्वागम्यते। स द्विविधः उदितोऽनुदितश्च उदिते जुहोत्यनुदिते जुहोतीति विधानमः। समर्थ्यते गम्यश्च एके उदितहोमा
स्त्वन्ये अनुदितहोमिनः। अन्ये लोकजनहोमाश्च यत्न होमास्तथैव च। शरीरापद्येवैघतल्पयं वापि प्रजायते। तथा अन्यास्वपि चापत्सु यत्न
होमो विधीयत इति। तदा कासायनः। उदिते अनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा। सर्वथा वर्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिरिति। शालायाद
तयाव्यवस्थितोयं विकल्पो नैच्छिकः। तदुक्तं त्रिकांडमंडनेन। नानुरूपं कालीनं तु निर्वापः श्रवणं देवतालयः। आहितयेविध्यन्ताः यत्नाः तदमेस
वैदिश्यतोदृति अयमर्थः। नपसिकसूरदानायणादि कालउदितानिदिता अननिर्वापयपौर्णमासेनेष्ट्वा इन्द्राय विमृधे निर्वपति इत्या
दिश्रवणान्गाहपत्यआहवनीये वेति देवताविकल्पः इन्द्रो महेन्द्रो वेत्यादि। संध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते। स्वयं होमफलं य
स्मात्तदन्येन न जायते। स्वयमिष्टानेन स्वेन कृतो होमो मुख्य इत्थं दर्शे अयं हि मुख्यः कल्पः अनुकल्पस्तु ऋत्विक्पुत्रो गुरुर्भ्राता भा
गिनेयश्च विट्पतिः। एतैरेव हुतं यत्तु तत्कृतं स्वयमेव तु इति विट्पतिर्जामाता पर्यवसानवर्जं पत्नी कुमारी च। क्वचिन्निषेधोपि दृ
श्यते। न वैकन्यानयुवतिः नाल्पविद्यो न बालिशः। होता स्यादग्निहोत्रस्य नार्तो नासंस्कृतस्तथा। न स्त्रीहीनपत्न्यग्ने जुहुतः स च

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक
५६
५६

यस्य पत्नी तस्माद्धुतानन्तु शालो होतस्योद्दिष्टयागः। अनेनास्य विधस्य निषेधः। तस्यासति संभवे स्वयमेव होमोऽन्यथान्येन होमे यत्फलमु
द्दिष्टं तु द्धतः स्वयमेव तु। इयमानं तस्येन तत्फलं न प्रयच्छतो सचिगादिना पितस्मन्निधावेव कार्यं। असमर्थत्वं तु दयस्योहोतव्यं नचिगादिना
। द्विमोत्थसमर्थत्वे चेदुद्वेदुतमनर्थकं। सन्निधौ यजमानः स्यादुद्देशत्यागकारकः। असन्निधौ उपन्नास्यादुद्देशत्यागकारिका।। असन्नि
धौ तु पत्न्यास्यादध्यर्युस्तद्वदुत्तपा।। तथा कूर्मपुराणविशेषो दर्शितः।। सचिकमुत्रोऽथवा पत्नी शिष्यो वा पि सहोदरः। प्राप्यानुज्ञां विशे
षेण जुहुयाद्वाय थाविधीति। तत्रतारतम्यमाह। अन्यैः शतहुताद्धोमादेका शिष्यहुतो वरं। शिष्यैः शतहुताद्धोमादेकपुत्रहुतो वरं। पु
त्रैः शतहुताद्धोमादेको ह्यात्महुतो वरमिति होमकालो कात्यायनेन दर्शितः। यावत्सम्यक् न भाव्यंते नभस्यृक्षाणि सर्वतः। लोहित वचनापे
तितावत्सायं न लुप्यत इति। तदाह व्यासः। समुद्रो वा एषयद्होरात्रान्तः तस्येतः ... संधीतस्मात्संधौ होतव्यमिति संधिश्चायं सामान्यतो
लक्षत्तरद्वयस्य उद्याराग परिमितः कालः। तथा संध्यौपजेति। संधिशब्दस्यातिसूक्ष्मेपि कर्मणोविभक्तात न्नवक्तव्यानुष्ठानं मथकः संधिशा
ब्दः कर्मानुष्ठानयोग्यं पर्वोपनकालं लक्षयतीति शास्त्रार्थः। तथा प्रातर्होमे संगवान्तः कालस्तत् उदिते तथा सायमस्तमिते होमे कालः स्वयवादि
कमिति। तस्मात्संधिरेव होमकाल इति मुख्यः कल्पः। सायंहोमकालत्रयमनुकल्पः एकवक्तत्रोदयः न सत्रईरानं सर्वे नक्षत्रोदय श्चेति तथा प्रद्वे
षः। निद्रावेलानिशाचेति प्रातर्होमकालेपि त्रयो दर्शितः। उषः सूर्योदयः समयविध्युषिता उदिते प्रातरिति। मनुनाप्युक्तम्। द्वितीयाश्चैकाकस्यका
लत्रयमेवाह। उदिते अनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा। सर्वथा वर्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिरिति। तत्रास्तरणमुक्तं व्यासेन। रात्रेः षोडशभागे
भागे ग्रहनक्षत्रभूषिते। कालं चानुदितं प्राहुर्होमं कुर्याद्विचक्षण इति। तथा प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमंडले। रविर्यावन्न दृश्येत समयाध्युषितं वि राम
तत्क्रमः। रेखामात्रं तु दृश्येत रश्मिभिस्तु समन्ततः। उदितं तं विजानीयात्तत्र होमं प्रकल्पयेत्। आश्वलायनेन अनुकल्पांतरमुक्तं आ संगवांतः प्रा ५६
तरिति होमकालस्त्वनुवर्तते अथवा सर्वेषामेव कालविशेषाणां यथाशास्त्रं मुख्यत्वेव वक्ष्यापद्धा। उदितानुदितहोमयोः मुख्यकालाति

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

क्रमेणु गोनिलो नैव व्यवस्था हातव्या ॥ अथ यदि गृहे होमौ सायंप्रातर्होमयोर्द्वयोः पूर्णमासयोर्द्वयं होतारं वाधिगच्छेत् कथं कुर्यादिति सायमा
हुतेः प्रातराहुतिर्नो स्वेन प्रातराहुतेः सायमाहुतिः दर्शस्य पौर्णमास्या अमावास्येति । इदं त्रकवाक्यं दृष्टिनियए
व महत्तायुपासेन व्याख्यातमिति नेद्व्याख्यातं ॥ ॥ आपन्नश्चेत् सन्नहोमः ॥ तदुक्तं मरीचिना ॥ शरणपद्वे वेश्म त्रपाद्धर्तिः प्रजाश्च तेते
यान्यास्य पिचाप सुप्रपन्न होमो विधीयते पन्न होमेन सपत्नम ध्यापवचेदापद्दिमो कृत हानत्सम्र मतिपुनर्होमः कर्तव्यः ॥ तदुक्तं होमं पुनः प्रकु
र्यात्तनचासोदहे समानग्न्येवेदिति । एवं होममनतिपूर्तासापं होमलंघने कृते पुनराधानं कर्तव्यं तातदुक्तं कात्यायनेन । विहायाग्निसंमागच्छे
मीमानुद्धे घ्याग्च्छति । होमकालासयेत स्य पुनराधानमिष्यत इति । होमकालानसये तु न पुनराधानारंभः ॥ ॥ तदुक्तं शौनकेन । प्रोषितत्रु
यदा पत्नी यदि स्यामांतरं व्रजेत् ॥ होमकाले यदि प्राप्ते न साक्षीयेणायुज्यत इति ॥ ॥ इति होमकालः ॥ संग्रहे ॥ कालातीतेषु होमेषु उक्तदेषागते
प्रचीकालातीता नित्यैव चरणोसमाप येन्नायस्तौता न्यातिक्रम्य तन्त्रणोसमालेनातदैवाद्वैवचमुनीन्द्रविस्तदुपतिष्ठते । अकाले चे
न्कृते कर्मकालं प्राप्य पुनः क्रिया ॥ कालातीतेषु यः कुर्यात् अकृतं तद्विनिर्दिशेत् तथा त्रिकांडमंडनः । मुख्ये काले यदावश्यं कर्म तेन
शक्यते कर्तुं गौणकालेऽपि कर्तव्यं गौणोऽप्यत्र दृशो भवेत् ईदृशो मुख्यवद् विधेः ॥ ॥ अथ विहारसमयः ॥ अग्निहोत्रहोमार्थं गार्हपत्यादाह
वनीयदक्षिणाग्न्योर्घाग्निनिधानं नाम विहारः । तदुक्तं कात्यायनेन । सर्वेस्तथैव मप्राप्ते षट्त्रिंशद्भिरथागतैः ॥ प्रादुः करणमग्नीनां प्रातर्भासो
च दर्शनात् । आग्नेयाद्य दकलहोमापनयनप्रादुःकरणं ततश्च प्रादुष्करणोपदेशान्यथानुपपत्त्या माहवनीयस्य औपासनस्यानासार्थं कर्त्तव्यं
विधीयते । तदुक्तं कर्मप्रदीपे प्रातर्होमं त्वनिर्वर्त्य समुद्धृत्याश्नायाशेषं महानसे कृत्वा तत्र पाकं समाचरेद्यत्न मग्निनरः इत्यथालाग्ना
वेवं निर्हित्यपेनाततोस्मिन्नेव शब्दे वादि कर्म कुर्यादितं द्रितः । अन्यापि मुख्यां संलवेऽनुकल्पः । निर्योजनं च यथाचारणामुपलेपनकर्मैव । स्नुषा
दुहितृपत्नीनां विहारं न विरुध्यते ॥ ॥ इति श्रीमहाराजश्रीनरसिंहचरणोपगतनसरोरुहभ्रमरवैदिककर्मार्गप्रवर्तकसकलमंडलमंडनस

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्नि० २ समस्तपवनाधीश्वरश्रोणिजामसाहसमस्तसाम्राज्यधुरंधरश्रीमन्महाराजाधिराजश्रीदलपतिराजविरचिते श्रीनृसिंहप्रसादे आह्निकसा
रे अग्निहोत्रप्रकरणे विहारकालः ॥ ॥छ॥ ॥ वह्निस्त्रेधा परिवर्द्धितो मुख्यमिह द्विविधमके । सांगारे लेलिहाने च होतव्यं नाग्निपाक्यचिरम् ॥ अ
४८ ५७ थ होमद्रव्यमभिधीयते ॥ तत्र द्रव्यं त्रिविधं कृतमकृतं कृताकृतं चा । आद्यमोदनसक्त्वादि । द्वितीयमकृतं । तृतीयं व्रीह्यादि तंडुलादि । अकृतं
मकृतं पुनर्द्विविधं मुख्यमनुकल्पं च मुख्याभावे सद्द्रव्यं ग्राह्यं तरेषां दानेनानुकल्पमभिप्रक्तं । कृतमोदनसक्त्वादि तंडुलादि कृताकृतं व्रीह्यादि
चाकृतं प्रोक्तमिति द्रव्यं त्रिधा बुधैः । हविष्येषु तिला मुख्यास्तदनु व्रीहयः स्मृताः । अभावे व्रीहियवयोर्दध्ना वा पयसापि वा । तदभावे पिनी
वारं जुहुयादुदकेन वा । पयोक्तवल्लसंपत्तौ ग्ना घृतदध्नुसारे वा पयवानामिव गोधूमाव्रीहीणामिव आलयः । आज्यं द्रव्यमनादेशे जु
होतिषु विधीयते । मंत्रस्य देवता या स्यात्प्रजापतिरिति स्थितिः । तितत श्वपयोदधियवागूश्च सर्पिरोदनमेव तंडुलाः । सोमो मांसं तैलमापो दशैता
न्यग्निहोत्रके । शालिश्यामाकनीवारा व्रीहिर्गोधूमयावकाः । एतेषां तंडुला होम्याः यावनालाः प्रियंगवः । शालयो गोधूमाः व्रीहयो यवाः । मा
नूषं नापि होमाप्तुः स्वरूपेणैव वै तिलाः । पयः आहिताग्निः श्रौते होम्यानि षड्द्रव्याणि व्रीह्यादीनि स्मार्ते अभावे व्रीहियवयोर्दध्ना वा पयसा
पि वा । तदभावे यवाग्वा वा जुहुयादुदकेन वा । श्रौतं प्रग्राह्य तैलं दधि पयः सोमो यवागूरोदनं घृतं तंडुला मांसमापश्च दश हव्यानि कामतः
। ध्रुवस्त्रुवेण होतव्य कालिनाकदिने हविः व्रीहीणां वा यवानां च शतमाहुतिरिष्यते । तंडुलद्विगुणं ग्रासो मसूरं राकृतिस्तथा । कुक्कुटांडकमा
नं तु पिंडद्रव्यमभिधीयत इति । अंगुष्ठपर्वमात्रं स्यादवदानं ततो विवेति । तद्वद्बृहस्पतिः । पक्वान्नं पचतां वा षष्टिरगुतेः परिकीर्तितं तैलानां
अतद्द्रव्यं स्यात् तद्धेतुघृतस्य तु इति ॥ ॥ इति श्रीदलपतिराजविरचिते श्रीनृसिंहप्रसादे आह्निकसारे अग्निहोत्रप्रकरणे होमद्रव्याणि ॥ राम
॥ अथ यागोपकरणानि ॥ तत्र समिधः ॥ पलाशखदिराश्वत्थशम्युदुंबरप्यामार्के दूर्वा कुशाः सत्वचः सलघुः श्लक्ष्णाः समांगुल्या दशांगुला ४७
द्वादशांगुला स्त्रजेन्यं गुलवर्तुलाः । कृमिदोषरहिताः अद्विशाखा अदग्धा अह्रस्वाः अदीर्घाः अकृशाः कर्तव्याः पैठीनसिनाविशेषः ॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

उक्तः। पात्राशाः समिधः कामाः खादिर्यस्तदलाभतः। शमीरोहितकाश्वत्थालाभे वैकंकतैर्वेतसैः। ब्रह्माण्यपलाशश्चाः कुशांताश्च प्रसिद्धाप्यलिपा
श्वयाः। प्रशस्तास्समिधो वत्समध्यमोत्तमकर्मणि। कर्मणां मध्यमोत्तमयं लौकिकखादिकांग्न्यभिप्रायेण। समिधस्त्रिवेदस्य चमसः प्रदेश
सम्मिताः। इध्मः सद्विगुणः तत्त्रिगुणः परिधिः। अथवा शमीमयस्रुच खादिरोमुशलः। अत्र विशेषः। मुख्याभावे तु सदृशं द्रव्यं प्रतिनिधी
यते। यावद्यावत्सुसदृशं तत्तदेवलिंगमुच्यते। काम्ये प्रतिविधिनोस्तीति निषेधे नैमित्तिके हि सः। काम्ये यूपत्रसाहूर्ध्वे अन्ये प्रतिनिधिं विदुः। तस्मात्प्र
तिनिधिर्मंत्रस्वामिदेवाग्निकर्मसु। सद्देशकालयोर्नास्ति अरण्योग्निरेवसः। समानं छंचसदृशं अरणीं ब्रुवते बुधाः। नालाबस्य प्रतिनि
धिर्भावां तल्मिथ ष्यतो नवचप्रतिनिधातव्यानि सिद्धवस्तु अत्र चिन्ताग्न्यो त्रियाणाममलोज्यं प्रयाज्यद्रव्यं हितं दशोषतः। मा एवं प्रतिनिधिं च
नहीमकार्येन कुत्रचिद्राद्रव्यं वैकल्पिकं किंचिद्यत्रावैकल्पिकं नंभवेन्मातदभावे सदृकस्ता ह्यंनत्र वैकल्पिकांतरं। मुख्यद्रव्यापचारेतु प्रति
निध्यालिसंविना। प्रयुंजानस्य मुख्यार्थलाभस्वाद्यः स एव हि। उपात्ते तु प्रतिनिधौ मुख्यो यो लभ्यते यदि। तत्र मुख्यमनादृत्य गौणेनैव स
माययेन्नायस्मिन्कस्मिंस्तु पात्रे तु मुख्ये न चरितमति। अन्यद्रव्यं सजातीयं विजातीयमथापि वा। उपात्तं यत्प्रयुंजानो यदि मध्ये मवाप्नुयात्
उपात्तं वाविशेषेपि पूर्वं हित्वा परं त्यजेन्। मुख्याभावे गौणं मुख्यवत्तं सद्भिरुच्यते। तत्र मुख्योपमं गौणं संस्मा गौणं तु पमं न तु॥ संस्कारेण
मयोग्येपि मुख्य एवं हि दृश्यते। न तु संस्कारयोगे प्रयोगः स्यात् प्रतिरूपकः। मुख्ये कार्यासमर्थे तु लघ्वपेतस्य नादरः। प्रतिरूपमुपादाय
अन्तेन प्रयुज्यते। द्रव्यस्वमात्रं यपास्तं मुख्यद्रव्यस्य संलग्ने पुरोडाश मह सार्थमना चा परिग्रहः। कृष्णव्रीह्यादिके द्रव्ये शिष्ये चरिते
सति। गत्रा होके कृष्णेनि सव्रीहिर्नो व्रीहिः कृष्णगुणापि। कथं स्वेस्तु यावरौः शीरैः पुष्पैः पलैरपि। गव्येसैः सदृक्स्ता ह्यपर्णाभावेपर्णं। तत् तस्त्रा
त्रिहीन्त्रयोमार्ग घृतमथ पयिस्तिं तण्डुलं तान् तदभावमाहिषं तस्याप्यभावे अजं तदृता वैतेनादिसर्वपाद घृताभावे दधितदभावे पयः तदभावे व्री
हियवौ तदभावे औषधयः तरमिष्ठादि॥ एवमागामिकार्यस्य मुख्यकालादधस्तनः। स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पर्वन्यकर्मणः। सर्व

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निकसा॰ अगौणकालेषु कर्म चोदितमाचरेत्प्रायश्चित्तं व्याहृतीभिर्हुत्वा कर्म समारभेत्। मुख्यकाले त्वनुत्पन्ने साधने चैव लभ्यते गौणकाल उपाख्येयो गौ
४२ णमप्यस्य साधनं। न मुख्यद्रव्यलोभेन गौणकालप्रतीक्षणं। यतस्त्र आहुतीः कुर्यात्तत्र होमसायमाहुतीः। द्वे प्रातराहुती सायं होमे चैकास्मिन्घ
48 दिशमितिकृता द्वितीयचेमालवेस्यात्ताहुतो द्विसायहोमवन्मन्त्रजपार्थं। द्विप्रातर्होमवस्सायं। उपस्थानं सकृत्कार्यं शेषप्रकृतिवद्भवेत्। यावन्तेत्र
समस्यन्ते सर्वे सायमुपक्रमाः। प्रातःकालापकर्षेप्यनन्तप्रातरुपक्रम इति विशेषस्मृति भास्करे उक्तः। तच्च स्वाचैवानुष्ठेयं अन्यथा दोष
श्रवणात्तदाहाङ्गिरसः। स्वाभिप्रायकृतं कर्म यत्किंचिज्ज्ञानवर्जितं। क्रीडाकर्मेव बालानां तत्सर्वं निःप्रयोजनं। इतं ज्ञानं क्रियाहीनं हतास्त्वज्ञा
निनः क्रियाः। अपश्यं तत्र चकोऽन्धः पश्यन्नपि च पंगुलः। श्रौतस्मार्त्तेयोरग्न्योरवस्थायोगिलौकिककर्मस्मार्त्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत पृथग्गृह्ये गृह्यका
ण्डोक्तेष्वपि श्रौतं वैतानिकाग्निष्वैतानिकान्यर्दपसा इयः। श्रौतस्मार्त्तेष्वेवस्थामाहाभानद्वाजः। होमं वैतानिकं कुर्यात्स्मार्त्तं कुर्याद्द्विजसत्तमः। प्रती
नाग्वेस्मर्त्तव्यास्मार्त्तं केचिद्गुणं विदुरिति शातातपः। श्रौतं यत्नात्स्वयं कुर्यादन्यापि स्मार्त्तमाचरेत्। अशक्तौ श्रौतमप्यन्यः कुर्यादाचारसंगतः। स्मा
र्त्तेऽन्यग्रहणं सूतकादिविषयं। प्रमादात्कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत्। स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः। तद्वत्स्मरणं मन्त्रेण कार्यं। आ
हयोगी। तद्विष्णोरिति मंत्रोऽयं स्मर्त्तव्यः सर्वकर्मसु गायत्री वैष्णवी ह्येषा विष्णोः संस्मरणाय वै। तत्सर्वं कर्म ब्रह्मार्पणबुद्ध्या कार्यं। तदुक्तं कूर्मपुराणे
ब्रह्मण्याधाय कर्माणि निःसंगः कामवर्जितः। प्रसन्नेनैव मनसा कुर्वाणो याति तत्पदं। ब्रह्मण्याधानं ब्रह्मार्पणं। तदुक्तं ब्रह्मणा दीयते देयं ब्रह्मणा संप्रदी
दीयते। ब्रह्मैव दीयते चेति ब्रह्मार्पणमिदं परं। नाहं कर्त्ता सर्वमेतद्ब्रह्मैव कुरुते तथा। एतद्ब्रह्मार्पणं प्रोक्तं ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः। प्रीणातु भगवानीशः क
र्मणानेन शाश्वतः। करोति सततं बुद्ध्या तथा स्कंदपुराणे॥ कृत्वापवित्रं जयति कृतार्थो विश्वंभरेण पुण्यवती च तेन। अपारसंवित्सुखसागरेऽस्मिन्लीनं राम
न परे ब्रह्मणि यस्य चेतः। तस्मात्सर्वं होमादिकर्म ईश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठेयमिति॥ ॥इति श्रीबल्लपतिराजविरचिते आह्निकसारे अग्निहोत्रप्रक ५८
रणं॥ ॥अथोपासनं॥ शौनकः॥ यस्मिन्नग्नौ विवाहः स्यात्समारभ्य ततस्त्वग्नेः परिचर्यां विवाहाग्नेर्विदधीत स्वयं द्विजः। संग्रहकारः। एतौ विवाहेउ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सन्नेकथं कुर्वीतेत्याशंकाः। एवमावर्तितकालमध्ये स सायंतदुपक्रमः। न थाम्यत्र पदि एषौ विवाहाग्निस स्वत्र थाप सति। उपक्रम्यान्तरस्याह्नः
सायं परिपरेद्धते। तस्मामाणं तस्य चाकरणं यदि एवमावेव नवनाड्यो नातीताः। अतीताश्चेत्परेद्युः सायमेवाग्निहोत्रवेलायामालंभः। तदुक्तं सं
ध्याप्रयोगकारैः। प्रातर्होमः संगवांतः कालस्तत्र त्विति तथा सायममन्यमिते होमः कालस्तु नवनाडिका॥ इति आश्वलायनोपि॥ पश्चादस्तम
याकालोयो भवेत्त्रिमुहूर्तगाः। समयो होमकालस्य प्रदोषांतः संगवांतोपसृष्टकषड्नाडिकाः कालः पश्चाद्द्वैवोपदद्व्यैः। सहोमस्याकालो विप्राणां
संगवांत इति स्मृतः। तथा नयंतः यदि प्रादुःकरणकालात् पूर्वं सायमग्नित्वस्मः तथापि सति परेद्युः सायमालंभः कारिकायामपि। अथ यस्मि
न्विवाहाग्नित्वसन्नो हनितस्य त्वु। सायं तत आरभ्य वह्निं परिचरेत्सदा यमिति॥ त्वायमन्त्रस्थानक्रमः॥ ॥ त्रिप्राणानायम्यतिथ्यादिस्मृचा
उपान्ते इति तत्र यद्वारणाग्नौपहृत्य त्वुषप्रीतये सायं प्रातरुपासनहोमौ होष्य इति तद्दिनी सायमुपासनहोमं होष्यामि प्रातःकाले पूर्ववत्संकल्पितं
प्रातरुपासनहोमं होष्यामीति संकल्प्यः। ततः प्रदक्षिणमग्निं परिषिंचामीति त्रिः परिसमूह्य परिस्तीर्य पर्युक्ष्य ततः विश्वानि न इति सचस्य आ
त्रेयो वसुश्रुत ऋषिः अग्निर्देवता त्रिष्टुप् छंदः द्वाभ्यामर्चनं अंसया उपस्थाने इति पुष्पायोलेप्य परिसमूहनादिकं पुनः ततरुद्गा
ग्नेगाणनानीय पक्वमपक्वं वा उन्मुकेनाभिघार्य सायमग्नये स्वाहा अग्नय इदं न ममेति प्रथमाहुतिं निक्षिप्य प्रजापतये स्वाहा। प्रजापत
य इदं न ममेति द्वितीयामाहुतिं मयतूष्णीमेव मनसा सामंत्रमुद्दूयो निक्षिपेत् प्रातः सूर्याय स्वाहा सूर्याय इति न मम प्रजापतये स्वाहा प्रजाप
तय इदं न ममेति द्वितीयेन का येन वा जुहुया तत उक्तं श्लोकत्रय प्रजापतय इति च मनसा ध्यायेदिति। ततः परिसमूहनं पर्युक्षणं च। ततः अ
ग्ने च न इति च तस्य गोपायनालोपायनाः बंधुः श्रुतबंधुः विप्रबंधुश्चैव ऋषयः अग्निर्देवता द्विपदा विराट् छंदः अग्न्युपस्था
ने विनियोगः॥ ॥ ततस्त्वाग्नेयमिति विधिरिति त्रिणाऽगोऽचमइ सपस्थाने। अयं त इति मंत्रस्य गाथिनो विश्वामित्र ऋषिः अनुष्टुप् छं
दः समित्समारोपणे विनियोगः। अथात्मसामारोपः। यातेअग्ने यज्ञिया तनूरिति मंत्रेण युगपत्साग्निं प्रतप्य जिघ्रेत तत्र कारिकाज्वलेनि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक॰ मज्जनमाचामेन्नोयेपाद्बहिर्विधीयं तथा। कृत्वा मूत्रपुरीषे अविरं नामितेवा शुचिरिति तिमत्वा। यदा पितृकृत्यानि कार्याणि पुनः पर्युक्ष्य चांगानि त्रुटयाम्बर
४९ योपाच्छाहोम्यानां द्वादशानां त्रयच्छमेतेष्वधिष्ठेयेनाप योयवाक्षुसर्पिर्भ्यश्च दन्तद्युतिं तुल्याः। सोमस्तेलमयो व्रीहिर्वशतिलापवाः। पञ्च आ
५५ हितिवचारि विदुः क्वाविधारिकाः। इत्यादिनाम पञ्चानां नापि स्त्रवणमिष्यते। कुर्युकेनाव हालपेदयवृंप क्रमेवचा। आधिष्ठितिश्रवणापप्र
तिविवेंद्यतानि त्रु॥ तथाशौनकः॥ पीसेमूत्रपर्युस्याध्रूपनिष्ठिद्वविभंजं। अग्निसंलेश्चसोरेक्त्वप्राजामसेश्वनिष्ठरः। अग्नेर्वेनउपस्था
नं पश्चात्सीसमृन्नं संस्थाप्य तततः कुर्यात् समिदाहे पराणं तथेति॥ ॥ इति श्रीनृसिंहप्रसादे आह्निकसारे उपासनविधिः॥ ॥ अथ द्वि
तीयभागकृत्यं॥ द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते। तत्र दक्षः। वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोभ्यसनं जपः। तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि
पंचधा विधिरिति। द्वितीयभागे इति अष्टधाविभक्तस्याह्नो द्वितीयभागइतियावत्। कूर्मपुराणेपि। अवेक्षेत शास्त्राणि ग्रयप्राह्निकेतो द्विजः। जपेदध्या
पयेच्छिष्यान् धारयेद्वै विचारयेत्। तथा अवेक्षेत च शास्त्राणि धर्मादीनि द्विजोत्तम इति॥ तथाश्रमः। मुख्यकृत्यादिनामसकालः समुदाहृत
इति॥ ॥छ॥ इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीदलपतिराजविरचिते श्रीनृसिंहप्रसादे आह्निकसारे द्वितीयभागकृत्यं॥ ॥ अथ विशेषेणात्रा
स्वलोकमेवेत्रयोभिधीयते॥ ॥ यजनयाजनअध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहाः षट्कर्माणि अग्रजन्मानि कृतानि संस्मृतानि विप्रपूजकः। कृतश
चेत्त्रयं जानो ब्राह्मणोनावसीदतीति वचनात्। मनुः॥ अध्यापनं चाध्ययनं यजनं याजनं तथा। दानं प्रतिग्रहश्चापि षट्कर्माण्यग्रजन्म
न इति। अग्रजन्मनो ब्राह्मणस्य तथा हारीतः। अध्यापयेदधीयीत याजयेत् तद्यजेतवा। प्रतिगृह्णीत दद्याद्वा षट्कर्मा ब्राह्मणः स्मृत इति। षट्कर्म
सु याजनाध्यापनप्रतिग्रहाश्च त्रयं जीविकेति। यस्मात्त्रयाणां कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका। याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रह इति एप
।स्मरणान्ना तथा योगी। इष्टापूर्तनदानानि विद्ययस्यस्तानि यस्य वा। प्रतिग्रहो धिकोविप्रा याजनाध्यापने तथा। विप्रपस्यप्रमापया विप्रइति ४८
अनन्यजन्मनो हि विषयदसुच्यतेतथा चापमर्षः। ब्राह्मणस्यैव प्रतिग्रहादित्रयं नान्यस्येति। अध्यापनं चोक्तं कूर्मपुराणे एवमाचारसं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यत्र मध्यमानं तमहं प्रीणि क्कां वेदमध्यापयेद् कूर्मपुराणे [illegible] तिथिनियमः। अध्ययने यमो ह्यानियमाः। संततं प्रातरुत्थाय दंतधावनपूर्वकं। स्नात्वा ऽ
चाचरिशिष्येभ्यः कुर्यादध्यापनं नर इति। ततश्चाध्यापनारंभे अधीष्व भो इत्युक्त्वा अध्ययनमारभेत् अवसाने विरामो ऽस्त्विति तेन उक्ते अध्यापने
विरमेत्। अतो ऽध्यापने ऽपि यथेष्टं यम। तथा ऽध्ययनमपि विनियतया गुरोरेव कृते गुरुमुखोच्चारणानंतरं शिष्यस्योच्चारणं ऽ
ध्ययनं। यद्गुरुमुखात् [illegible] तथा ऽध्यापनं ऽध्ययनं स्वस्याध्याय इति शालांतराधिकरणे निर्णयः। तथा [illegible] वेदः स्वयं
हृतो। न छिद्रैः कर्म कुर्वीत तच्छ्रुत्वा ऽध्ययनं तपो नितिविशिष्टमस्मरणो नाविधिना ऽत्र सुवर्णं ब्राह्मणो मुपनयीत तमध्यापयीतेति। अस्वस्थः स्वस्थस्त्वा
ध्यायो ऽध्येतव्य इति। स्मृतिरपि तमो विशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च कृतिचोदितैः। वेदः कृत्स्नो ऽधिगंतव्यः सरहस्यो द्विजन्मनेति। अधिगंतव्यो ऽध्येतव्यः। अधिगति
रर्थविचारपर्यंतमभिमतं। यो ऽधीत्य विधिवद्वेदं वेदार्थं न विचारयेत् स सान्वयः शूद्रसमः पात्रतां न प्रपद्यत इति। अध्ययने नित्यकर्तव्यता विहिता। तत्र
चैवाध्यायासीनस्वाध्यायार्थं समाहितः। अकृतस्वाध्यायमधीयीत तदधुं तस्मिन्निवेदयेत्। [illegible] संमनोवाकायकर्मभिरिति। तथा वेदाध्य
यनवद् मेशान्या ऽध्ययनमपि कार्यं। एवं हेतुरादिकं संस्तुतं तनयं पिता। वेदमध्यापयेत् सम्यक् शास्त्रं च चाह्निकं तथेति। बृहस्पतिस्मरणे च। अ
ध्ययनवर्जनीयं मनुः। नाविस्पष्टमधीयीत न शूद्रजनसंनिधौ। न निश्यांते प्रतिश्रांतो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेदिति अध्यायाध्यायने॥ ॥
इति श्रीदलपतिराजविरचिते श्रीनृसिंहप्रसादे आह्निकसारे अध्ययनाध्यापनविधिः॥ ॥ अथ यजनयाजनं निरूप्यते॥ ॥ तत्र भगवान्
सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः। अनेन प्रसविष्यध्वमेष वः ऽस्त्विष्टकामधुगिति स च त्रिविधः॥ सात्त्विको राजसस्तामसश्चेति॥ सकला
कांक्षीभिर्यष्टव्यो विधिदृष्टो य इज्यते यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विक इति। अभिसंधाय तु फलं दंभार्थमपि चैव यत्। इज्यते भरतश्रेष्ठ
तं यज्ञं विद्धि राजसं। विधिहीनमसृष्टान्नं मंत्रहीनमदक्षिणं। श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षत इति। तथा नास्य यज्ञस्यलोको वैनायज्ञोविंदते
शुभं। अविष्टयज्ञो यज्ञो मानस्य प्रतिष्ठा तत्र यज्ञेन वर्द्धते इति। कूर्मपुराणे। नास्तिक्याद्यथवालस्याद्योऽग्निनो द्रष्टुमिच्छति। यजेत वा न यज्ञेन स याति नरकान्॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक॰ णा वक्तव्यं तस्मात् सर्वप्रयत्नेन ब्राह्मणोऽग्निविशेषतः। आधायाग्निं विशुद्धात्मा यजेत परमेश्वरमिति तथा च स्मृतिः। वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत त्रिष्वे
राजन्यः शरदि वैश्यः। एवं चैव मतं धाता पमात्मा भवतीति। आधानपूर्वकाश्च यज्ञाश्च दर्शादयः। अत्र श्रुतिः ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत दर्शपूर्णमासाभ्याम्
५० यजेताग्निचात्रमास्यपशुसोमैश्च यजेतेति वशिष्ठस्मरणात् यथाह हारीतः॥ पाकयज्ञान् यजेन्नित्यं हविर्यज्ञांश्च नित्यशः। सौम्यांश्च विधिपूर्वं तु य
50 इच्छेद्धर्ममव्ययमिति तिच गौतमोक्ताः संस्काराः इति हि ताः। ते च यज्ञा हि त्रिविधाः नित्या नैमित्तिकाः काम्याः। श्रौते तत्र दर्शपूर्णमासप्रभृतयो नि
त्या अकरणे दोषश्रुतेः क्षामवती इष्टिप्रभृतयो नैमित्तिकाः गृहदाहनिमित्तत्वात् ज्योतिष्टोमादयस्तु वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इत्यादयः काम्याः
फलश्रवणात्। अकरणे दोषश्रवणं नित्येषु दर्शं च पूर्णमासं च हुत्वा प्रायश्चित्तमेव वा। एकस्मिन् कृच्छ्रपादेन द्वयोरर्धेन शोध्यं नं संध्योपासनहा
नौ तु निरुक्ता नं विशोध्य च। होमं च नैमित्तिकं श्रुत्येन गायत्र्याष्टसहस्रं कृताश्च कृत्वा च तमं पञ्चं पञ्चानामधिकारतः। उपवासेन शुध्येत पाकसंस्था
सु चिवहि। पित्र्ये च यज्ञा सपैचैव वैश्वदेवास्पेपि चाग्नि नित्यानवपकेनानवान्नप्राशनेत यालोजने पतितस्य च त्रैवैश्वानरो भवेदिति यस्य नित्यानि
लुप्तानि तथैवागन्तुकानि च। विधिवत्सोपि न स्वर्गं गच्छेत् पतितो हि सः। तस्मात् केदोषफलैर्मलैर्मपृता पमेनवा। नित्यानि सानि कुर्वीत न च नित्यानि लो
पयेदिति। इतियजनयाजने विधि दृश्यते द्रव्यमर्जयेत् ब्राह्मणः प्रतिग्रहेण याजनेन अध्यापयेद् इति। न चायं नित्यविधिः अकरणे प्रत्यवाया
दिति नित्यलक्षणाभावात् अपि तु काम्यविधिः द्रव्यार्जनकामस्य तत्राधिकारात् अत्रापि नापूर्वविधिर्जीवनोपायत्वेन याजनस्य प्राप्तेः। नापि परि
संख्या नित्यप्राप्तेरभावात्। तस्मात् रूपतः प्राप्तस्य भावान्नियमविधिरेवायमिति नियमश्च पुरुषार्थार्थः एवं तु कथमेः। द्रव्यार्जनविधानस्य पुरुषार्थ राम
तया नित्यास्त्रिवि चारितो भावात् अयाज्ययाजकलक्षणं वदेवैलेनोक्तं। यः शूद्रान् पतितांश्चापि याजयेद्धर्मकारणात् याजितो वा भवेत्ताभ्यां ब्राह्मणो
याज्ययाजक इति। ॥ इति श्रीदलपतिराजविरचिते श्रीनृसिंहप्रसादे आह्निकसारे यजनयाजनप्रकरणम्॥ ॥ अथ दानप्रतिग्रहौ॥ आदि ५०
त्यपुराणे॥ न दानादधिकं किंचिद् दृश्यते भुवनत्रये। दानेन प्राप्यते स्वर्गः श्रीर्दानेनैव लभ्यते दानेन शत्रून् जयति व्याधिर्दानेन नश्यति। दानेन लभ्यते

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

विद्यादानेन युवतीजनः। धर्मार्थकाममोक्षाणां साधनं परमं स्मृतमिति। योगी। दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्ते तु विशेषतः। याचितेनापि दातव्यं श्र
द्धापूतं तु शक्तितः। गोभूतिलहिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चितं। नापात्रे विदुषा किंचिद् आत्मनः श्रेय इच्छता इति। वह्निपुराणे। यस्य वित्तं न दानाय नो
पभोगाय देहिनां। नापि कीर्त्यै न धर्माय तस्य वित्तं निरर्थकं। तस्माद्वित्तं समासाद्य दैवाद्वा पौरुषादथ। दद्यात्सम्यग्द्विजातिभ्यः कीर्त्तनानि च का
रयेदिति। सदाचारे। कुलीनाश्च नृपश्चैताः प्रियंवदा बहुश्रुताश्च धर्मज्ञाः याचमाना यतो हि ये। दृश्यन्ते दुःखिनः सर्वे प्राणिनः सर्वदा मुने।
अदत्तदानाज्जातं ते परलोकोपजीविन इति। तद्दानं चतुर्धा नित्यनैमित्तिककाम्यविमलाख्यभेदेन। पुनस्त्रिविधं सात्त्विकं राजसं तामसं
चेति। इति दानं॥ ॥अथ प्रतिग्रहः॥ तत्रोक्तो विधिः द्रव्यमर्जयेद्ब्राह्मणः प्रतिग्रहयाजनादिति व्यासः। द्विजातिभ्यो धनं लिप्सेत् प्रशस्तेभ्यो
द्विजोत्तमः। अपि वा जातिमात्रेभ्यो न तु भ्रष्टात्कथंचन। कुटुम्बार्थे तु सर्वत्र प्रतिग्राह्यमयाचितं। स्वयमात्मने चैव न दियाचेत किंचिदि
इति। नारदः। ब्राह्मणश्चैव राजा च द्वावप्येतौ धृतव्रतौ नैतयोरन्तरं किंचित्प्रजाधर्माभिरक्षणात्। मनुः। न शूद्रात्प्रतिगृह्णीयादिति यम। अराज
न्यप्रसूतस्य राज्ञः स्वच्छन्दवर्त्तिनः। घोरः प्रतिग्रहस्तस्य मधुवादे विशेषतः। मनुः। एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतं च यत्। सर्वतः प्रतिगृ
ह्णीयान्मध्वथाभयदक्षिणामिति। अलवण दक्षिणा शय्या दिभ्यो गृहा शय्यासनं कुशान् गन्धानपः पुष्पं मणीन् दधि। धानाम
त्स्यान्पयो मांसं शाकं चैव न निर्णुदेत् इति मणी खादि निवारकोपात् निर्दिष्टे न प्रसारख्यायेना॥ ॥ इति श्रीदलपतिराजविरचि
ते श्रीनृसिंहप्रसादे आह्निकसारे ब्राह्मणवृत्तिप्रकरणं॥ ॥अथ वृत्तित्रयविधिवृत्तिर्निरूप्यते॥ योगी। ग्रहाध्यानानरे द्वाराणां
याजनानि च। लाभो भावो च जगत तस्मात्स्मानप्रज्यतमाग्रहः। हारीतः। धर्म्ये वै द्विव्रतस्तानि अध्ययनयजनदानधर्मशिल्पादनाति
ह्यानि गवा सा अभिजित् घृषड्गुणवृत्ति वैदृश्य वृत्तैकदेशानि अभिजितानां शास्त्रोभिर्म्यादीनां षड्गुणत्वहणां। मनुः। त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दंड
नीतिं च तद्द्वा आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्त्तारम्भांश्च लोकत इति। दंडनीतिः त्र्यं शास्त्रं वार्त्ता कृषिवाणिज्यं पाशुपाल्यं सूत्रपाठस्त्रयी ऋग्यजुः साम स्वरूपा।

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक २ ।मंत्रिणस्तु प्रकुर्वीत प्राज्ञान्मौलान्स्थिरान्शुचीन्। तैः सार्द्धं चिंतयेद्राज्यं विप्रेणाथ ततः स्वयं। एवं सपर्यपेत्याततमौलानां तथा पुरोहितोपि का-
५१ र्यः। पुरोहितं च प्रकुर्वीत दैवज्ञमुदितोदितं। दंडनीत्यां च कुशलमथर्वांगिरसे तथेति उदितोदितं शास्त्रोदितैर्विद्यादिभिः उदितं समृद्धं। श्रौतस्मार्तक्रि-
याहेतोर्वृणुयादेव चर्त्विजः। यज्ञांश्चैव प्रकुर्वीत विधिवद्भूरिदक्षिणान्। भोगांश्च दद्याद्विप्रेभ्यो वसूनि विविधानि च। अक्षयोयं निधी राज्ञां यद्विप्रे-
८। ष्वपादितमिति भोगान्गृहवेसादिधनानि। नातः परतरो धर्मो नृपाणां यद्रणार्जितं। विप्रेभ्यो दीयते द्रव्यं प्रजाभ्यश्चाभयं सदा। य आहवेषु वध्यं-
ते भूम्यर्थमपराजितः। अकूटैरायुधैर्यांति ते स्वर्गं योगिनो। नोपधा। एतास्वयमेवायव्ययौ दृष्ट्वा। कृतरक्षः समुत्थाय पश्येदायव्ययौ स्वयं। व्यवहारा-
न्ततो दृष्ट्वा स्नात्वा भुंजीत कामतः। हिरण्यं व्यापृतानीतं भांडागारे तु निक्षिपेत्। पश्येच्चारांस्ततो दूतान्प्रेषयेन्मंत्रिसंगतः। ततः स्वैरविहारी स्यान्मंत्रि-
भिर्वा समागतः। बलानां दर्शनं कृत्वा सेनान्या सह चिंतयेत्। मनुः। भुक्तवान्विहरेच्चैव स्त्रीभिरंतःपुरे सह। विहृत्य तु यथाकामं पुनः कार्याणि चिंत-
येदिति। संध्यामुपास्य शृणुयाच्चाराणां गूढभाषितं। गीतनृत्यैश्च भुंजीत पठेत्स्वाध्यायमेव च। पुण्यात्षड्भागमादत्ते न्यायेन परिपालयन्। सर्वदानाधि-
कं यस्मात्प्रजानां परिपालनमिति। अत्र विष्णुः। ब्राह्मणो निधिं लब्ध्वा सर्वमादद्यात् क्षत्रियश्चतुर्थमंशं राज्ञे चतुर्थमंशं ब्राह्मणेभ्यः स्वयमर्धमा-
दद्यात् वैश्यश्चतुर्थमंशं राज्ञे स्वयमर्धं। मनुः। प्रनष्टस्वामिकं रिक्थं राजा त्र्यब्दं निधापयेत्। अर्वाक्त्र्यब्दाद्धरेत्स्वामी परेण नृपतिर्हरेत्। ममेदमिति यो
ब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः। तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव वा। विद्वांस्तु ब्राह्मणो दृष्ट्वा पूर्वोपनिहितं निधिं। अशेषमप्याददीत सर्वस्याधिप-
तिर्हि सः इति यत्तु परस्येत्रिधिर्लाभ पुराणं निहितं हि तो। तस्माद्द्विजेभ्यो दत्वार्धमर्धं कोशे प्रवेशयेदिति नारदः। परेण निहितं लब्ध्वा राजा चोपहरेन्नि-
धिं। राजगामीति निधिः सर्वेषां सर्ववर्णानां ब्राह्मणादृते इति॥ ॥अथ वैश्यधर्माः अभिधीयते॥ कालिकापुराणे॥ कृषिगोरक्षवाणिज्यमेतद्वैश्यस्य एम
लक्षणमिति। मनुः। वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहं। वार्तायां नित्ययुक्तः स्यात्पशूनां चैव रक्षणे। मणिमुक्ताप्रवालानां लोहानां तान्तवस्य ५१
च। मानयोगांश्च जानीयात्तुलायोगांश्च सर्वशः। सारासारं च भांडानां देशानां च गुणागुणान्। लाभालाभं च पण्यानां पशूनां वृद्धि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वर्द्धनमिति। तथा स्वनंद्युगमाभ्यां कृषिं नैव समाचरेत्। यद्गवाभ्यां द्विष घ्नाभ्यां प्रहरार्धं प्रमाणतः। द्वौ द्वौ योज्यांतरे चैकं कारयेद्धर्मतो द्विजः। रं तांबूप्र
गमुत्सृज्य यंचमेकबर्षकस्य च। शिल्पिनः प्रकृतीश्चैव दीनेभ्यस्तर्पयेत्ततः। शेषमात्मनि भुंजीत तबलत्तैत्रैष पंचविधिरिति॥ वृद्धजीर्णाम्याधितं तद्गुणेनभुं
जीत॥ अथ कुसीदं॥ मनुः॥ नातिसांवत्सरीं वृद्धिं नाभीष्टांत्र पुनर्हरेत्। चक्रवृद्धिः कालिका च वं धकाकालिका च या। वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः प्रतिमासं
तु कालिका। इच्छाकृता कारिका स्यान्नकायिकाकायबर्मणा॥ तथा अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सबंधके। वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुःपंच
कमन्यथेति। अन्यथा अबंधकस्यार्थः। सर्वजीवनोपायापायेह्यात्कुसीदमधिकं। पहयोवर्त्ते नोपापा कृषिभिः परिकीर्तिता ४। सर्वेषामपि
चैतेषां कुसीदमधिकं विदुरिति बृहस्पतिस्मरणाच्च। अनावृष्ट्या राजलयात् मलकाद्यैरुपद्रवैः। कृष्यादिके नयेद्वृत्तिं मिः साकुसीदेन विद्या
इति। अथ शूद्रवृत्तिरभिधीयते॥ तत्र गुरुः॥ शौचं ब्राह्मणशुश्रूषा सत्यमक्रोध एव च। शूद्रकर्म तथा मंत्रो नमस्कारोऽस्य चोदितः॥ मनुः॥ विप्रा
णां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्विनां। शुश्रूषैव तु शूद्रस्य धर्मो नैःश्रेयसः परः। पराशरः। शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा प्रथमं धर्मलक्षणं। यदन्य
त्कुरुते किंचित्तत्सर्वं निष्फलं भवेदिति। द्विजशुश्रूषा त्रिवर्णशुश्रूषा। योगि। चार्यारतिः शुचिर्भृत्यः सलनो श्राद्धक्रियारतः। नमस्कारेण मंत्रेण
पंचयज्ञान्न हापयेदिति। नमस्कारेण नमस्कारमंत्रेण देवताभ्यः पितृभ्यश्चेत्स्य यं वा मंत्रः। न च शूद्रस्याग्निसाध्यकर्माधिकार इति मंतव्यं। अनंतर
यि शूद्रस्य लौकिकेऽग्नौ वैश्वदेवादिकर्मणस्य पतौ। स्त्रिय द्विधाना शाना च शूद्राणाममंत्रवचेन होमविवाहहोमालाबानामनधिकार इति वाच्यं। द्विजा
तीनामपि यतं विवाहाग्नौ विश्वेदेवा विधेरित्युक्तं। यथापद्वृत्तिरभिधीयते॥ तत्र मनुः॥ अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणस्तेन कर्मणा। जीवेत्क्षत्रियध
र्मेण स्वस्य प्रत्ययनंतरः। उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत्। कृषिगोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकां। वैश्यवृत्त्यापि जीवंस्तु प्रकारांतर
मुक्तं सर्वान्रसानपोहेत कृतान्नं च तिलैः सह। स्यपोहेत वर्जयेत्। न विक्रियेतेत्यर्थः। अश्मलवणां पशुवर्यवेर कृतांतव शाणहोमाविकफलमूलो
षधाप्यः शास्त्रविषमांससोमगंधक्षीरक्षौद्रदधिघृततैलमधुगुडकुशतृणस्य अदृष्टि मद्यनीललाक्षादि एकशफा वर्जयेदित्यन्य कुर्यान्नासघः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक २ पततिमांसेनलाक्षयालवणेनच। त्र्यहेनशूद्रोभवतिब्राह्मणःक्षीरविक्रयात् इतितेषांतुपण्यानांविक्रयादिहकामतः। ब्राह्मणःसप्तरात्रेणवैश्यता
५२ वंप्रपद्यतइतिस्मरणात्। तथाजीवितात्ययमापन्नोयोन्नमत्तियतस्ततः। आकाशमिवपंकेनसपापेनलिप्यते। विप्रोजीवस्यधर्मेणाप्यदुर्वृत्ता
52 पिवर्त्तयेन्न। अथकुर्वन्तशुश्रूषांशूद्रःकर्तुंद्विजन्मनां। पुत्रदारात्ययंप्राप्तोजीवेत्कारुककर्मभिः। आपद्यपितवृत्तिर्याःस्ववृत्तिर्वैश्यधर्मवत्स्य
धर्मोविगुणःपरधर्मोस्वनुष्ठितः। परधर्मःपततिजातितइतिस्मृतितत्तमात्मात्मापद्दनिस्तीर्णप्रजापतेसंचारिचास्वंस्थानंगच्छन्स्वांस्वांवृत्तिंगच्छे
यात्॥ ॥इतिश्रीहलपतिराजविरचितेनृसिंहप्रसादेआह्निकसारेवर्णाश्रमवृत्तिप्रकरणं॥ ॥अथतृतीयभागकृत्यं॥ ॥तत्रदक्षः॥ तृतीयेचतथा
भागेपोष्यवर्गस्यचिंतनं। पोष्यवर्गआवश्यकस्तेनवोच्यते॥ मातागुरुःपिताभार्याप्रजादीनःसमाश्रितः। अभ्यागतातिथिश्चाग्निःपोष्य
वर्गउदाहृतः। योगिनः। उपेयादीश्वरंचैवयोगक्षेमार्थसिद्धये। अलब्धलाभोयोगःलब्धपरिपालनंक्षेमंतद्द्वयं। मार्कंडेयः। पादेनतस्यपारक्यंकु
र्यात्संचयमात्मवान्। अर्धेनचात्मभरणंनित्यनैमित्तिकान्वितं। पादंचार्थार्थधर्मार्थस्यमूलभूतंविवर्धयेत्॥ इतिश्रीमहाभारतेधर्मेणार्थः
समाहार्यःधर्मलब्धंत्रिधाभाज्यंधनंकर्तव्यधर्मेणसमानवेनप्रयत्नतः। एकेनांशेनधर्मस्तुकर्तव्योभूतमिच्छता। एकेनांशेनकामस्तुएक
मंशंविवर्जयेत्॥ इतिवार्त्तिकप्रकरणे॥ वर्त्तस्ववर्त्मधर्मेणत्वंसर्वधनार्जनं। कुर्वीतसाधुकर्माणियजेतपृथिवीपते। सोमसंस्थाहविःसंस्थापा
कसंस्थाश्चसंस्थिताःधनायत्तामनुष्याणांयहतेचधनार्जनइति। तथामनुः। अद्रोहेणैवभूतानामल्पद्रोहेणवापुनः। यावृत्तिस्तांसमा
स्थायविप्रोजीवेदनापदीति। अयमर्थः। देहिदेहीतियाच्यमानस्ययःपरस्यचित्तविकारस्तद्द्रोहसंज्ञकोजायतेसएवात्रद्रोहोऽभिमतः। तद्रहितेनधनम
र्जनीयं अल्पद्रोहेणवायाच्यांविनायदिनलभ्यतेनतदाल्पंयाचितव्यमितिसल्पद्रोहः। तेनेतियावत्साम्नप्रसिद्धधर्मैस्वैःकर्मभिरगर्हितैः। अक्लेशेनश राम
रीरस्यकुर्वीतधनसंचयमिति। तथापस्मात्रकर्मणामस्यत्रीणिकर्माणिजीविकायाजनाध्यापनेचविशुद्धाच्चप्रतिग्रहइति। तथाचमनुः ५२
॥ कुशूलधान्यकोवास्यात्कुंभीधान्यकएववा। त्र्यहैहिकोवापिभवेदश्वस्तनिकएववा। एषांपरःपरःश्रेष्ठइत्यादिब्राह्मणस्यैवनतुक्षत्रियवि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शोः। तदाह मनुः॥ त्रयो धर्मा निवर्तन्ते ब्राह्मणात्क्षत्रियं प्रति। अध्यापनं याजनं च तृतीयश्च प्रतिग्रह इति। वैश्यं प्रति तथैवैते निवर्तेरन्नि
ति स्थितिरिति। कस्तर्हि तयोर्धनार्जनोपाय इत्याह। शस्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्य वणिक्पशुकृषिर्विश इति वाणिज्यं। पशुः पशुपा
लनं। तथा योगिप्रधानं क्षत्रियकर्म प्रजानां परिपालनं। कुसीदं कृषिवाणिज्यं पशुपाल्यं विशः स्मृतमिति। शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा। अथ
ब्राह्मणो विशेषः। द्विविधो हि गृही साधकोऽसाधकश्च। याजनादिभिः साधककर्मा। शिलोञ्छेन प्रतिग्रहीता यान्यत्र साधकः। असंभा
वः। शाल्यादिर्नियतपरिग्रहवृत्तिः शिलः एकैकपरिसंख्याकणस्योत्पादनमुञ्छः। धान्यपरिधानादिश्वस्तनं विद्यते यस्यासा
वश्वस्तनाख्यः पर्याप्तं धनं विद्यते यस्यासौ कुम्भीकः। स कुम्भीपोषणो षडहमात्रपर्याप्तधान्यसंग्रही धान्यः। स कुम्भीपोषणो द्वादशाहमा
त्रपर्याप्तधान्यसंग्रहस्त्वधान्यः। तदुक्तं कूर्मपुराणे। द्विविधस्तु गृही ज्ञेयः साधकश्चाप्यसाधकः॥ ॥अध्यापनं याजनं च पूर्वस्याहुः
प्रतिग्रहं। शिलोञ्छेनाथवा पाङ्क्तो गृहस्थः साधकः स्मृतः। असाधकस्तु यः प्रोक्तो गृहस्थाश्रमसंस्थितः॥ शिलोञ्छं तस्य कथितं द्वे
वृत्ती परमर्षिभिरिति। ऋतामृताभ्यां जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा। सत्यानृताभ्यां जीवेत न श्ववृत्त्या कथंचनेति। ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादया
चितं। श्ववृत्तिः सेवा नीचसेवनं वा श्ववृत्तिरिति। तथा देवलोऽपि। द्विविधो हि गृहस्थः यायावरः शालीनश्च। तयोर्यायावरः श्रेष्ठः याजना
दिवर्जनात् शालीनस्तु षट्कर्माधिष्ठितः प्रेष्यदोगृहग्रामधनधान्यपरिग्रहो लौकिकानुवर्तीति। मनुस्तु उपायान्तराण्याह। सप्त वित्ता
गमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः। प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव वा। अन्वयागतं धनं दायः। विधिदर्शनं धनलाभः। क्रयः
प्रसिद्ध इत्यलाभविक्रयाभ्यां गुणसमाः। जयः क्षत्रियस्यैवाद्ध्यधर्मधनप्रदानं कर्मयोगः कृषिवाणिज्यं कर्म प्रयोगः प्रयोगाकर्म
योगौ विशस्यैव प्रतिग्रहो विप्रस्यैवेति विभागः। तथा नारदः। तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं शुक्लं शबलमेव च। कृष्णं तस्य त्रिभिर्योविभागः स
प्तधा पुनः। श्रुतशौर्यतपः कन्याशिष्ययाज्यान्वयागतं। धनं सप्तविधं शुक्लं उदयोऽप्यस्य तद्विधः। कुसीदकृषिवाणिज्यं शुल्कशिष्या

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक २ उञ्छवृत्तिभिः। कृतोपकारादाप्तन्नश्शबलं समुदाहृतं॥ पार्श्विकं चैव चौर्याप्तं प्रतिरूपकसाहसैः। व्याजेनोपार्जितं यच्च तत्कृष्णं समुदाहृतं। यथा
विधेन द्रव्येण यत्किंचित् कुरुते नरः। तथाविधमवाप्नोति फलं प्रेत्येह चेति। अपमर्षः। एतेनाध्ययनेनार्थोपार्जनं यादिना। तपसा
५२ जपहोमदेवतार्चनादिना। कन्यागमं कन्यया सह लब्धं शुल्कं शिष्यागतं गुरुदक्षिणा। दायागतं मातृतो लब्धं। अन्वयागतं दायाद्यं लब्धं
53 अन्वितैः। पितृतः। प्रतिरूपकं कृत्रिमद्रव्यागमनादि। साहसं पातकिग्रहणादि। व्याजेन यत् व्याजेन तैलादिकं दत्त्वा यदुपार्जितमिति। महदो
जः। तस्मुनः द्रव्येशाविशं प्रतिवर्णोऽन्यपाश्रिते। सा आरातास्मात्रिविधं विद्यात्तच्चक्रमागतं प्रतिदानं तथैवात्र प्राप्तं च कन्याया। अविशेषेणाव
र्णानां सर्वेषां त्रिविधं धनं। विशेषिकं धनं विद्यात् ब्राह्मणस्य त्रिलक्षणं। प्रतिग्रहेणायद्धं याज्यतः शिष्यतस्तथा। त्रिविधं क्षत्रियस्या
पि प्राहुर्वैशेषिकं धनं। युद्धोपलब्धं कारायं दण्डश्च व्यवहारतः। वैशेषिकं धनं ज्ञेयं वैश्यस्यापि त्रिलक्षणं। कृषिगोरक्षवाणिज्यैः शूद्रस्यापि चत्वग्र
हाय्या द्रतवर्णोऽनुग्रहपानमपि कृषिगोरक्षवाणिज्या वैशेषिकधनवानिसर्गः। नत्तहः प्रतिग्रहणीयाद्राजन्यप्रभृतिनः। सत्नाविक्रियजवर्ताविवि
शेषेनैव च जीवतां। बृहस्पतिः। असतोऽपि समादाय साधुभ्यः संप्रयच्छति। धनस्वामिनमात्मानं संतारयति दस्ताविति। मनुः। एधोदकफलं मूलं
अन्नमभ्युद्यतं च यच्च सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् मध्वथाभयदक्षिणां। प्रतिग्रहसमर्थोऽपि नादद्यात् प्रतिग्रहं। ये लोका दानशीलानां स ताना
प्नोति पुष्कलानिति। तथा वृद्धौ च मातापितरौ विति। पोतारविति। योगी विद्यातपोभ्यां हीनेन नयथा ह्यप्रतिग्रहः। गृह्णन् प्रदातारमधो नयत्या
त्मानमेव चेति। अपवादः। अनापदि ब्राह्मणादिभिः सुखं वृत्त्या जीवितव्यं। आपदि तु ब्राह्मणेन क्षत्रवृत्त्या क्षत्रियेण वैश्यवृत्त्या वैश्येन शू
द्रवृत्त्या वा निर्वाह्यमित्यादि नामोक्तं विस्तरेणवाच॥ ॥इति तृतीयकालकृत्यं॥ चतुर्थे तु तथाभागे स्नानार्थं मृदमाहरेदिति॥ ॥अथ स्नानाह्निक एम
स्नानो। अथ ब्रह्मयज्ञः। तैत्तिरीयब्राह्मणेऽप्याह॥ यः स्वाध्यायमधीते ब्रह्मयज्ञः॥ तथा लिंगपुराणे॥ स्वशाखाध्ययनं यच्च ब्रह्मयज्ञ ५.३
इति स्मृतं इति। तत्कालमाह बृहस्पतिः॥ स चार्वाक् तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुते। वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रेति निमित्तकादिति। त

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

धाग्राततोपासनादूर्ध्वमध्याह्ने नित्यकर्मणो। वैश्वदेवावसाने वा ब्रह्मयज्ञो विधीयते। तथा मरीचिः। पित्र्यं देवान्तयोश्चैव तर्पयित्वा द्विजोत्तमः
ब्रह्मयज्ञं ततः कुर्यादिति मंत्रविदां मतं। तथा शङ्खलिखितौ। मनुष्ययज्ञानंतरं दर्शपति। देवयज्ञो भूतयज्ञः पितृयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञ इ
ति। ननु तत्रास्तु स ब्रह्मयज्ञं कुर्यादिति गृह्योक्त आस्थसेति स्यपाश्च व्यवहितपूर्वकालेमज्जना व्यवहितोन्नकालता ब्रह्मयज्ञस्य प्रति
पत इति कथं माध्याह्निके नित्यकर्मानंतर्यमसंवेदमधीयस्नानयादि स्नानान्तरकोलीन विचारमेव श्रानेपि कस्मयोयोगस्तत्कुलवासाव
सानलक्षणात्तानस्योत्तरकोलीनताबाधकवचं पष्यनवाश्यतेतत द्वथादुक्ते निसंततर्पणां कृचासाविशेषोपजेपन्नतः। ब्रह्माश्वसगोत्रश्च विन
लाचोपजायते। इत्यादिनिंदप्राप्तिपदिकवाक्यैर्निदमानिषेध्यकत्वेन यामाध्याह्निकनिस्नातर्पणास्य माध्याह्निकसंध्योपासनानंतर्यं प्र
तीयते तथापदिस्यात्तत्पूर्वेणोदर्वाक् ब्रह्मयज्ञः श्रूयते न हि। कृचा मनुष्ययज्ञं वै ततः स्वाध्यायमाचरेत्। दिशमालक्ष्य अग्नेः पश्चिमतो दर्भान्
तयज्ञात एव चेति। मनुरपि। अपांसमीपे नियतो नैत्तिकं विधिमास्थितः। गायत्रीमप्यधीयात गत्वारण्यं समाहितः इति। ततश्च नाम मनस्य
मनसैवो वा द्वारणो मंत्राणां श्रद्धापेचेदुष्ट्वैतिविवेकः। अस्मिंश्च व्ययनेन ध्यानादिदोषशंका पि नास्तितया आद्यावेचोक्तं तं पर्वं पस्तो
द्वविरस्यते। कुशाग्रत्वाततः स्निष्ठायथाचमनमाचरेत् इति विघात यायोनिरयोनिर्विघ्नरीडितः। ब्रह्मयज्ञाविताइवः प्राप्तं मेजनार्हन
इति। उपवीता तादितिकर्तव्यता मह श्रुतिः। दक्षिणोत उपवीयोपविश्य हस्तावव निज्यद्भिराचम्याद्भिः परिमृज्य सकृदुपस्पृश्य शिरश्चक्षु
षीनासिके श्रोत्रे हृदयमालभ्येति दर्भाणां महदुपस्तीर्योपस्थं कृत्वा प्रागगमासीनः स्वाध्यायमधीयीतेति। वायवालागृहे ति आयपामपाश्चे
समेलने कृते मध्य उपस्था कृति विभवतीति एके उपस्थं च इति अन्ये तु इति तेयोदन्यग्रहासनस्थापनेन उपवेशन अपस्थं करोमिति तत
त्र यथाभ्यासं वेदपरित्राने ब्रह्मयज्ञमाह ओंकारं व्याहृतीस्ति स्तास्माचित्रीं त्रिपदां जपेत् ज्ञानपुनाति पुत्रो अपि मन्त्रोह न ज्ञपमि
तित याम इति सा प्रेदक्षिणे समाहृत नमस्कृत्सोपविश्यचावाग्यतः सोत्तरीयश्च स्वयं दिक्करो[illegible]पः। विघृद्दाससर्वसमित्रिवेस

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक २ मृत्युंजयः॥ अर्थेन अनुष्टुप् भवेच्छंदो देवता चोष्टकात्मिका॥ त्रिः पीत्वापो द्विरुन्मृज्य मुखं संस्पृज्य वै सकृत् ग्रीवा॥ एतेनैव नाशे चस्मात्तु हृदयमंततः। दर्भेष्वहर्मं दूर्वा
५४ ग्रंथारोपे द्विपवित्रधारणात्। अत्राचाम्ऽेन सव्येन दक्षिणेन उपाणिना॥ सद्योन्नाऽयं प्राणायामा सावित्रीं च दशावरं प्राणवं प्रासूती श्रेयकाय श्रीवजपेत्क्र
मात्॥ इति॥ ॥ इति श्रीदलपतिराजविरचिते श्रीनृसिंहप्रसादे आह्निकसारे ब्रह्मयज्ञः॥ ॥ अथ तर्पणं। तत्र किं एकहस्तेन तर्पणं उत हस्तद्वयेनेति वि
५५ चार्यते तत्र स्मृतिसारे। अत्राचाम्ऽेन सव्येन दक्षिणेन उपाणिना। सद्योन्नाऽयंपाणिभ्यां अविवाततर्पणं लवेदिति अत्र शब्दं पश्चाद् दर्थे तत स्वपश्चादेन
नेत्यर्थः। तेपघतो अतएव श्री आह्निके योगिना उक्तं अत्राचाम्ऽेन सघेन पाणिना दक्षिणेन तु अन्वयतामिति सिद्धं नाम्ना सप्राणादिना तथा च स
व्येनावारऽेन पश्चाद्दक्ष्येन दक्षिणपाणिना कर्तव्यमिति शास्त्रार्थः। एकहस्तेनोदकदाने प्रबलनिषेध प्रतीतेस्तथा च स्मृतिः। एकहस्तेन तोयेन
यः कुर्यात्पितृतर्पणं। पितरस्तेन प्रशंसंति देवतास्तु षयन्त्यपाति। अत्र निषेधाप्रतीतावपि तिद्दप्रतीतिनिद्यानिषेधः कल्पितः। तदिति निषेधः प्रती
यते कचलैकेनन कर्तव्यमिति उभाभ्यामथ कर्तव्यमिति तातत स्वसव्यहस्तकर्तव्यतानिरंकुशा अमुमेवार्थं धाप्रवचः स्पष्टयति। उभा
भ्यामपि हस्ताभ्यामुदकं यः प्रयच्छति। स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिरा इति। अत्र केचित्स द्यवतिष्ठंतो नायं निषेधः सार्वत्रिकः किं
तु देवर्षितर्पणविषय इति पितृतर्पणे तु हस्तद्वयस्यैव विधानात् निषेधस्य सामान्यविषयत्वेन तद्विषये विधिना उत्सवलत्तया विकल्पापत्ति
द्वेवा। अमुमेवार्थं योगीश्वरवचनमुपोद्बलयति श्राद्धे विवाहकाले च पाणिनैकेन दीयते। तर्पणे तूभयेनैव जलं देयं तु नान्यथेति तत्तत्श्रेत
द्वचनविरोधे सति यथाशाखं व्यवस्था कर्तव्या। तथा चोक्तं स्कंदपुराणे। अत्राचाम्ऽेन सव्येन तर्पयेत् ऋषिद्विनापकाया ब्रह्मादीन।...तिलान्मरीच्या
दीन्स्यामुनीयाः इत्यादि ग्रंथाः केवलं षिविशेषणस्थलावाघ यथासंभवमचाम्ऽेन सव्योनवाजलिनावा कार्यं तथा च देवतास्तर्पणती सत्रसाधनस्या राम
तु कुचाद्दक्षिणहस्ते प्राप्यमाणत्वाना देशीयमिति यणिता मावो क्तः। वसिवाचसनं श्रुद्धं स्थले विस्तीर्णे वर्हिषि विजितस्तर्पणं कुर्यान्नपात्रे तुक ५४
दाचनेत्र॥ योगी। पात्राद्वा जलमादाय शुभपात्रेततो दक्षिणे जलपूर्णे यथा गर्तेतस्थले त्वविवर्हिषि। य घ. छ. यनिषिचे तर्तिलासं मिश्रयेज्जले। अ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

न्यथावा मह्स्ते च ततस्तर्प्पणमाचरेन्नानिशायां संध्ययोर्गेहे मातापित्रोः क्षयेऽहनि। पत्तिलैस्तर्पणः कुर्यान्नमा हृब्रह्मघातकः। वामहस्ते तिलान् — चीयः
कुर्यात्सितर्पणं। देवान्‌ऋषीन्पितॄन्हंति आत्मानं नरकं व्रजेत्। नासाग्रमुखेऽग्रपाणितिस्थिस्नात्वा मोदद्यात् जलांजलीन्। नाभिमात्रे जलेनित्तर्पणं कन्यासोदद्यादेवे
कमंजलिं। रवौम्बर्के च यो दद्यात्सप्तम्यां निशि संध्ययोः। तिलतर्प्पणं संयोगात जलं च रुधिरं लवेन पाणिनाकृताम्ब्रोक्लं दर्भैः शतन्यणातततः। तर्पणं
खड्गपात्रे च अस्तुयायोपतिष्ठते। इति योगी। दर्भ पत्रे च ताम्रे च राजते स्वर्णमेव वा विभ्रष्पदत्तिलोयानोपवित्रे चोत्तरोत्तमिति। देवे आर्षे च एक
कोदर्भः मानुषे द्वौ कुशौ पितॄणां त्रयः कुशाः। अयं मंत्रक्रमः। आचोदश्यो प्रागग्रान्दर्भानास्तीर्य प्राङ्मुखउपविश्य द्वौ च मुपतिष्ठ्यादि देसंकोर्द्य
मानइति तस्य यथाद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं देवर्षिपितृतर्पणाख्यं कर्म करिष्ये॥ आवम्यवेध पुष्पस्यकचायस्य कण्डत्राने
प्रागग्रलो द्वपवित्रे द्विदलौ कुशौ स्थापयित्वा आपो हि ष्ठेति मार्जनं कृत्वा। ततः प्राणायामत्रयं कृत्वा हृदयंगते वा दत्ति गायत्र्याः उपरी कर्से
प्रदंकृत्वा दशजपेत्। ॐ भूः भुवः ॐ स्वः ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि। धियो यो नः प्रचोदयात्। ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं
भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि। धियो यो नः प्रचोदयात् इत्युक्त्वा अध्यवाचरेणा अद्धेसर्वास्र
जितिपठनीयं अग्निमीळे इति मंत्रस्य मधुच्छंदऋषिः अग्निर्देवता गायत्री छंदः ब्रह्मयज्ञजपे विनियोगः। ततः जातवेदस इत्यस्य कश्यप ऋषिः
। जातवेदाग्निर्देवता त्रिष्टुप् छंदः अंसात्रिष्टुप्छंदः अंसात्रि — यर्छंदजपे विनियोगः। तच्छंयोरावृणीमह इति जप्त्वे अपसव्येन दर्भाग्रैर्देवा
नमध्येनऋषीन्मूलाग्रैः पितॄंस्तर्पयेत्। अग्न्यादि त्रिंशद्भिर्मंत्रैर्देवताः प्राक्कुतिलैश्च तर्पयेत्। अथ निवीती उदङ्मुखः शतर्चिप्रभृति द्वादशभिः
मंत्रैः ऋषितीर्थेन ऋषींस्तर्पयेत्। नाकपुरतिलैः पर्ववनप्रऋषिंवाक्यलेदः तथासनकादिभिः तीर्थेन कृष्णतिलैस्तर्पयेत्। ततश्च वसिष्ठः। सकामा
र्थवीवादतः कारज आदमंत्रानृयजूंषि च। जपिचैवं ततः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणमिति। बृहस्पतिः॥ ब्रह्मयज्ञप्रसिद्धार्थे विद्यां चाध्यात्मि
कीं सजेत्। जपसाधमपुराणं वेदान्पितृतर्पणमारभेत्। नामन्त्रः। चतुर्णामपिवर्णानां तर्पणं तु भवेत्सदा। तस्मात्समविभ्रष्टार्थे तर्पयेत्सि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रद्वैवतादृति। अत्रांजलिनियमो व्यासोक्तः। एकैकमंजलिं देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः। अर्हन्ति पितरस्त्रीं स्त्रीं स्त्रियस्त्वेकैकमंजलिं। अव्युत्क्रम

५५ मृताव्यवस्था योगी। स्वधाचितिसमुच्चार्य स्वधेतामिति यथा पिबेति। बौधायनवचः।। अथ दक्षिणतः प्राचीनावीती पितृस्थानमनुतर्पयामीत्याह। हा

55 रीतः। आर्द्रवासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपं। शुष्कवासास्थले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपमिति। यमः। गो

शृंगमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जले क्षिपेत्। दक्षः। प्रादेशमात्रमुद्धृत्येति आलस्मृतिसारे। विवाहे चोपनयने चौले सति यथाक्रमं। वर्षमर्धं तदर्धं

च नैव स्नेके तिलतर्पणं। प्रातःस्नानेन कर्तव्यं कदाचित्तिलतर्पणं। जलमध्ये तु कर्तव्यं केवलं कुशवारिणा। विष्णुपुराणे। अस त्वं प्रतिसंक्षेपत र

स्तर्पणमुक्तं। आब्रह्मस्तंबपर्यंतं जगत्तृप्यत्विति ब्रुवन् त्रिः क्षिपेज्जलांजलीन्त्रीन्। कुर्वन् संक्षेपतस्तर्पणमिति। निःपीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रमत

र्पितं। निराशाः पितरस्तस्य यांति शापं दत्त्वा सुदारुणं। इदं मध्याह्नविषयं।। इदं प्रातःकालीयोनविधिः अंगारकस्य चतुर्दश्यां यमतर्पणमपि कार्यं

यमाय धर्मराजायेत्यादिमंत्रैः माघकृष्णलाक्षम्यंलीष्वात तर्पणमपि कर्तव्यं।। ।।इति श्रीदलपतिराजविरचिते श्रीनृसिंहप्रसादे आह्निकसा

रे तर्पणं।। ।।अथ पुष्पाणि।। तत्र नरसिंहपुराणे।। पुष्पैरारण्यसंभूतैः पत्रैर्वा गिरिसंभवैः। अपर्युषितनिश्छिद्रैः प्रोक्षितैर्जंतुवर्जितैः। आत्मा

रामोद्भवैर्वापि पुष्पैः संपूजयेद्धरिमिति। हारीतः सुपलक्षणां शिवबकुलशमीविल्वचंपकतगरश्वेतकरवीरपलाशाशोकसेवतीमालतीश्वेतकुंद

शतपत्रमल्लिकाजातीसर्वकमलपाटलाशोककुरुंटनागबकुलकेतकीप्रभृतीनि दुःसंपनकुलाशोककुसुमैर्येर्चयंति जगत्पतिं। विशोका

स्ते भविष्यंति यावच्चंद्रदिवाकरा। ये चार्चयंति सुराध्यक्षं करवीरैः सितासितैः। चतुर्युगानि देवेंद्र प्रीतो भवति केशवः। मंजरीसहकारस्य केशवोपरि।

नादद्ये त्वर्पति महाभागा गोकोटिफललाभिन इति पुष्पाणि।। ।।अथ पत्राणि।। अपामार्गभृंगराजशमीखदिरदूर्वाकुशदमनमरुवकबिल्व राम

कुलतुलसीसंलवानि पत्राणि।। ।।अथ पुष्पफलपत्राणि।। एतस्य त्वं वीरदध्व वर्हिः पद्मसितासित अगस्तिवृक्षपुष्पवल्लीकेतकीपत्राणि ५५

ककंदवपुष्पकुंजीपुष्पसहकारधात्रीफलैरपि। तदुक्तं नरसिंहपुराणे। जातीपुष्पसहस्रेण यत्फलं मालां सुशोभनां। विस्मवेविधिवदेवताप्रस्यपु

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

णयफलं स्मृतं। कल्पकोटिसहस्राणि बहुः कल्पकोटिशतानि चावसेद्विल्कपुरे श्रीमान्भविष्णुतुल्यपराक्रमः। एतत्पोचयपालाभं पंचैर्यस्माद्वेषेद्धरिं
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते। अपराधसहस्राणि अपराधशतानि च। पत्रेणैकेन देवेश शाल्हमाते हेलयार्चितः। पत्रेणैकेन देवेश
सम्यगर्च्य कमलापतिं। नर्त्यते तसहस्रस्य पापस्य तु कृते क्षयं। अगस्तिवृक्षसंभूतैः कुसुमैरसितैः सितैः। चतुर्भुजगानि विप्रेंद्र प्रीतो भवतु
केशवः। मंजरीसहस्रकारस्य केशवोपरि नारद। येऽर्पयंति महाभागा गोकोटिफललाभिनः। दूर्वाङ्कुरं हरेर्यस्तु पूजाकाले प्रयच्छति। पूजाफलं
शतगुणं सम्यगाप्नोति मानवः॥ तत्र स्नेमपुराणे। मणिकांचनपुष्पाणि तथा मुक्तामयानि च। तुलसीपत्रदानस्य कलां नार्हंति षोडशीं
।नित्यमर्च्चयते यो वै तुलस्या हरिमीश्वरं। महापापानि नश्यंति किं पुनश्चोपपातकमिति। संक्रांत्यापक्षयोरंते द्वादश्यां निशि संध्ययोः। तुल
सीं ये च चिन्वंति ते छिंदंति हरेः शिरः। सुवर्णकेतकीपत्रं योऽर्पयति जनार्दने। कोटिजन्मार्जितं पापं हरते गरुडध्वजः। शमीपुष्पं बिल्वपत्रं चंपकं त
गरं तथा। करवीरं तथा श्वेतं पलाशं कुशपुष्पकं। वनमालाप्यशोकं च सेवती कुब्जमालती। इति। एकैकं देवपुष्पेणाहेलया हरिरर्चितः। सप्तजन्मा
नि देवर्षे तस्य लक्ष्मीर्न दूरगा। अपामार्गं शमीं दूर्वां चतुर्थं भृंगराजकं। नरद्याचे केशवे सुप्ते निद्रालं गोहि जायते। अथ हरिवर्ज्यानि। अर्कधु
त्तूरशाल्मलीशिरीषककपित्थं विलीतकं जकोरंटकाहिनी तडस्त्रंगातु जम्बुसासतनजातानि कंटकानि तथैव च॥ — काच्यकालजातानि चैत्यवृ
क्षोद्भवानि च। श्मशानजातपुष्पाणि दूरतो देवि वर्जयेत्तथा। नष्टकैः पूजयेद्देवं कुसुमैर्नैमहीगतैः। न विस्तीर्णैर्दलैः शीर्णैः नाशुभैः नाविका
सितैः। कंकरात्रसस्यपुष्पाणि तथा धुत्तूरकस्य च। कुसुंभकरंजं चार्कं न वद्देयं जनार्दने। कंकुरैः करवीरैः। गृहे जातकरवीरमत्रं निषिध्य
ते। नकरवीरमेतत्र मन्यथा करवीरं तथा श्वेतं करवीरैः सितासि तैरिसो दिनाविरोधः स्यात्तडक्लंवत्तदेवहुकं करवीरं चेन्नगृहे रोहयेत्क्वचि
त् आरोपितं यत्त्रमोहात् देवेशो निवारयेदिति। देवेशहरो। अथ शिववर्ज्यानि। पुरासादृशाधिकायां जवावकुलसिंदूरं तथा पैः सधुकाक्लु
भोमेदकीकेतकीयूथीमालतीकुसुमानि धावव्यैः सर्जयत्री चतथा च कुसु दद्यो आशीनं वर्जनैः शंभोप्रमादादपि दोषकृत्तथा विष्णुपुरा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निकर गोऽभिहितं। नमकैःपूजयेद्विष्णुं कुसुमैर्नेमहीरागतैः। नविशीर्णैर्दलैर्मुक्तैः नाविवर्णैर्विकासितैः। बलाद्विकासितैरिति यावत् तथा
देवीपुराणे॥ शिवेविविसर्जयेन्नूनं कुंदं उन्मत्तं च हरिः सदा। देवीनाचार्कमंदारौ आदित्ये तगरं तथा। स्नानं कृत्वा तु ये तुलसीमपचिन्वंति ये द्वि
५६ जाः। देवतास्तन्नगृह्णंति तिलस्मिन्नलवति दातुवयानन्तु विनास्नाना कर्मस्वनधिकारः कथं तुलसीप्राप्ते नेस्नाननिषेधः। सत्यं तत्र प्रा
56 तःस्नानस्याधिकारसंपादकत्वेन आपस्यचेपि मध्याह्नस्नानविषयः। तन्निषेधस्य प्रतीयते तस्मात्सर्वत्र प्रयत्नेन नाद्यावा घ्राणानि वर्जयेत्
अन्यत्रैव तेन चर्चयेद्विष्णुं तुलस्यागतास्वरं दूर्वा तेनार्चये— दूतनकेतक्याम हेश्वरं। कुंदं शम्भोर्वज्रनो द्यान्स्नोमत्रं गच्छेड धजो। पितृजातींच नो
द्यान् देवीमर्कैर्नार्चयेत्। अविल्वपत्रं शमीपत्रं पत्रं मंगारमेव च। केतकीतानि पत्रं च सघस्कं पूजिकं हरेः। कलिकालस्तव स्याएव
तदेवाम्यधाविश्रुतिर्हद्धैः। अक्षतैर्नार्चयेद्देवं विनाकमलतुलसैरिति। तुपिकापत्रमेकं तु तुलसीदलमंजरीं। नरः कृत्वा हरेर्मूर्ध्नि गो
घृतस्यफलं लभेत्॥ इति तत्र तुलसीग्रहणमंत्रः॥ तुलस्यमृतजन्मासि सदा च केशवप्रिये। केशवार्थं विचिन्वामि वरदा भवशोभने। अथ तु
लसीपूजनं॥ ॥या दृष्टा निखिलाघसंघशमनी स्पृष्टा वपुः पावनी रोगाणामभिवंदिता निरशिनी सिक्तांतकत्रासिनी। प्रत्यासत्ति
विधायिनी भगवतः कृष्णस्य संरोपिता न्यस्ता तच्चरणे विमुक्तिफलदा तस्यै तु— स्यै नमः॥ पूजनमंत्रः॥ यन्मूले सर्वतीर्थानि यदग्रे स
र्वदेवताः। मंजर्यां चतुरो वेदा तुलसीं तां नमाम्यहं। तुलसीवनमालायै तुलसीनामजापकाः। तुलसीमालिनो रक्ष्यास्ते स्याज्यादूरतो
मराः। तथा तुलसीमंजरीभिर्यः कुर्याद्धरिहरार्चनं। न स गर्भगृहं याति मुक्तिभागी न संशयः इति। पर्युषितविषये तु विशेषः। वर्ज्यं प
र्युषितं पुष्पं वर्ज्यं पर्युषितं जलं। न वर्ज्यं तुलसीपत्रं न वर्ज्यं जाह्नवीजलं। अगस्तिबिल्वपत्राणां जलानां च तथैव च। न पर्युषितदोषो राम
ऽस्ति वेभच्छेदो च विल्वनो। नंसंख्या विष्णु पामार्गजाती तुलसि शतामिष्टा केतकीभृंगिदूर्वामंदारभोजा हृद्दर्भो गुनितिलगराब्रस्तक ५६
ह्नारमत्स्यः। पंचाम्बाणि तिकुंजी दमनुवकाश्वपका विश्वाता हानि शस्ता। श्रीशयाकार्ये शोच्छेदविधि निषिद्धमधूरूपमासपर्वे। वि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्वरस्तत्पुष्पाण्यर्पयेत्स्वाम॥ ॥अथ देवतार्चनं तत्र वक्ष्ये दूर्वाविधेयमिति अत्र प्रथाविनष्टदिवसद्वितीयभागे तृतीयभागे वा विहित
मिति तन्नैव विधेयं॥ ॥तदुक्तं नारदेन॥ स्वशाखोक्तक्रियां कृत्वा दुर्वा चैव अग्निहोत्रकं। कुर्याद्गार्हपत्यनविलोद्देवदेवस्य च क्रियां तथा स
देवः॥ ॥इति तृतीयपक्षे येज्ञायामाह॥ शातातपः॥ मध्याह्ने वा अथ तथा वा अग्नौ दिविस्थे देवतानि समन्त्रहिरण्ये च ग्रामं स्वगोभूमगोभु
वा विधाय देवतापूजां प्रातर्होमादनन्तरं। स्थण्डिले प्रतिमायां वा वह्नौ वा हृदये पि वा॥ देवपूजां विधाय निस्सदानं कुर्यादिति शेषः॥ व्याख्या
अग्न्यादिषो मन्त्रव्याख्यानं दिविमनीषिणां। काष्ठलोष्टेषु मूर्खाणां युक्तस्यात्मनि देवता॥ अप्स्वग्नौ हृदये सूर्ये स्थण्डिले प्रतिमासु चार्च
तं प्रभूरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतं। तत्र विभागमाह। अग्नौ क्रियावतां देवो दिवि देवो मनीषिणां। प्रतिमास्वल्पबुद्धीनां योगिनां हृदये
रविरिति॥ सार्व पूजाअन्तर्यागरूपेण तद्दशकोऽबहिर्यागविधौ अन्तर्यागे समर्थानां बहिर्यागो विधीयते इति वचनात् अत्र स्वमार्गेण
द्वारपूजां विधाय आसनेऽपविश्य प्राणायामं कुर्यात्। प्राणायामस्य ऋषिः गायत्री छन्दः परमात्मा देवता सर्वकर्मारम्भे विनियोगः इति
पूरकं स्थाप्यादि स्मर्यात् अकारः पीतवर्णस्य रजोगुणमम ब्रह्म देवः। उकारः सात्त्विकः शुक्लो मकारः सितरतामसः॥ ॐ कारमाभगवाञ्चिस्मरेत्त्रिधामा
वक्ष्येऽपतिः॥ तत्स्वस्मरणमात्रेण परं ब्रह्माधिगच्छतीत्युक्तेः॥ शरीरस्याऽस्य ऋषिः मेरुपृष्ठ देवता प्रकृतिश्छन्दः धर्मार्थकाममोक्षार्थे विनियोग इति
शरीरस्य पृथिव्यामेरुपृष्ठ ऋषिः कूर्मो देवता अतलं छन्दः आसने विनियोगः इति पृथ्वीति मन्त्रेण स्वतं वलबैलोन्नदर्भाद्यासने ततः
श्रीमहाविस्तवेन मः श्रीशिवास्मद्गुरुपरमगुरुपरमेष्ठिगुरुपूर्वशिष्यपूर्वसिद्धपूर्वाचार्यसरस्वतीगणपतिक्षेत्रपालदेवतानमस्कारं
विधाय अग्नं त्रकप्राणायामं विधाय मातास पर्यं कुर्यात्। ॐ अथ सर्वं त्रितमताये मताभुविसंस्थिता ये मता विघ्नकर्तारस्ते नश्यन्तु महा
त्तया। तथा सर्वभूतनिवारणमयशाङ्गेयसशरण्यालाजायपुदर्शनायकं कुरुषुस्वाहेति दशदिक्षु दिग्बन्धः॥ तालत्रयमथाद मस्त्रेणाग्रमु
ष्ठायेन त्रिवारं घातैः लौमा अपसर्पन्तु भूतानि निर्गता॥ अथितपयाततो देशकालादि स्मृत्वा श्रीकुसुममहाविस्फुलप्रीतये श्रीमहाविस्तस

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक २ मानाधनेनुक्षेत्तत्रभागवतानांधनयोग्यतासंपत्त्यर्थे भूतशुद्धिमहंकुर्वे इति संकल्प्य भूतशुद्धिं कुर्यात्। भूतशुद्धिं विना कर्त्तुर्जपहोमादि के
५७ नक्रियाः भवन्ति निःफलाः सर्वाधिकारो नास्य शुद्धिता इत्युक्तेः सा च भूतशुद्धिरेवं कर्त्तव्या आधारे लोपयेत् क्षितिं चिदानंदस्वरूपिणीं। द्रुहि
तादिसमं काशां आधारे तत्पुलमयं। ततः समुत्थितां चेतः शिखावृक्षां चतन्वयीं। विद्युत्कोटिप्रतीकाशां चन्द्रकोटिसुशीतलां। ब्रह्मरन्ध्रेण ये
५७ द्वधं द्वादशान्ते परमे स्थले। प्राणाय्यपुंगनाद्रुधाप्रावयेत्त सुधामयमिति। अथ मन्त्रक्रमविशेषविचारः॥ ॥ च अथ षट्चक्राणि वर्त्ते
तत् यो क्रममति पुक्तौः। आधारे लिंगनाभौ प्रकटितहृदये कंठमध्ये ललाटे द्वे पत्रे षोडशारे द्विदशदशदले द्वादशार्धे चतुष्के। वासो
तवालमध्ये डफकलसहितं कंम द्रेरीस्वरणां हंतंवाद्योत्ते सकलदलगतं सर्वगं तं नतास्मि। इति षट्चक्राणि लेद्रूं वा ब्रह्मरंध्रे
सहस्रारे प्रहापद्मं नानावर्णोत्प्रकाशे शिवस्थानं तत्र शिवशक्तिसंमीलनं संभूता। भूतानां प्राणायामैर्दीप्तिप्रणवेन मूलाधारगतं जीवं प्रति
कलिकाकारं सुषुम्नामार्गेणारूढं संस्थाप्य द्वादशांतं पुनर्नयेत् भूतादिषांजंशनके कृतप्रणवसंपुटं। इत्वायोद्यातसंज्ञावेयष्टास्वः स्वासमात्र
कोपस्त्वंजाचेतगे तात्रास्वंततत् आ हृदं। ततः आभूतानां ब्रह्मरन्ध्रे तत्वादिसं स्यः चतु स्वेचाष्टव हलां छि। तं तत्र पीतलं। धवाकारे
तयमदलां स्यायं कुसितं त्रु। स्वस्तिके पुरू त्रिकोणारे रक्तं तं षाचतत्र त्रु षट्तषद्धिं दुष्यमध्ये कृतसंपद्म्लानितं। एवं नीलं रुद्रं बीजं
स्त्रशंगो तम कश्यपौ। किं छिं ओ मुनयः स्वेलां प्रजापतिर्या शक्तः। इदुःपाशीवद्धिकाम्। ब्रह्मगायत्रकं तथा। त्रिष्टुप् जगती बृहती गायत्री छं
दः इति। पञ्चपंचाशञ्चिद्धि सर्वे पंचाविद्धि त्रिमगलां चाङ्गुष्ठादिः शोषयन् भाविशरकान्यां सेनवित ततः। महापातकसर्वोपपातको राम
पोगसंश्रये। इयपातकदेमालं कृष्णकालमे घस्मरेदिति दक्षिणाकुक्षिगतं पापपुरुषं असिचर्मधरतीक्ष्णं दंष्ट्रं इन्नीपरलो चनं। चिंतो ५७
र्थ्वकेशं दुर्गंधं वामकुक्षिगतं स्मरेदिति। वामकुक्षिगतं आवातनासहशरीरं भूतशोषणं त्यक्त्वा तत्र द्वीजैः कुर्यात् यातवाहिं द्रासंज्ञया
वकीयावामनाप्राणवामनासापुटेनाष्टादशवारं वोषु बीज मुच्चारयन् नाभेरधः प्राणान्नि रुद्धि मानो यद्धिगुणेन तन्नं जपन् तुं केन सोपमकृतां

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ते ध्यात्वा तेन सहस्रारे अमृतशोषणो हि निर्गतत्वाद्धि जैः कुर्यात्तथा हि तं वायुबीजं सुषुम्नाया तत्तया पापपुरुषसहितं अमृतजातं शोषयेत्

ततस्तं स्वस्थाने वस्थाप्य प्राणान् हृत्पिण्डे भूतनाभौ धः आनीय तद्देवबीजं नववारं जपन् स्वकर्मपादहिताया पिङ्गलासंज्ञया नाड्या दक्षि

णनासापुटेन प्राणान् हृत्पिण्डे विमृज्य रं एव मनि बीजेन पापपुरुषसहितं देहं दहेत् पातकसमस्तं हृत्कमलोद्भवात् समार्गेण विरेच्य गतं चि

न्तयेत् देहं भस्मावस्थापाग्निशिखाभिः संतप्तसहस्रदलकमलान्तर्गतचन्द्रमण्डलाद् द्रुतसीयपरधाराभिर्वं सिंच्य अमृतबीजेन देहं भस्म

लावयेत् पूर्ववत् पृथिवीबीजेन देहं तदमृतं पिण्डं कुर्यात् हमिति व्योमबीजेन तदमृतपिण्डं गतगेतात् देहं सावकाशं निष्पाद्य आत्मनो तं

पिण्डं भित्वा तत्पृथक् कृत्वा पृथिवीरूपं कमलसंपुटाकारं विचिन्त्य सततं गतं श्रीमहाविष्णुमस्यौकारांशं देहं विचिन्त्य सम्यग्द्वादशान्त

स्थितं च द्रुमरूपोपरि परमात्मस्वरूपस्थितं जीवं सुषुम्नामार्गेण पद्मो अमृतं सिक्तमानीय हृदि विचिन्त्य सततं स्वप्रभापरितं श्रीमहद्विष्णु

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निकं
५८
58

न्यूनमात्मनं चिंतयन्नतः ॥ हृदि करतले न्यस्य प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् प्राणप्रतिष्ठामंत्रस्य ब्रह्माविष्णुरुद्रा ऋषयः ऋग्यजुःसामाथर्व-
वेति। प्रतिष्ठा छंदांसि वा छंदः क्रियामयवपुः प्राणाख्या देवता प्राणप्रतिष्ठार्थे विनियोगः ॐ कंखंगंघंङं पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्म-
ने अं हृदयाय नमः। ॐ चंछंजंझंञं शब्दस्पर्शरूपरसगंधात्मने ईं शिरसे स्वाहा। ॐ टंठंडंढंणं श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणात्मने उं शि-
खायै वषट्। ॐ तंथंदंधंनं वाक्पाणिपादपायूपस्थात्मने ऐं कवचाय हुं। ॐ पंफंबंभंमं वचनादानगमनविसर्गानंदात्मने औं नेत्र-
याय वौषट्। ॐ यंरंलंवंशंषंसंहंळंक्षं मनोबुद्ध्यहंकारचित्तात्मने अः अस्त्राय फट्। ॐ आं नाभ्यादिपादांतं ॐ ह्रीं हृदयादिनाभि ॐ क्रों
मस्तकादिहृदयांतं ततः यं त्वगात्मने नमः हृदि ॐ रं असृगात्मने नमः ॐ लं मांसात्मने नमः ॐ वं मेदात्मने नमः ॐ शं अस्थ्यात्मने नमः राम
ॐ षं मज्जात्मने नमः। ॐ सं शुक्रात्मने नमः ॥ ॥ ५८

ॐ हं प्राणात्मने नमः इति न्यासात्र क वा ध्यानमेव कार्यं। रक्ताम्भोधिस्थपोतोल्लसदरुणसरोजाधिरूढा कराब्जैः पाशं कोदंडमिक्षूद्
भवमथ गुणमप्यंकुशं पंचबाणान्। बिभ्राणासृक्कपालं त्रिनयनलसिता पीनवक्षोरुहाढ्या देवी बालार्कवर्णा भवतु सु
खकरी प्राणशक्तिः परा नः। ॐ ह्रीं क्रों सबिंदुव्यानिभूचिद्दशोक्ताहंसः मम प्राणाः इह प्राणाः पुनर्हंसो नाम मुक्ता
मम जीव इह स्थितः पुनर्लक्ष्मीनृसिंहस्य मम सर्वेंद्रियाणि पुनः ॐ ह्रीं क्रों सबिंदु व्यानियादिदशोक्ताहंसः मम वाङ्मन
श्चक्षुः सर्वप्राणा इहायांतु स्वस्तये सुचिरं सुखेन तिष्ठंतु स्वाहेति मंत्रः यंत्रे यंत्रपदप्रयोगः कार्यः ॐ आं ह्रीं
क्रों सबिंदु व्यानियादि दशोक्ताहंसः अमुष्य प्राणा इह प्राणा अमुष्य जीव इह स्थितः अमुष्य सर्वेंद्रियाणि म
नोबुद्धिरहंकारश्चित्तं पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशशब्दस्पर्शरूपरसगंधाः सत्त्वादयश्च वत्सुजिह्वाप्राणवाक्पा
दपायूपस्थानि प्राणादेवा आगत्य सुखं तिष्ठंतु स्वाहा ॐ आं ह्रीं क्रों सबिंदु व्यानियादिदशोक्ताहंसः सोऽहंबा
हेतिद्वा मंत्रः॥ ॥इति श्रीमल्लक्ष्मीनृसिंहचरणयुगलसरोरुहमकरंदवैदिकमार्गप्रवर्तकसकलभूमंडल
मंडलसमस्तभुवनाधीश्वरश्रीनिज्ञामशाहसमस्तसाम्राज्यधुरंधरश्रीमन्महाराजाधिराजश्रीदलपतिरा
जविरचिते लक्ष्मीनृसिंहप्रसादे आह्निकसारे भूतशुद्धिः॥ ८॥ एवं भगवदाराधनयोग्यशरीरो भगवंतं
श्रीलक्ष्मीनृसिंहमाराधयितुं नगरतया पूर्वमात्मोपासनां कुर्यात् आत्मा आत्म एव वेदादिसर्वमंत्रोत्पत्तेश्च
शुद्धो बिंदुविसर्गयुक्तविसकलः शक्त्या क्रिया कामयुक्तः सर्वेषु कथितः ममात्ममंत्रः श्री कं ठयुक्ते बिंदुः
एवंन्यासमनुदीरितस्तदशधा सर्वोऽपि सर्वेष्वष्टकर्तीष्वः स्वगुरुदीरितात्मसकलो ध्यानानि सन्त्यष्ट भुवनपंचाशा
ल्लिपिर्विमलम्प्रवदत यन्मध्यगतस्य लो भान्वन्मौलि निबद्धचंद्रशकलामापीनतुंगस्तनीं मुद्रा मंत्रगणांसुधाघ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक कलशं विद्यां च हस्ताम्बुजैर्बिभ्राणां विशदप्रभां त्रिनयनां वाग्देवतामाश्रये। बद्धश्लक्ष्णं हरिणाङ्कमौलिमुदग्रां टङ्कं विद्यांकरे यवि
५५ रतं दधतीं त्रिनेत्रां। अर्धेन्दुमौलिमनुगामरविन्दवासां वर्णाब्धिपूर्णसत्तनमारतरां॥४॥ सिन्दूरकान्तिममिता
59 मनुगां त्रिनेत्रां विद्याक्षसूत्रमृगपोतवरान्दधानां। पार्श्वस्थितां भगवतीमपि कांचनाभां ध्यायेत्करद्वय
तमुखमवाक्षमालां। कलामातृकामंत्रस्य प्रजापतिरृषिः गायत्री छंदः कलात्मकवर्णमातृका सरस्वती देवता
हलो बीजानि स्वराः शक्तयः व्यक्तबीजमित्यादि। हस्तैः पद्मं रथांगं गुणमथ हरिणं पुस्तकं वर्णमालां टङ्कं शूलं
कपालं वरकुम्भतलसंदेशमकुंभं वहन्तीं। मुक्ताविद्युत्पयोदस्फटिकनवजपाबन्धुरैः पञ्चवक्त्रैः त्र्यक्षैर्वक्षोजनम्रां
सकलशशिनिभां शारदां तां नमामि॥ शक्तिमातृकामंत्रस्य शक्तिः ऋषिः गायत्री छंदः सर्वसौभाग्यदमातृका
सरस्वती देवता हलो हबीजमित्यादि। उद्यच्चोदितदिवाकरप्रतिमतनुं गौरपीनस्तनीं कुचांकितकीरहार
शोभामञ्जीरसंशोभिता। बिभ्राणां करपंकजैर्जपवटीं पाशांकुशौ पुस्तकं हिरण्याक्षीजगदीश्वरां त्रिनयनां प
त्रेनिषण्णामुखं॥५॥ श्रीबीजादिमातृकामंत्रस्य भृगुरृषिः गायत्री छंदः संपत्प्रदामातृका सरस्वती देवता हलो
बीजानित्यादि। विद्युद्दामसमप्रभां हिमगिरिप्रख्यैश्चतुर्भिर्गजैः शुण्डोद्दण्डसमुद्धृतामृतघटैरासिच्यमानामिमां वि
भ्राणां करपंकजैर्जपवटीं बद्धद्वयं पुस्तकं माल्यं... समुद्धलान्नांकुचनतां ध्यायेज्जगत्स्वामिनीं॥६॥ सम्पदादिमातृका
मंत्रस्य संमोहन ऋषिर्गायत्री छंदः समस्तजननी मातृका देवता व्यञ्जनानि बीजानीत्यादि। बालार्ककोटि रा०
रुचिरां स्फटिकाक्षमालां कोदण्डमिक्षुजातं तं स्मरपंचबाणान्। विद्यां च हस्तकमलैर्दधतीं त्रिनेत्रां ध्यायेत्समस्त ५५
जननीं नववर्णरूढां॥७॥ बीजत्रयादिमातृकामंत्रस्य संमोहन ऋषिः गायत्री छंदः संमोहनी सर्वलोकवशीक

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ीमातृका सरस्वती देवता ऐं जनानि बीजानित्यादि । आयेष मत्त्वलयेत्तुशशाम पाशांकुश घलवां कुशसरान्कवपुस्तकं च
। आबिभ्रतीं निजकरैः राणाक्षकंजं संमोहनीं त्रिनयनां तनुतां इन्दूं ॥८॥ श्रीकण्ठमातृका मंत्रस्य दक्षिणामूर्ति
ऋषिर्गायत्री छंदः अर्धनारीश्वरो देवता सर्वमंत्रानुष्ठानसिध्यर्थं जपे विनियोगः । बंधूककांचननिभं रुचिरा
क्षमालां पाशांकुशौ च वरदं निजबाहुदण्डैः । बिभ्राणमिन्दुशकलाभरणं त्रिनेत्रमर्धाम्बिकेशमनिशं वपुराश्रया
मः । सिंदूरकांचनसमोभयभागमर्धनारीश्वरं गिरिसुताहरभूषचिह्नं । पाशाभयाक्षवलयेष्टहस्तमीशं
मन्त्रायुधे सकलवर्णं छिनत्कलासिध्येदिति । बा । हस्तैर्बिभ्रत्सरसिजगदाशंखचक्राणि पद्मं बिभ्राणो हृदये किनस
कलशं मेघविषं दिलासं । वामेनोत्तुंगस्तनमपि लोकत्रयमाद्ये मलोभादेवीमत्तं पुनरस्तनुवः पुंडरीका
स्त्रलक्ष्मः । अत्र हि एवं विष्णवानां संप्रदायः । आद्यो मंत्रेण त्रिः प्रणामाचम्य ॐ अस्य मातृका मंत्रस्य प्रजा
पतिब्रह्माऋषिः देवीगायत्रीछंदः मातृका सरस्वती देवता हं बीजं सः शक्तिः मातृकाप्रसादे विनियोगः ।
मूलेन त्रिः प्राणायम्य षड्भिः स्वदीर्घैर्यैः न्यादिशो न्यस्य मूलपदैः यथायुक्तेषु विधितिः । कंलं विनाविंदुयुतैः कांत्यन्यासदी
तः । ॐ अं विंशदंगुः अंगुष्ठाभ्यां नमः इत्यादिन्यासाः । पंचाशद्वर्णभेदैः कलितवदनदोःपादयुक्कुक्षिवक्षोदेशं
भास्वत्कपर्दाकलितशशिकलामिंदुकुंदावदातां । अक्षस्रक्कुंभचिंतालिपिवरदकरां त्रीक्षणां पद्मसंस्थामच्छाकल्पा
मतुच्छस्तनजघनभरां भारतीं तां नमामीति ध्यात्वा तस्या मूलमंत्रेण षोडशोपचारात्कल्पयित्वा यथाशक्ति
जपित्वा पुनर्व्यामानं मातृकामिवरदा प्रसन्ना भव स्त्विति नमस्कारं कुर्यात् ततः केशवादिन्या
साः धवंमपाच लक्ष्मी चक्रमंत्रे प्रातःकालहं । कामं लक्ष्मी च माधवं चक्रमध्य ति नमोनमे । नारायणः को
शवाद्यै गौविंदो माधवाद्यकः । श्रीविष्णुर्मधुहा चैव त्रिविक्रमो वामनो क्रमः । श्रीधर ह्रस्द्रृषीकेशः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आद्गिब

५१

६०

पद्मनाभश्च दामवान्। शंखवेत्रो वासुदेवपूर्वः प्रद्युम्न ऐ हरिः। अनिरुद्धस्तथा चक्री गदी शार्ङ्गी च खड्गिकः। शंखी हली
च मुषली अङ्कली पाशी अङ्कुशी तथा। मुकुन्दो नन्दनो नन्दी नरो नरकजिद्धरिः। कृष्णः सत्यः सात्वतश्च शौरः शूरो ज
नार्द्दनः। भूधरो विश्वमूर्तिश्च वैकुण्ठश्च ततः परं। पुरुषोत्तमो बली बलानुजो बालो वृषघ्नश्च वनमाली तथा। मेहो मधव
ला नृसिंहो मायात्मवबलानुजः। अस्यात्मवृषहा तद्वत् मन्त्रात्मवृष एव तु। वृष्णात्मकृहंसः पुराणात्मा वराहस्त
दनन्तरं। क्रिया शक्त्यात्मविमलः परमात्मा नृसिंहको। कीर्तिः कान्तिस्तुष्टिश्च पुष्टिः शान्तिर्धृतिः परा।
क्रिया दयाच मेधा च हर्षिः श्रद्धा लज्जिका। मतिस्त्रेता रमा वाणी तथा माया च मेदिनी। पनापना [illegible] सूक्ष्मा संध्या
वेदप्रज्ञा तथा। प्रज्ञा [illegible] सौम्या मोघेति शक्तयः परिकीर्तिताः। एतन्न्यासस्थाना नि तु। मूर्द्धस्थानं नवद्वारे च नेत्रयोः
कर्णयुग्मके। नासिकापुटयोः हृदये वा धारे युग्मके। दन्तपंक्तौ मूर्द्धि मुद्रे च मे गान्ध्यस्पन्दं स्तनयोः। वक्षोपकण्ठ्या
योः स्कंधे ग्रीवे पुच्छसंयतः। न्यसेद्गात्रे नवकानन्तरं कुक्षिद्वंद्वे वक्षसे। नाभावुदरके शयान लोहितादौ च
न्यसेत्। पृष्ठ स्कन्दे हृदये बाहुदरादि युग्मके। व्यापकं समे हो स्थिरं सञ्ज्ञादि पादादि क्रोडगा रश। गुह्यादिपाद युग्मे
च तदाधार कोणेनथा। तदादि मूर्द्धनि प्राङ्ग्नौ स्थले कार्ये श्रवणन्तगान्। शुक्लप्राणा क्रियाशक्तिपरमात्मा निविद्वि
ता। शक्त्यारिपुटितानने तान केशवादिपुतान् न्यसेत्। ॐ ह्रीं श्रीं क्लीं अं क्लीं ब्लीं केशवाय कीर्त्यै नमः इति मूर्द्धनि इत्या
दिना एवं केशवादिन्यस्तो भक्तस्त्वक्त एव भवति। अथ वक्ष्ये त्रिशुद्ध तदनुष्टुतमन्त्रराजेन षडक्षर श्रीरामस्मन्त्रराजे
जेन वा द्वादशाक्षर श्रीकृष्णमन्त्रराजेन वा त्रयोपायाः प्यायानुपदिष्टमार्गेण न्यासादिकं कृत्वा पूर्ववदाधारा एम०
सुषुम्नां ब्रह्मरन्ध्रं प्रपश्यन् तत्र चन्द्रमण्डलगलत्पलायूषसंप्लावयेत्। ततः पुरिगलच्छुद्धसुधाप्लावनाभि ६०
क्रान्तं। नित्यदेहं सम्यक्कात्मपविचिन्त्य येना निःप्रपञ्चं निराधारं निरवद्यं निरञ्जनं। अप्रमेयं प्रमेयोपमेयं तद

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सद्‌सद्भाववर्जितं। अखंडानंदमात्मानं भावयेन्मुनिसत्तम॥ हृद्‌वतार्यन्तु मंत्राणां भावयेद्विकल्पमात्मना। एवं सं
चिंत्य मंत्रं श्रीमंत्रं यत्नेन लिखितं जपेत्। ऐहिकानि समस्तानि भोगानि भुक्त्वा सततं त्यदं वै जेत्। अत्र चाष्टदलं हृत्पद्मं मुकुलं ना
नमालं सुशोभनं। ऐश्वर्यादिदलं पद्मं परं विराग्यकर्णिकं। एवं भूतं हृदये। अधोमुखं ऊर्ध्वनालं पद्मं तत्पद्म
ग्राह्येनतु॥ अष्टपत्रं तु हृत्पद्मं द्वात्रिंशत्कुसुमं तथा। गन्धात्तत्पद्मकोशांतं तथा चतुष्कादिकोशसंयुतः। ततः पद्मा
द्वेतस्य मध्ये सर्वगात्रमुखोवहं। तस्य मध्ये स्थितां ध्यायेत् इंद्राद्यादिसदेवताः। तस्य मध्ये ज्वालाभानु
र्भानुमध्यगतः शशी। शक्तिमध्ये ज्वालावह्निर्वह्निमध्ये तत्प्रभाः। प्रभामध्यगतं पिंडं नानारत्न
प्रवेष्टितं। अनेकरत्नसंकीर्णं ज्वलनार्कसमप्रभं। तस्य मध्ये समस्तानि भुवनानि पमलं इत्यादि तथा
नीलां भोधवर्णाति कांत मित्यादि तथाऽऽस्यां नीलकलापकान्तिदीप्ता कण्ठप्रकाशा समुद्दिष्टानंद
स्वरूपं श्रीमहाविष्णुं विचिंतयेद्वा त्रिंशादुपचारैः षोडशोपचारैर्वा। मनसा ध्यायेन्मानसमेव जप्यं
शक्तिजपं कुर्यात् इत्थं विधियुक्तो जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः। उपांशुः स्याच्छतगुणः सहस्रो
मानसः स्मृतः। तथान्यदपि। पूजाकोटिसमं स्तोत्रं स्तोत्रकोटिसमो जपः। जपकोटिसमं ध्यानं ध्या
नकोटिसमो लयः इति। तस्माद्ध्यानलयरूपेणैवाधिकारिणा अत्र तत्पराः एव कर्तव्य इति रहस्यं॥ ॥
अथ गृहे योगासनं च शालग्रामाद्यर्चनादि। शालग्रामशिलायां तु प्रतिष्ठा नैव विद्यते। महापूजां तु
कुर्वीत पूजयेत्तां सदा बुधः। शालग्रामो द्विजोद्भवः द्वारकोद्भवा द्वारवती भवः। उभयोः संगमो यत्र मुक्तिस्त
त्र संशयः। पापाशिलास्ति सूक्ष्मा स्पर्शनात्तथैव महत्फलं। तस्मादेव सदा वहन क्रिया सह वसाम्यहं।

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आ० क्रि० शालग्रामशिलायेन पूजिता तुलसीदलैः । यः परिज्ञातमालाभिः पूज्यते सुरसत्तम इति स्मृतेः । तत्र शालग्रामलक्षणं ब्रह्म
वैवर्त्तभेदेनं तावद्वाराहेनुक्तं । एतत्त्वासंगिके वक्ष्ये शालग्रामस्थललक्षणं । उत्तमं प्राक्प्रवृत्तं तं प्रतिष्ठाप्य दले शुभे ।
६१ स्निग्धा कृष्णा पाण्डुरा च पीता नीला तथैव च । रक्ता च वक्रा च महास्थूला न्यूनाछिन्ना । स्निग्धासि
६| द्धिकरी मंत्रे कृष्णा कीर्त्तिं ददाति च । पाण्डुरा पापदहनी पीता पुत्रफलप्रदा । नीला संदिशते लक्ष्मीं रक्ता रो
गप्रदायिका । स्थूला निवेहंति वै नासुः निष्फला तु न्यूनाछिन्ना । शालग्रामे इमान्मुद्रा नित्यं संनिहिता
हरिः । तत्र स्नानं च दानं च वाराणस्याच्छताधिकं । द्वारदेशे समे चक्रे दृश्यते नांतरीयके । वासुदेवः
स विज्ञेयः शुक्लाभः खाति शोभनः । वर्तुलं चालिंगं चैव वामनं परिकीर्त्तितं । अतसीपुष्पसंकाशं बिं
दुनोपरिभूषितं । श्रीधरं तु यादेवं चिह्नितं वनमालया । कदंबकुसुमाकारं रेखापंचकसंयुतं । त्रि
विक्रमं तथा देवं कृष्णाभं तमहाद्युतिं । नाभमाश्वेत तथा चक्रे रेखा चैव तु दक्षिणा । दामोदरं तथा स्थूलं मध्ये चक्रं प्रति
ष्ठितं । दूर्वाभं द्वारसंकीर्णं पीतरेखा तथैव च । नानावर्णमनंतं स्यान्नागभोगेन चिह्नितं । अनेकमूर्त्तिसंयुक्तं
सर्वकामफलप्रदं । विहिदुर्मिसुसर्वासु पश्यति दृश्यते महान् । सदेवदेवो विज्ञेयः पुरतः पुरुषोत्तमः । प्रदक्षिणा
वर्त्तकृत वनमालाविभूषिता । या शिला लक्ष्मसंज्ञा साधनधान्यसुखप्रदा । कृष्णाकृति मुखं यस्य स्त्रुमाला
सपुत्तकं पद्माकृतिर्भवेद्यापि हयग्रीवस्तु सा भवेत् । स्थूलं चक्रद्वयं मध्ये दलं दलाकवर्णकं । स्फुटितं विषमं एक०
चक्रे नारसिंहं तु कापिलं । संपूज्य मुक्तिमाप्नोति संग्रामे विजयी भवेत् । यत्र शोय यत्र दृश्यते रेखा पार्श्वे समीपगाः । ६१
द्वे चक्रे मध्यदेशे तु सा शिला तु चतुर्मुखा । इति दिङ्मात्रक्रमेण लक्षणं बहुविधं ते । नोक्तं ज्ञातुं न शक्यत्वात् द्वयो चक्रं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कल्लहाणां एकः सुदर्शनो ह्यम्भोलक्ष्मीनारायणः स्मृतः । त्रिभिस्त्रिविक्रमो नाम चतुर्भिश्च जनार्दनः । पंचभिर्वासुदेवश्च
षड्भिः प्रद्युम्न उच्यते । सप्तभिर्बलभद्रश्च अष्टभिः पुरुषोत्तमः । नवभिश्च नवव्यूहमनंतं दशभिर्मतं । उभयोर्लेह
णां त्र्यात्यउभो पूज्योभोक्षदस्तु । तथा च शालग्रामेष्वयो द्वयोर्द्वयो द्वारावती भवः । उत्तमोः संप्रयोय यत्र नित्यं सं
निहितो हरिः । इत्येत सर्वमयाख्यातं लक्ष्यहेतु ह्यानंततः । द्वारावत्यां स्फः सो येव मम न्याया निष्फलं भवेत् । तथा च
ब्रह्म । विनियोगं च तिष्ठां मंत्रं यंत्रं च पूजनं । सर्वमेतत्पुरो देवमंत्राभिदेशतनान्यथा । इति विष्णुसंग्रहे यमाह
स्व मलायंथ्य मालोक्यमंत्रेनुत्य स्यमूत्र धात ददाति व्यापये द्वापिस याति नरकं ध्रुवमिति । तदुक्तं संहितो ॥ ॥
स्निग्धा सिद्धिकरी मंत्रे कृष्णा कीर्तिं ददाति च । पांडुरा पापदहनी पीता पुत्रफलप्रदा । नीला दिशति लक्ष्मीं तु रक्ता रो
गप्रदा नित्यं भयोद्वेगप्रदा पिनी । भुग्ना निहंति नैवात्र पुर्वं क्रारपिरिच्छा पिनी । कपिला द्वादशचक्राव हुचक्रो बहु चक्रिक
। बहुत्वा बिन्दुह बहुचक्रा लक्ष्मचक्राख्य पूपुषः । बहुचक्राल बर या स्मा क्रच क्राच षोडशमुखी । पूज्ये येयः प्रमादेन दुख मे
बलमेतदेस्या दिर्दिशेवस कामार्त । विष्णुर्क्षेत्रचतं भयदवि च योवत्स्य न्या शालग्रामशिलाविनायोभ्याति किंच
ना सवंदा वाद्विविधा यंत्यार जलं यं जरयते कमिः । खंडितं स्फुटितं सयंनं पाद्वे वे भिन्न विभेदितं । शालग्राम समु
द्भूतं शैलं दोषावहं न हि तिपद्मे नविवाधः । चक्रः कोणः सेशाकः । श्यामो नारायणो दीर्घो देवस्थूलमुखोन्नतः ।
नीलो नि रूक्षः वक्षः पद्मावक्षेत्रिरेखकः । वासुदेवो गांत रियाद्वारेव क्रे भमे सितः । संकर्षणो रोलानचक्रो रक्तः ।
स्थूल लपर्वतः । प्रद्युम्नः पीतसंस्थानो दीर्घोनेक विलं मुखो पाने भे क्षेकु चक्री वत्सो मुखि दिवि हिः । श्यामो
विष्णुः स्थूलचक्रो भघ्यार ब्राह्म द्वाक्रलिः । नाना वर्णो ह्यनंतः ह्यानना नाभोगेन विधिदिक्तः । दिग्विदिक्षूर्ध्वं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वाक्रि॰ दामोदरः पुरुषोत्तमः। हृषीकेशोऽर्द्धचंद्राभः समचक्रः शुभावहः। वामेऽक्षवामपक्षाद्दिलिंगोदग्रोऽक्षिलिंगाङ्कः श्रीनृसिं
६२ हः सविंदुर्ययैकुक्षमा। पेनुयक्रवा संस्थूलस्थः कपिलः श्रोक्ता मा। १ सिंहो भयंकरः। येण सिंहः स्थूलवक्रोऽतिक्तोर वैकुंठे
62 परि। वामवक्रो परे रेखा। श्यामो हरिविक्रमः। वनमाली महाहितिः श्यामः सरस्वती। स्थूलो दामो हो मध्ये सूक्ष्म
चक्रः स्यालधरस्तमादिक्रैपं। लक्ष्मीनां चतुर्विंशतिर्दो द्वादशवाययुषा एं भवं वा पूज्याः। शालग्रामशिलायां यो मूल
मूल्यमर्पयेन्नरः। विक्रेता वानुमंता च यः परीक्ष्यानुमोदयेत्। सर्वे ते नरकं यांति यावदाभूतसंप्लवं। शालग्रामसमीपे
तु कोशमात्रं समंततः। कीटकोऽपि मृतो याति वैकुंठभवनं नरः। शालग्रामशिला यत्र तत्तीर्थं योजनत्रयं। तत्र
दानं च होमं च सर्वं कोटिगुणं भवेत्। शालग्रामसमालाचक्रं यो घारद्दामनुत्तमं। भवचक्रं तेन दत्तं स्यात्सशैल
वनकाननं। इति पुलहघमम वक्राय विरमाः। रुदा भवेत्। श्वेता च्छिन्ना शिलापृष्ठा दुःखदारिद्र्यनाशिनी।
कृष्णा मत्स्यप्रदा नित्यं च पिला चभयप्रदा। उक्ता कर्दुरा विकपीता विनिविता शिलाः। अथ क्रियुग्मः व
दाभ्रान्तातस्याभार्या विष्णोर्गदाः। सुदर्शनश्चैकचक्रो मोहैकफलदायकाः। लक्ष्मीनारायणो द्वाभ्यां भु
क्तिमुक्तिफलप्रदः। त्रिभिश्चैवाच्युतो ज्ञेयो दद्यादिंद्रपदफलप्रदः। श्रीप्रदः पुरुहूतश्च चतुश्चक्रो जनार्दनः। पं
चभिर्वासुदेवश्च गोत्रकीर्तिप्रवर्द्धनः। प्रद्युम्नः षड्भिर्ज्ञेयो लक्ष्मीकान्तिप्रवर्द्धनः। सप्तभिर्बलभद्रश्च पु
त्रपौत्रप्रवर्द्धनः। अष्टभिश्चैव शंखश्च ददाति पुरुषोत्तमः। नवभिः केशवो देवः सर्वकामफलप्रदः। द एक॰
शावताशैदव एष पूजनाद्राज्यमाप्नुयात्। एकादशभिरेश्वर्यमनिरुद्धः प्रयच्छति। चक्रैर्द्वादशभिर्देवो ६२
हृषीकेशो उदाहृतः। तस्माद्वृद्धिमनंतस्यात् पूजयानं तव्य मे इतिचक्रांकलक्षणं॥ ॥तथा॥ एहेलिं

गद्वयं नार्चयेत्ततो अग्नित्रितयं तथा शक्तित्रयं तथा पर्यावं मन्त्रादिदशकं तथा देवचक्रे ह्यात्मनार्चयेत्सर्वदर्यं तथा एतेषां पूज
नाल्लिभमुद्रेयां प्राप्नुयाद्गुहि ततश्च शाक्त्यामे पूजा सा च विस्तृता मध्यमा संक्षिप्ता च । तत्र द्वात्रिंशदुपचारा मुख्या विस्तृता
पंचोपचारा संक्षिप्ता पंचमा षोडशोपचारा सर्वसाधारणा तथा हि । ध्यानमावाहनं चासनं अभिमुखता ग्रा धावगुंठं
प्रिता स्पर्शो चोत्तम अभिषेक वस्त्र गुप्त पवीतालंक्रियालापनं । पुष्पं धूपः दीपं नैवेद्यं हविरर्घ्यो तंबूलमर्घ्यं सितच्छत्रं चाम
रालतं तन नैवेद्यं तन्त्र निवाप हस्तनिः । प्रादक्षिण्यं परिक्रमं प्रणामं अन्तसं प्रार्थनं समर्पणं पर्यु द्वासनं मुख्रतास्व
कथिता । पूजोपचारा उच्यते । तैस्तैः कथमीश संतुष्ट्यमुच्चि तिध्यवर्णितं चांगमः तस्मात्सं निरूप्य मितं मममसमा
लक्ष्म प्रसीदधुना ॥ अर्घ्यमाचमनकमधुपर्काचमानमपि । गंधादयो निवेद्यांतं पूजापंचोपचारिका ॥ ॥ अथ
षोडशोपचाराः ॥ आसनं स्वागतं सार्घ्यं पाद्यमाचमनीयकं । मधुपर्काचमनस्नानं वसनाभरणानि च ।
सुगंधसुमनोधूपदीपान्नैवेद्यवंदनां ॥ प्रयोजयेदर्चनायामुपचारांस्तु षोडश ॥ तत्रादेवतार्चनक्रमः ॥ ॥ देवार्च
नगेहप्रवेशसमये ॐ श्रीं गणेशाय नमः । ॐ यमुनायै नमः इति द्वारदक्षिणवामशाखयोः । ॐ देहल्यै नमः इति म
ध्ये ॐ द्वारश्रियै नमः ऊपरि ॐ [illegible] इति । [illegible] इति मध्ये इति सप्रधानदहं
पूजयित्वा प्रणाम्य दक्षिणांगेन नाममंत्रैः पूर्वादिक्रमेणाग्नेयादि तु इन्द्रादिलोकपालान् पुष्पादिना पूजयित्वा ॐ
देहल्यै इति देहल्या मध्ये ॐ कमलासनाय नमः इत्यासनेन ततः स्वासनोपविष्टो वा दक्षिणांते आधारशक्तिकूर्मा
नंतपृथिवीति मंत्रचतुष्टयेन पुष्पांजलिचतुष्टयं दत्वा तत्रासन उपविश्य स्वस्वपूजः शंखं स्थापयित्वा दक्षिण
भागे गंधपुष्पादिमनदीप स्थाप [illegible] पात्रं [illegible] घृतपूर्णं [illegible] तैलदीपं च स्थापयित्वा देवा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक. न्याभिमुखो भूत्वा पुंडरीकाक्षं श्रीधरपदे स्थापयुध्येष्ठ फट् प्रभञ्जनी के शापय मनामस्ते युध्य सर्वशक्ति सर्वेश्वर सर्वे तत्त्वमुखे देहरणोपन्न
६३ सकाशपाशाहस्ता वयन्ति तति द्वादशनामान्येतत्प्रयार्थे जपित्वा प्राणायामं कुर्यात्। प्रणवस्य ब्रह्म ऋषिर्देवी गायत्री
63 छंदः परमात्मा देवता सर्वकर्मारंभे विनियोगः। इति प्रणवस्यर्ष्यादि स्मृत्वा प्राणायामस्येति ऋष्यादि स्मृत्वा यजुर्विधपु
नुपाश्यस्थि धर्मार्थं नित्यदेवतार्चनमहं करिष्ये इति संकल्प्य ताम्रपात्रेण ढक्कस्थितोदकेन वा कुर्वीत। तत्रादेवता
क्रमः। शंभोर्मध्याह्नस्फटिकप्रकाशरूपः गणेशः पश्चिमया मया विनुतास्तः शिवः। प्राक्तिशाल्पतो विष्णु
र्मध्ये प्राधान्यतो भवेदिति स्थापयित्वा तत्र सामान्यार्घ्योदकेन चतुरस्रमंडलं विधाय मध्ये कोणमव संपूज्य
तत्राधारं विन्यस्योपरि प्रशस्तपितं स्वर्णादिपात्रं शंखं वा प्रक्षालितं संस्थापितं निधाय मंत्रमुच्चारयन्।
अमृतभावनयावनयातोऽर्घ्योदकेन शंखमापूर्य तत्र पूर्ववत्तीर्थमावाह्यावगाह्य नावकुंठनमुद्रा
नि विधाय गंधादिभिरभ्यर्च्य मूलेनाभिमंत्र्य योनिमुद्रां योदीप महामुद्रया चिन्मयं कृत्वा पयकृतनाल
नोदकेन पुष्पादिनात्मानमेकादशवारं मूलेनाभिषिंच्य स्वदक्षिणभागस्थे पुष्पादिपात्रं यागाभुमवं
वं संप्रोक्षयेत तेन पुष्पादिना प्राणायामं ध्येनमेंति रास्मतत्त्वा यवि घातनाय श्रीमहाविष्णुनवायेति त्रिरा
त्मानं संपूज्य नाराच धेनु कवचास्त्रमुद्राः प्रदर्श्य प्राणायामत्रयं कुर्यात्। प्रालग्रामं प्रस्तात्म्य पुच्छताम्रा
दिपात्रे संस्थाप्योपरि तुलसीपत्रं समर्प्य यंत्रगंधादिना विलिख्य संभवो भावयित्वा वा पूजकेन स्याश्व राम.
थकदशाभिमंत्रणं। सर्वे समुद्राः सरितः इत्यादि इति तस्यकाः इत्यंतं जपित्वा गंगे च यमुने चैव गोदावरि ६३
सरस्वति। नर्मदे सिंधु कावेरि जलेऽस्मिन् संनिधिं कुरु॥ इति गंधपुष्पं निक्षिप्य सुरभीमुद्रां प्रदर्श्य प्रणवेनाs

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

खं शार्ङ्गं शंखं चक्रं दधतं देवतं पंचायुधं चाप्यवाहयेत् । विष्णुप्रजापतिस्तत्र ऋष्यादेर्गायत्री छन्दस्तथैवेति । वंप्रस्य गायत्र्यात्मको विष्णुना
विध्वतः क्रमेणमितः सर्वांह विष्णुपांचजन्यनमोक्षतात । पांचजन्यध्वनिध्वस्तमहापातकसंचय । त्राहि मां नरकं
घोरं संसारार्णवपातिनं । शार्ङ्गमुद्गरप्रदर्शनं गंधं पुष्पं च निक्षिप्य शंखोदकेन पुष्पादाय तत्प्रानं प्रोक्षयित्वा
पीठार्चनं कुर्यात् । आधारशक्त्यादिभ्यः पीठदेवताभ्यो नमः । इन्द्रादिलोकपालेभ्यो नमः । दुर्गागण-
पतिक्षेत्रपालेभ्यो नमः । आदित्यादिनवग्रहदेवताभ्यो नमः । अथ स्वविधानोक्तरीत्या तत्त्वन्यासं कुर्या-
त् । प्रथमं वामहस्ते द्वितीयां दक्षिणहस्ते तृतीयां वामपादे चतुर्थीं दक्षिणपादे च पंचमीं जानुनी षष्ठीं
दक्षिणजानुनि सप्तमीं वामजघायां अष्टमीं दक्षिणजघं । नवमीं नाभिमध्ये दशमीं हृदये । एकादशीं
कण्ठे द्वादशीं वामहस्ते त्रयोदशीं दक्षिणहस्ते । चतुर्दशीं मुखे पंचदशीं नेत्रयोः षोडशीं मूर्ध्नि ॥ ॥ अथ
पुरुषसूक्तांगन्यासः ॥ आ त्वाहार्षमिति हृदये । इदं विष्णुरिति शिरसि । त्रीणि पदेति शिखायां । विष्णोः कर्माणीति
कवचं । तद्विष्णोरिति शिरसि । त्रीणि पदा विचक्रम इति शिखायां । विष्णोः कर्माणीति कवचं । तद्विष्णो-
रिति नेत्रत्रयविन्यास इति । अथ पञ्चांगन्यासः । पञ्चात्मनि तथा देवन्यासं कुर्यात्समाहितः ।
इत्येकैदेवविधिपूर्वकन्यासकर्मणः ॥ ॥ अथ षोडशोपचारपूजाक्रमः । आवाहनासनं पाद्यार्घ्यं च
मनस्नानवस्त्रोपवीतगंधपुष्पधूपदीपनैवेद्यताम्बूलप्रदक्षिणाविसर्जनाख्या षोडश । तत्र सहस्र-
शीर्षेत्यावाहनं । पुरुष एवेत्यासनं । एतावानस्येति पाद्यं । त्रिपादूर्ध्व इत्यर्घ्यं । तस्माद्विराडित्याच-
मनं । यत्पुरुषेणेति स्नानं । आसनं गायत्र्या उपवीतं । तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत इति गंधं तस्माद्यज्ञा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

६

आ॰ क्रि॰ सर्वहुतस्रुचइतिपुष्पंतस्माद्दत्वा आज्यार्थं तत्त्रिधूपं यत्पुरुष मिति दीपं ब्राह्मणोस्य ज्योतिर्नैवेद्यं द्रुमाम्नस इति
६४ आचमनं गायत्र्या तांबूलं नाभ्या आसीदिति विसर्जनं जज्ञेन यज्ञमिति ॥ अथ विशेषः ॥ स्वर्णरजतताम्रादीनां
64 सर्वेषामर्घ्यभाजनं । शिवस्तुर्य्यापरिस्पर्शं विन्यत्र प्रशस्यते । शालग्रामे स्थाप्यदेवस्य नावाहनविसर्ज
ने शालग्राम शिलायां वा नित्यं सन्निहितो हरिः । नित्यमेवार्चयेद्देवं यदीच्छेत्पुण्यभाजनः । सर्वत्रायं वि
शेषः । वैदिकमंत्रोच्चारणानंतरं तारेण शिवशक्तिनेत्री महाविष्णवे सर्वात्मने इदमासनं मित्यादि
सर्वत्र एवमुक्तप्रकारेण प्राणायामादिन्यासांतैर्न्यासमंत्रैः पीठपूजा कार्या । एवं सपरिवारं श्रीमहाविष्णुं संपूज्य निवेद्यमन्त्रेणामंत्रो
द्य सम्प्रुक्ता मेमि मंत्रचक्रधेनुमुद्राभ्यां संरक्ष्यामृती कृत्वा नासिकां गुण्डेन स्पृशन् शंखोदकेन मंत्रेणानिवेद्यातुं परिषार
दृगतान्मोनिवेदयेत् ॥ देवभोजनावमोजनपाः ॥ ॥ शाल्योदनं सुमनोज्ञं शाखिकरमिति दुग्धपायससापूपसवलेखपेयसवोच्यं
मितमखलपलं वाकिराद्यं सदा शर्करं । आर्षधर्षाम्बं समीपं नयनकल्विकारं राजिकैलामरीचलवादि यः शाकराजीपरिकर
ममन्तात् घृतेन सूपं जुस्तवन्तत्व ॥ ब्रलैसाधैः परिचतुर्भिः सूपविधैः सम्मेलालसम्या सिंज दललपक्र प्रासादं वैष्णवमान्यं
। नमः क्रीडा प्रहसन्मुखैः हासयत्स्वं किमोकृत्वा भुंक्ते पात्रेजननाद्विचितयद् दुर्गं श्रीनृसिंहः ॥ १ ॥ ततस्त्वाचमनीयं कारयदुत्तरनंतांबूलादि
कर्पूरारार्त्रिकं कुर्यात् ॥ ॥ यस्मिन् त्यागेनैव मधुमथि भवभुजां मंडनं मंडनानां सर्वासां संपदां यः त्रिजगतित्रिगतां मंगलं मंगलानां ।
हेमामत्रस्य पूर्णा दधिमधुलवगोदिष्ठ मुक्तार्थिवार्थैर्नीराज्यः श्रीनृसिंहो दिनकरकरजिद्रत्नदीपावलिभिः ॥ ४ ॥ तातागृहा
दीति जपति वेदनं प्राणामध्य । ध्येयः सदा परिभवघ्नमभीष्टदोहं तीर्थास्पदं शिवविरंचिनुतं शरण्यं । भृत्यार्तिहं प्रणत एम॰ ६४
पाल भवाब्धिपोतं वंदे महापुरुष तव चरणारविंदं ॥ इति ॥ ५ ॥ दोर्भ्यां पद्भ्यां च जानुभ्यां उरसा शिरसा दृशा । मनसा वच

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

साष्टेति प्रणामोष्टांग उच्यते । द्वाभ्यां बाहुभ्यां च सजानुभ्यां शिरसा वचसा धिया । पंचांगस्तु प्रणामः स्यात् पूजासु प्रवरा
विमौ ।७। प्रदक्षिणां तु यः कुर्याद्धरेर्भक्त्या समन्वितः । हंसयुक्तविमानेन ब्रह्मलोकं स गच्छतीति प्रदक्षिणापि कार्या ॥ ॥
अथ पूजाक्रमः ॥ मुक्तिपुष्पांजलिं दत्वा गणेशाद्यर्चनं भवेत् । गणेशमेवमुख्येभ्यः तत्र सूर्यक्रमाद्भवेत् ॥ रूपविधाने । ग
णेशार्कौ समभ्यर्च्य शिव लिंगं प्रपूजयेत् । अर्चयेद्वा शिवं पश्चात् शिवमाहात्म्ये तु केशवः । तातादुर्गादि एवं स्याद्दर्शनक्रि
या । बकुचपटि शिवं । तं मुखैर्वैदह्ये देवं नाथः पुष्पैः समर्चयेत् । कणैर्भक्तिपत्रोयं बज्जपातसमं भवेत् । पवित्रं विष्णु
निवेद्यं सुरसिद्धर्षिभिः स्मृतं । अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चांद्रायणं चरेत् । अग्राह्यं शिवनिर्माल्यं पत्रं पुष्पं फलं
जलं । शालग्रामस्पर्शात् सर्वं याति पवित्रतां । योऽर्चयेद्विधिवद्भक्त्या पापनीतिश्च साधनैः । पूजाफलार्ध
मेवाप्य न समग्रफलं लभेत् । एकं विनायके कृत्वा षष्ठे सर्वेत्री गौरीं शंकरे । चक्रार्कि केशवे द्यात् । सप्त सप्तैः प्रदक्षिणा
शालग्रामशिलायां तु पत्रमपी वा यत्कृत्ममल्लके । प्रत्येपर्णां प्रकुर्वीत ब्रह्महा मनिग घते । शंखे स्थितं च यत्तोयं
भ्रामितं केशवोपरि । अंगलग्नं मनुष्याणां ब्रह्महत्यादिघं व्योहति । शंखलग्नं तु यत्तोयं भ्रामितं केशवोपरि । वंदते शि
रसा नित्यं गंगास्नानेन तस्य किं । कल्पपादोदकं शंखे वैष्णवानां महात्मनां । योऽदद्यात्तुलसीमिश्रं चांद्रायणश
तं लभेत् । तुलसी च विलक्षपादाब्जं शंखे कृत्वा तु विष्णवे । यो दद्याद्विष्णवे नित्यं स मुक्तो भवसागरात् । शालग्रामो
द्भवे तीर्थे पीतले सोमके कोटिशः । अज्ञानाद्दिंदवं ज्ञानाद्धारिकं व्रतमाचरेत् । तस्मात्सर्वोत्तमं तीर्थं तुलसीवा यत्र सर
लि विन्दु । मंत्रं चापि विधिवेनेन सर्वं भवति शोधनं । त्वमेवाहं महं वंच संकिन्मात्रवपुर्भवान् । आवयोरंतरं भ्रां
ति निरूपणा वा कल्पान्तु केयमात्मार्पणं तव स्वामीतं करानीतं स्वयं पतितमेव वा । एतदंप्रत्ये एनीतं तस्य पूजाव

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

निःफलाः। धूपादीं च तथा दीपं च गन्धं चापि नमस्कृतं। सहजन्मार्जितं पापं तत्क्षणादेव नश्यतीति। नवावश्यककर्माणि गार्ह्ये
ऽतिथिप्रतिकारः। स्नानं संध्या जपो होमः स्वाध्यायो देवतार्चनं। वैश्वदेवं तथातिथ्यं नवमं पितृतर्पणमिति। स्कंद
पुराणे तु। गवाह्निकं कर्म तांश्च स्पृहसवचपानुक्षे यतः प्रतीयते। तत्र पंच महायज्ञाः ब्रह्मयज्ञो देवयज्ञः पितृयज्ञो
भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञश्चेति। एतत्स्वरूपं तु। अध्ययनं ब्रह्मयज्ञः होमो देवयज्ञः मंत्रैरेकसप्तमौ नारवेन्नाहुति
रवनं भूतयज्ञः पितृश्राद्धं पितृयज्ञः अथवा विप्रदेवमध्ये पितृभ्यः स्वधेति। बलिहानमेव पितृयज्ञ इति तद्दिहका
त्यायनः श्राद्धं वापि यज्ञः स्यात् पित्र्यो बलिरथापि वेति। ततश्च नित्यश्राद्धं बलिहानं वा पितृयज्ञः। अतिथिपू
जनं मनुष्ययज्ञः। अन्ये तु मन्यन्ते। ब्रह्मयज्ञः स्वाध्यायः देवयज्ञो होमः नित्यश्राद्धं पितृयज्ञः बलिकर्म भूत
यज्ञः अतिथिपूजनं मनुष्ययज्ञ इति। अपरे तु मन्यन्ते। स्वाध्यायाध्ययनं ब्रह्मयज्ञः होमो देवयज्ञः देवय
ज्ञात्र होमेण देवयज्ञमंत्रैरन्यैरपि अन्येतु नरभागो बलिहरणं भूतयज्ञः। प्राचीनावीतिना स्वधा पितृभ्य इति मंत्रे
ण दक्षिणाभिमुखं दक्षिणस्यां पात्रदानं पितृयज्ञः निवीती भूत्वा सनकादिमनुष्येभ्यो हन्त इति मनुष्ययज्ञः अतिथिपू
जा वा। नित्यश्राद्धं वा ऽपुत्रे चोद्दिश्यैकं देवनियमदक्षिणा रहितं। तत्र तोऽर्थ्यासः ततो द्वारपूजनमिति। एतत्स
र्वं तु मनुना। अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः। पितृयज्ञस्तु तर्पणं होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनमि
ति एषां स्वरूपं त्वनूपविधिः। अध्यापनं अध्ययनं संगृह्णातीति अध्यापनाध्ययने ब्रह्मयज्ञो यथासंभवं त
र्पणमन्नाद्येनाद्भिर्वा नवेति होमो दैवो यज्ञः देवसंबंधि। भौतो बलिः भूतानि देवता अस्येति कर्मविशे
षनामधेयमेतत् नृयज्ञोऽतिथिपूजा रिश्वोद्यतभ्य इति तत्र बलिहरणं भूतशब्देन विहितं साहचर्याद्द्वावेव कर्मणो भूतयज्ञ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रदेने नोक्ता। अतिथीनामार्धनं पूजनं मनुष्ययज्ञः। ननु कथ मन्त्रब्राह्मणाध्यापनस्य यज्ञता तत्र देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागा
भावात्। नहि तत्र देवताद्यर्थं तेष्वयतवा किंतु अदिव हितार्थं वेदाद्य हरो ब्राह्मणानामन्त्रं दर्शपात। सत्यमेतत्तथापि स्वाय
नश्चाद्मरहं ब्रह्मयेप्रयुज्यते अतिथिपूजने यज्ञशब्दवन्नातिथेर्देवताचे पितृस्य तिवाक्याय भोजनये
स्मृजेयदितिवदर्थितिथिभ्यो यज्ञो तेस्य प्रवणात्। अतः कथंचिद्यज्ञशब्दप्रयोगः। एते च पंच महायज्ञा नित्य
तया प्रतिदिनमनुष्ठेयाः। ननु पंच सूना गृहस्थस्य वर्तन्ते गृहे गृहे सदा। कंडनी पेषणी चुल्ली उदकुंभ
उपस्करः तासां पावनार्थाय पंच यज्ञाः प्रकीर्तिताः सूना इव सूनाः मारणं विक्रयार्थं च पशुर्वधस्थानं
मः अपरतामासस्य एते अनुष्ठीयमाना यथा पापहेतवः एवं दुष्प्रादयो पिपापहेतुत्वाद्धाणा
पराः सूनाममाः यद्वा सूनादिमा स्थानं मुक्तिं चुल्ली वलादिपि पाणि ह ध्यादि कुल्ली पाकस्थानं उदकुंभ उदपात्रं उपस्करः शू
र्पादिः। अत एतद्दोषनिरासार्थत्वात्काम्यता स्यादिति चेन्नैवं अहरहर्हिपावनं च व्यपेयतिन काम्यतां। शंखेनापि
नित्यता उक्ता पंचयज्ञविधानं तु गृहीनित्यं महापयेन। आचा नित्यमेवैतत् इति शास्त्रार्थः। वैश्वदेवश्च सायं प्रातः
कर्तव्यः। अयं च पुरुषार्थ इति केचिन्मन्यंते नित्यचावणातः। केचित्तु अन्न संस्कारार्थ इत्याहुः सायंप्रातः सिद्धस्य
हविष्यस्य जुहुयादित्युक्तेः। केचित्तु पुरुषार्थत्वमन्न संस्कारार्थत्वं च मन्यन्ते इदमनुपपन्नमिवाभाति। पुरुषार्थ
श्चेन्नान्न संस्कारार्थः अन्नसंस्कारार्थश्चेन्न पुरुषार्थः प्रकृत कर्मणः पुरुषार्थतायां द्रव्यस्य विश्वदेवकर्मी
र्थता स्यात्। अन्नसंस्कारतायां च विश्वदेवस्य कर्मणो वार्थतार्थे स्यात्। तस्यैव तन्मेव प्रकृति गुणप्रकृति गुणात्वं प्र
धानत्वं च न च भवति परस्पर विरोधात्। अत एतर्हि अन्न संस्कारता सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयादिति श्रुतेः इदमसत्।

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निकः सायंप्रातर्विश्वदेवः कर्तव्यो बलिकर्म च। अनश्नतापि सततमन्यथा किल्बिषी भवेदिति कात्यायनस्मरणात्। एवं हि स्मृतिर्विश्व
देवस्य पुरुषार्थता माहात्म्यमनुनापि पुरुषार्थतापि स्पष्टीकृता विश्वदेवेनानुनिर्हृते यद्यन्योऽतिथिरागच्छेत्। तस्मा अन्नं
९९ यथाशक्ति प्रदद्यान्न बलिं हरेदिति। अयमर्थः। विश्वदेवोत्तरकालमतिथौ पूजिते सिद्धान्नाभावे यद्यन्योऽतिथिरागो
66 वेत् स भोजयितव्यः। पुनरन्नं पाचयित्वा सो देयो न बलिर्हर्तव्यो वैश्वदेवं च न कुर्यादिति। यद्यन्नसंस्कृतस्यान्नप्रतिपा
कं वैश्वदेवानुष्ठानं स्यात्पुनरनुष्ठेयता च याद्यमानानां तातवद्यागत्तमानानाशिंसापात्रमिवत्वद्यान्यमन्नं सं
स्कारं तां नावर्तयति। गृहप्रविष्टेऽपि। प्रवासस्थितस्याप्यवश्यकर्तव्यता दर्शिता। प्रवृत्ते दाहिताग्नि
श्चेत् दाविति कालपर्यायात्। यस्मिन्नग्नौ भवेत्पाको वैश्वदेवस्तत्रैवेति। तथा गृह्याग्नौ श्रौते च वा
हीयं क्रियात्तत्र निरितिरेतद्विपुरुषार्थतां स्पष्टयति। अथ सायंप्रातरपि स्पोत्पत्तिप्रयोगार्थतामा
नेनादरहरित्यस्याधिकाराद्यर्थतास्त्रकं च विश्वदेवः कोपासनेऽनुहोतव्यः शालाग्नौ च विजानता। वि
कल्पः पचपाकार्थी नास्त्येवात्र कश्च व्यक्तिरिति तथा च याज्ञवल्क्यः। स्मार्तं कर्म विवाहाग्नौ कुर्वी
त प्रत्यहं गृही। दायकालाहृते वापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु। तथा मनुः। वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृह्यकर्म
यथाविधि। पञ्चयज्ञविधानं च पक्तिं चान्वाहिकीं गृही इति च तु विश्रान्तिमत्त। प्रातर्होमं तु निर्वर्त्य समुद्ध
त्य हुताशनं। तत्रैव महानसे हुत्वा तत्र पाकं समाचरेदिति। यत्राग्नौ पाकः तत्रैव होमः। तदुक्तं कूर्मपुराणे। यदि स्मा राम०
लौकिके पाकः स्यात्तदन्नं तत्र हूयते। शालाग्नौ तत्र चेदन्नं विधिरेष सनातन इति। अङ्गिरसाप्युक्तं। शालाग्नौ ९९
वा पचेदन्नं लौकिके वापि नित्यशः। यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तस्मिन्होमो विधीयत इति॥ ॥ इति विश्वदेवः॥ ॥अ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यन्नित्यश्राद्धं ॥ एषाहरहःश्राद्धमिति मनुना दर्शितं । इदं च नित्यश्राद्धं पूर्वं कर्तव्यं पश्चाद्वैश्वदेव इति हेमाद्रिः । अपरार्कमते तु पू
र्वं वैश्वदेवः पश्चान्नित्यश्राद्धमिति । तत्र पूर्वपक्ष एव हेमाद्रिनित्यश्राद्धमेव पंचयज्ञान्तःपातित्वात् स्वशाखानुसारेण क्रमः ॥
॥ तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे ॥ कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा । पितॄनुद्दिश्य विप्रांस्तु भोजयेद्विप्रमेव वेति ॥ अत्र विशे
षः । नामन्त्रणं न होमश्च नावाहनविसर्जने । न पिण्डदानं न चार्घ्यं नित्यं कुर्याद्द्विजोत्तमः । भोक्त्रभावे तूद्धृत्य यथाशक्ति कल्पयित्वा ब्रा
ह्मणायैव देयं तदभावे गोभ्यस्तदभावेऽप्सु प्रक्षेप इदं च नित्यश्राद्धं तदेकदेशे कृतेऽपि नियतं त्रयमाब्दिकश्राद्धं न्यूनं त्रिश्राद्धादि
त्व एतद्दैवतानां प्रकृष्टत्वात् । यत्र सांवत्सरिकदोषेण च नित्यश्राद्धदेवता तत्र कर्तव्यमिति । तदुक्तं नित्यश्राद्धं न कु
र्वीत प्रसंगाद्यत्र सिध्यति । श्राद्धान्तरे कृते त्वत्र नित्यत्वात्तन्न हापयेदिति ॥ ॥ अथ पाकनिर्णयः ॥ तत्र च स
पिण्ड्याद्यानां दर्शश्राद्धं प्रकृतिं तस्यां विचारितायां समानमितरत्र चेनेमेति सामभिरन्यत्र येन प्रकृतौ विचारिता
एवेति सैव विचार्यते । तत्र नित्ये वै नियमविशेषाभावान्नित्ये वैश्वदेविक एवपाकत्वात् यथोक्तं च मदनरत्ने
श्वैदेव स्यान्निषेधान्न च श्राद्धेषु एकपाकांशं । केचनैः दर्शमासादयन्ति । तत्र श्च दर्शश्राद्धस्य विकृति नित्य
निमित्तिकाम्यश्राद्धोपलक्षकः तथा च दर्शे नित्यनैमित्तिककाम्यश्राद्धार्थं वैश्वदेवार्थे एक एव पाक
उत पृथगिति विचार्यते तत्र वृद्धा मः । पृथग्वा पाक इति । तयोक्तं स्मृतिदर्पणे । पृथक्पाकेन वा नित्यश्राद्धं कु
र्यादिति तत्पक्षे हीनं स्यात् । पृथक्पाकेन नैमित्तिकादिति तथा लौगाक्षिः । पित्रर्थं निर्वपेत्पाकं वैश्वदेवा
र्थमेव च । वैश्वदेवं न पित्रर्थं न दार्शं वैश्वदेविकमिति तानोर्ध्वविवक्षः । ब्राह्मणविसर्जनं । तत शेषेणो वैश्व
देवः कर्तव्यः श्राद्धात्पूर्वं मध्ये वा वैश्वदेवानुष्ठाने पृथगेव पाक इति । एतमेवार्थं पैठीनसिवाक्यमुक्त्वा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक. योद्धलयति पितृपाकात्समुद्धृत्य विश्वेदेवं काम्यात्तिथिः। अप्सु नित्यं तथैव श्राद्धं पितॄणां नापतिष्ठत इति। ननु ब्राह्मणानां विसर्जनमपि
६२ तस्य पितृपाकत्वाविशेषात्। उत्तरकाले पि दैवार्थं पितृपाकेन विश्वेदेवानुष्ठाने विशेषमतीतिचेन्न पितृत्वेदैवपक्षपरि
67 कल्पितहविषस्त हुतशेषेण संयोगाच्छकालेनतदुपभोग्यसमनंतरमेव न संवेदनं निवृत्तेर्नत्यक्तपाठस्तत्काले पितृसंबंध
स्य निवृत्तत्वात्। अत एव शिष्टा विसर्जनानंतरं विश्वेदेवं तत्तेनपाकेनानुतिष्ठंति आचारात्पि पर्दपर्यालो
तिमूल्यपुचेति स्पष्टमेव। ननु श्राद्धं तत्र चेत्तन्नित्यपाकेन श्राद्धाहोचेन्नव्यपाकपाकेनैव नरसिंहाश्राद्धाहावदुक्ता
सर्पसा तिनक्रच्चेत्पूर्वमेवानुतिष्ठतां कोनामाश्रावर्षनिका गां कोधयेत्। तदाहलौगाक्षिः। पक्षांतं कर्मनि
र्वर्त्य विश्वदेवं च साग्निकः पिंडयज्ञं ततः कुर्यात्ततो न्वाहार्यकं बुध इति। यज्ञांतं वा मन्त्रन्याधानमिति यावत्। अन्वाहार्य
कं दर्शश्राद्धं। श्रौतस्मार्तानीन्यतवा निमानः साग्निकः श्रौतग्निमान्वा तथा मनुरपि पिंडयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चंद्रक्षयेग्नि
मान्। पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकमिति। अग्नि मानश्रोता निमान्। साग्निको पि एकादशाहश्रा
द्धे पश्चाद्दैवं वैश्वदेवं कुर्यात्। तथाचपरिशिष्टं। संप्रवृत्तपार्वणश्राद्धे एको दिष्टे तथैव च। अग्रतो वैश्वदेवस्य पश्चा
देकादशेहनीति। ततश्च श्राद्धे सर्वं वैश्वदेवकर्तव्यतां प्रतिपादयद्भ्यां वाक्याभ्यां लोगाक्षिवचनपर्यालोचनया श्रौता
ग्निसद्विषयतया न्यवस्थाकल्प्या। तथाश्वलायनः ॥ श्राद्धप्रयोगं कुर्वीत वैश्वदेवं तु साग्निकः। एकादशा
हिकं मुक्त्वा तत्र चान्ते विधीयत इति। तथापि नरश्राद्धमकृत्वानु विश्वदेवं करोति यः। अकृतं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नो एम॰
पतिष्ठत इति। तथाच वृद्धहारीतः। हुत्वाग्नौ पार्वणांतमथ ब्रह्मतिपर्वणि। महालये तु पिंडांते वैश्वदेवो बुधैर्विधिः। तथा ६२
याज्ञवल्क्यः सामगाः पूर्वमथ कुर्वंति बह्वृचाः। अपरे गिरसञ्चैव तु विश्वं यं विधिरिति। तथाह गौतमः। पितृश्रा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इमत्कृत्वानुवैश्वदेवं करोति यः । अकृतं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठत इति । तथा मधुशुष्कपात्र प्रतिवासरस्विष्टो होमः
श्राद्धाहे क्रियते यदि । हव्यं हव्यन ???तिकव्यानि पितरस्तथा । तनुकालतर्पणं स्मर्यते । अग्नौकरणान्नेन होमः वि
कोऽयं द्वितीयः श्राद्धविसर्जनं तृतीयः । तत्कृतं तद्वलौ ?? ।। विश्वदेवाहुति ??वाया??णामेज्जनाज्ञानुहुया
मूलयज्ञाद्विश्राद्धं कृत्वानुतत्क्रममिति । तथाभविष्यति पितृनुत्संतर्प्य विधिवद्दलिं दत्वा विधानतः । विश्वदेवं त
तः कुर्याच्च पश्चाद्ब्राह्मणतर्पणमिति च लिखितकरः । पिण्डनिर्वपेति मन्त्रेणादेयः पश्चाद्ब्राह्मणभोजनं भूवि
भोजनमित्यर्थवत् । तथा मत्स्यपुराणे उद्वृत्य पतितं निषेधाद्विद्याविसर्जिताः । विश्वदेवं ततः कुर्यान्नि
वृत्ते पितृकर्मणीति । सत्यं त्रोपासनाग्निः ज्ञानग्निकृत्य भवति न सर्वे सर्व स्येति तद्गृह्णं वशिष्ठेन । विश्व
देवमहत्वे श्राद्धं कुर्याद्दन्तनिक्रः । हुतशेषं तत्त्रैविकायै पितॄणां नोपतिष्ठत इति ।। अत्रात्रिः । पुत्रो भ्राता पि
तापि वा । शिष्यकः पिष्यश्वशुरमातुलाः । पवित्रोऽत्र यत्राणाश्चदृष्टास्ते बलिकर्मणारिति । अत्र कृते विश्वदेवे तु
भिक्षुकोऽग्रहमागतः । उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षां दत्वा विसर्जयेत् । ब्रह्मचारिणि यतिश्च विद्यार्थी गुरुपोषकः । अ
ध्वगः क्षीणवृत्तिश्च षडेते भिक्षुकाः स्मृताः ।। ।। अथ वैश्वदेवानुष्ठानक्रमः ।। आचम्य तिथ्यादिकं सङ्कीर्त्य उपात्त
दुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं पंचसूनापनुत्तये वैश्वदेवाख्यं कर्म करिष्य इति संकल्प्य परिसमूह्य प
र्युक्ष्य विश्वानि न इति ऋग्वचना अर्चयेत् तृतीय योगस्यान्नं हस्तेनाह विश्वमन्नयत्राविधि क्रियमाणो होमस्य हस्ता
भ्यर्कं शाखाहृदि सर्वं निधाय दक्षिणहस्तेन जुहुयात् । तथा च कात्यायनः । जुहुयात्सर्पिषाभ्यक्तं तैलक्षारविव
र्जितं । दध्ना क्षीरेण पयसा तदभावे तु वारिणा ।। तत्र मन्त्रान्याह ।। श्लोकः । अथ प्रातः सिद्धस्य हवि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक॰ ६८ 65 घृतमेवजुहुयादग्निहोत्रदेवताभ्यः सोमायवनस्पतये अग्नीषोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां धन्वन्तरये इन्द्राय विश्वे
भ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे स्वाहेति । हविर्येतेभ्यो हविष्यं । अग्निहोत्रादेवतास्सूर्याग्निप्रजापतयः । प्रजापतिपदस्थाने तिर्यैश्व
देवेभ्यस्स्वाहेति त्रिष्वग्निपाको वा स्वधायि । अत्र जपेत् । घृतमिति मिश्रहोमे स्वेनैव करांगुलिच्छिन्नं । उत्तानेन तु हस्तेनाङ्ग
गुष्ठाग्रेण पीडितः । संहतांगुलिपाणिना लवणाय लाजुहुयाद्बुधः । ततश्च सूर्यायेत्यादिभिर्मन्त्रैर्दद्यादाहुतिं
हुत्वाऽग्निमुपस्थितमिति विभूतिं ध्यायेच्चाग्निमनश्चोपस्थापयेत् । आपस्त्वं । अग्निर्धुवंतं विश्वेदेवप्रजा
पतिस्विष्टकृदिति विशेषात्ता विधिना कार्य्यः ॥ इति देवयज्ञः ॥ अथ भूतयज्ञः । स च देवयज्ञान्ते प्राग्वैश्वदे
वकर्म्मणः । अयं पंचकाम्यः । आयुष्कामो दिवारात्रौ भुवनानां बलिं हरेत् । मृत्युरोगविनाशार्थीनराका
रं बलिं हरेत् । मृत्युरोगविनाशार्थी नराकारं बलिं हरेत् । जनवश्यकर्तुकामो वल्मीकास्यं बलिं हरेत् । आ
पुत्रार्थप्राप्तये पुत्रविद्यार्थमग्नाविति । कामक्रोधमोहार्थी चक्राकारं बलिं हरेत् । पंचविधेषु बलिषु वि
प्राणां नित्यश्चक्राकृतिर्भवेत् । चक्राकारं मध्यच्छिद्रं कुर्यादग्निसमीपतः । बदरीफलमात्रं तन्मध्ये पश्येद्वि
निक्षिपेत् । पकाभावे प्रकायास्वेचान्नं तंडुलान्नोपधीं युवा पयोदधिघृतं वा पिण्डं स्तम्भफलानि वा । यो जया
देवयज्ञाय जलं वापि सुवाञ्जले । हविष्ये पयोवाऽमुख्या लवणान्न व्रीहयः स्मृताः । माषकोद्रवगौरहीन्नस
र्व्वालाभे पि वर्जयेत् । गोघः सर्वपाकान्नश्चच्या पञ्च यज्ञा दक्षिणाकाचा ह्यपरां चोक्ताः । अयं पंचकालद्वये पि राम॰
कार्यः । अयं च बलिहरणविधिरग्न्यनुत्तरे भोगोक्तलेयः । एतेनैव सर्वोपहारहेत्यादि निर्दिष्टाभिर्निरन्तरं प्रकारा संस्थां ६८
पंक्तिं कल्पयानुप्तः एतेभ्यस्तस्मा इत्यादिभिः । पिंडभिः प्राक् संस्थानेव बलिं हरेत् । इहापि भवति वा हकारेण पि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त यज्ञको हुतशेषं तु यो दद्याद्धायसेभ्यः कृष्णं चैव । ब्राह्मणाना दाता विप्रो हुतं तस्य तु हव्यं भवेत् । वैश्वदेवाहुती हुत्वा ब
लिकर्म यथाविधि । कुर्याद्गृही प्रयत्नेन नो चेत्तत्र समेव तु । वैश्वदेवं तु कृत्वैव प्राणायाममेकं तु चरेत् । वैश्वदेवो
रेदिति शौनकः । अथ बलिहरणमेताभ्यश्च देवताभ्यः अग्नये स्वाहा पृथिव्यै स्वाहेति प्रोक्ष्य इन्द्राय स्वाहेन्द्रपुरुषे
इन्द्रपुरुषेभ्यो यमाय यमपुरुषेभ्यः सोमाय सोमपुरुषेभ्य इति प्रतिदिशं ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्य इति मध्ये वि
श्वेभ्यो देवेभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो दिवाचारिभ्य इति दिवा नक्तं चरेभ्य इति नक्तं स्वधा पितृभ्य इति प्राचीना
वीती शेषं दक्षिणाग्नौ निनयेदिति भूतयज्ञः ॥ ॥ अथ पितृयज्ञः ॥ प्राचीनावीती पितृभ्य इति मंत्रेण शेषान्नं द
क्षिणस्यां दिशि दद्यात् ॥ ॥ इति पितृयज्ञः ॥ अथ मनुष्ययज्ञः ॥ निवीती भूत्वा सनकादि मनुष्येभ्यो हं
तं ॥ अथ विशेषः । तत्रापि व्यासः प्राह । ब्राह्मणाय भिक्षां दद्यात्पितृभ्यः पिण्डमन्नं तथा चान्यैः पितरः
प्रियन्तां पितृभ्यः प्रक्षिपेत् । पश्चात्पूर्वं तदेव । नित्यश्राद्धमदैवं स्यात्पश्चात्पिण्डादि वर्जितं । नान्नेनैव नहि
प्रश्नस्तदन्नं तद्विप्राय दत्तं यथाशक्ति नियमो नास्ति किंचिद्दत्वा विप्रेभ्यो देदितिश्राद्धे । अतिथिं समाय मान
तम पि वा भूतानां दैवैः भावयेदिति । अथ गोग्रासः सौरभेयि जगन्माता देवानाम मृतप्रदे । ग्रास
मिदं गृहाण त्वं भक्त्या प्रदेयं मया । गां प्रदक्षिणीकृत्य पश्चाद्देवो करोति हन्ता रामनुष्याणां पितृणां च
स्वधा तथा । गृहं प्रति भूतबलिं प्रक्षिपेत् । नमो नमस्ते तिष्ठेत् । अतिथिं प्रतीक्षेत हस्तौ पादौ प्रक्षाल्याव
रोहेद्गृहे प्रवेशयेदिति । शांता पृथिवी ति मंत्रं जपेत् । भूतबलिप्रक्षेपमंत्रः । शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगि
णां । वायसानां कृमीणां च शनकैर्निर्वपेद्भुवि इति । अत्रोक्तमंत्रादि सर्वं पुराणोदितं । देवा मनुष्याः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पशवो वयांसि सिद्धाः यक्षोरगदैत्यसंघाः । प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता ये चान्नमिच्छन्ति मयात्र दत्तं । पिपीलि
काः कीटपतङ्गकाद्या बुभुक्षिताः कर्मनिबन्धबद्धाः । प्रयान्तु ते तृप्तिमिदं मयान्नं तेभ्यो विसृष्टं सुखिनो भवन्तु ये
षां न माता न पिता न बन्धुः नैवान्नसिद्धिर्न तथान्नमस्ति । तत्तृप्तयेऽन्नं भुवि दत्तमेतत्तेषां सुतृप्तिर्मुदिता भवन्तु ॥ भू
तानि सर्वाणि तथान्नमेतदहं च विष्णुर्न यतोऽन्यदस्ति । तस्मादिदं भूतहिताय भूतमन्नं प्रयच्छामि सुखाय
तेषां । चतुर्दशो भूतगणो य एष तत्र स्थिता येऽखिलभूतसंघाः । तृप्त्यर्थमन्नं हि मया विसृष्टं तेषामिदं ते
मुदिता भवन्तु । इत्युच्चार्य नरो दद्यादन्नं श्रद्धासमन्वितः । भुवि भूतोपकाराय गृही सर्वाश्रयो यतः । इति
तच्च सायं प्रातः कर्तव्यमसुलं । तत्र प्रातः सपत्नीकः । सायमुपवसेत् । यद्यपि तु सर्वमन्त्रकं कर्त्रे भावसत्यपत्नी
सायममन्त्रकं बलिं हरेत् । तथा चोक्तं मनुना । सायं त्वन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रं बलिं हरेत् । वैश्वदेवं हि
नामैतत्सायं प्रातर्विधीयते । अतः सायमेव पत्न्या बलिहरणं न पुनर्वैश्वदेवकर्माधिकारः अत्र हि प
त्न्यधिकारः बलिहरणं विश्वदेवस्याङ्गफलहरणं नित्यकं वैश्वदेवकर्मैतत्परः एवं कृतं विश्वदेवस्य बलि
माह । मनुः । शुनां च पतितानां च श्वपचेत्यादि तथा ये भूताः प्रचरन्ति दिवानक्तं बलिमिच्छन्तो वितुदस्य प्रेष्या
तेभ्यो बलिं पुष्टिकामो हरामि मयि पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधात्विति । अत्र दिवेति दिने नक्तमिति रात्रौ दिवाचा
रिभ्यो दिवा नक्तंचारिभ्य इति । आश्वलायनस्त्वेतत् ... कर्म हि दिवा दिवा रात्रौ नक्तं नित्यं
धर्मवित्ता वा चेत्स्वात्मना नित्यं कुर्यात् पुनः पुनः । ... वैश्वदेवं बलिं
रात्रौ सायं प्रातः कार्यं पञ्चपञ्चाशत् ... । तदुक्तं जमदग्निना ॥ वैश्वदेवं तथा रात्रौ तु

पाम० १०१

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

योऽट्टलिहन्ति तथा । महान्तः पञ्चयज्ञाख्ये द्विविधे स्याद्धर्मविधिरिति । यस्मात्तेषु सप्तयज्ञेषु नित्यत्वमिति स्मृत्यामपि महायज्ञानां वैश्वदेव
बलिहरणोत्तरभावः । तेषां द्विविधानुष्ठानं विकल्पेन मानमेव दृश्यते । तत्रैककालत्वायोपविधिर्नित्यमाह्नि
कालत्वादिरपि भवतीति सिद्धान्तमर्यादा ॥ वैश्वदेवादि द्विविधा मन्त्राद्यशक्तस्य तु यः स्मार्तहोमकर्ममार्गः सर्वशाखा
धिकरणं न्यायेनैकतन्त्रता एव साधारणं स्वशाखाविधिस्तु कर्म सर्वैरपि तु कार्यं । ग्राह्यस्वार्थे स्वमनावलिपि
त्रिपक्षत्वात । अशक्तो ब्राह्मणो मन्त्रलोपे वैश्वदेवं सर्वनिवृत्त एवं कुर्यात । न शक्तोऽस्ति द्रव्याभाव
दैवत्यनुष्ठेयं ॥ ॥ इति श्रीनृसिंहप्रसादे आह्निकसारे पितृयज्ञमनुष्ययज्ञादि ॥ ॥ अथ भोजनविधिः ॥
तत्र पूर्वमाह ॥ यो वै विन्तजश्चैकं लिप्यापन्नुवः । वा क्षपा हस्तकारस्थिवातेऽप्यहो सिभुंजते इति । तथा म
नुः ॥ भुक्तवत्सु च विप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि । भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टं तु दम्पती ॥ विष्णुपुराणे तु ।
सुवासिनीदुःखितगर्भिणीवृद्धबालकान् । भोजयेत्संस्कृतान्नेन प्रथमं चरमं गृही । अभुक्तवत्सु चैतेषु
भुञ्जन्भुङ्क्ते स दुष्कृतं ॥ मृतश्च गत्वा नरकं श्लेष्मभुग्जायते हि सः ॥ ॥ मार्कण्डेयः ॥ पूजयित्वातिथीन्बा
न्धवान् ज्ञातीन्बन्धूंस्तथार्थिनः । विकलान्बालवृद्धांश्च भोजयेदातुरांस्तथा इति । भोजनसंख्यामाह स्मृतिः । सायं प्रात
र्द्विजातीनामशनं श्रुतिनोदितं । नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः । भोजनेतिकर्तव्यतामाह हारीतः । हस्तौ पादौ च प्र
क्षाल्याचम्य प्राङ्मुखो वा उपविश्य भुञ्जीत । बोधायनः । उपलिप्ते समे स्थाने शुचौ श्लक्ष्णसमन्विते । चतुरस्रं त्रिकोणं वा
वर्तुलं चार्धचन्द्रकं । कर्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलं । आदित्या वसवो रुद्रा ब्रह्मा चैव पितामहः । मण्डलान्युप
जीवन्ति तस्मात्कुर्वीत मण्डलमिति । तथा ब्रह्मपुराणे ॥ उपलिप्ते समे स्थाने शुचौ श्लक्ष्णसमन्विते । मण्डलं गोपयेत्स्माद

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक

श्री

७०

पवागोहनसमया । अवर्णं स्वः । मनुः कांस्ये हिरण्मये ताम्रे रौप्ये । एतेषु भोजनादि तिदिशपस्य गृहस्थस्य फलं गां सदंतं । मनुः
। नपा हि स्थाविषेष्वां स्येकदा विद्वि भोजनेनानभित्र भांडे भुंजीत न भाव प्रीतिपूर्वि तत्र भित्र भांड निषेधः । ताम्राद्धिय
ति दिक्ष विषयः । तथा वैपेठीनसिः । ताम्ररजतसुवर्णपाशां च श्रुतमश्मस्फटिकानां भिन्न मभिन्नमिति नास्य पात्रं
यत्निविषयं गृहस्थस्य तु विभिद्धत्वा संनयागत्र द्रमनुः ॥ ताम्रपात्रेन भुंजीत भिन्न कांस्ये मलाविडे । पलाशप
प्रपत्रेः प्राहि भुंक्ते हर्षं च सरस्य । पलाशो वह्निः पलाश इति । माघ वां वार्यां स्त्राहे स्य स्य पलाशमात्र भोजनं नि
षेधति । गृहिस्थाति रिक्ते न पलाश भोजनं चांद्रायणफलं लभते । सत्यधर्म सारकाः । व्याख्या सत्वेन मानि
प्रायेतो तिग्रह च व्याविपश्चितः । एकएव तु यो भुंक्ते विप्रलेकांस्य भाजने । चत्वारि तस्य वर्धते आयुः प्रज्ञा यशो
बलं । आसने पादमारोप्य यो भुंक्ते ब्राह्मणः क्वचित् । मुखेन चात्र मश्नाति तुल्यं गोमांस भक्षणं । गवादि
पुवन्मुखेनाश्नातीत्यर्थः । तथाह व्यासः । तथाह व्यासः । पंचार्द्रो भोजनं कुर्यात् प्राङ्मुखो मौनमास्थितः । हस्तौ
पादौ तथैवास्य मेषा पंचार्द्रतामता । तदुक्तमाश्वमेधिके । आर्द्रपादस्तु भुंजीयात् । प्राङ्मुखश्चासने
शुचौ । पादाभ्यां धरणीं स्पृष्ट्वा पादेनैकेन वा पुनः । तच्च भोजनं शुद्धे प्रसन्ने पात्रे कर्तव्यं । प्रथमतः पात्रां तापा
हापैठीनसिः ॥ सौवर्णे राजते ताम्रे पद्मपत्रपलाशयोः । भोजने भोजने चैव त्रिरात्रफलमश्नुते । यतिब्रह्म
चारिणोः पद्मपलाशयोर्भोजने भोवानिषिद्ध भोजने गृहिणां च पद्मपलाशयो र्भोजने सौवर्णादि तत्तैपो
भोजने त्रिरात्रेषेषं द्वं वाव्यात । तत्र पद्मपलाशपत्र भोजनं गृहिव्यतिरिक्तविषयं इति तात्पर्यं । तथाह व्यासः ।
पलाशपद्मपत्रेषु गृही भुक्तें द्वंबोत । ब्रह्मचारियतीनां च चांद्रायणफलं लभेत । इति कांस्यपात्रां गृहीस्यैक एक ७०

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

विवयं यत्पोदतस्त्रिवेधत्व।तांवृत्ला भंजनंवेवकां स्य पात्रेवभोजनं। यतिश्चवस्यापोंच विधवाच विवर्जयेदिति।तथाहारितः। मार्जनार्चनबलिकर्मभोजनाः निचदेवतीर्थेन कुर्यात्।तथा...न पिबेत्व बधुं जीत द्विजः सत्येनपानि...कह स्तेनचजलंभूद्रेणावर्जितं पिवेत्।तद्पात्रे भूमौस्थापनीयं।तदुक्तं...।पंचार्द्रो भोजनं कुर्यात् भूमौ पात्रं विधाय तु।उपवासेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिरिति।तच स्थापनं प्राणाहुतिपर्यंतं पश्चात्त्रयं त्रिकालात भोक्तव्यं।तदुक्तं व्यासेन।यत्र पात्रस्य भुंजीत पंचग्रासामहामुने।शेषमुद्धृत्य भोक्तव्यं श्रयतामत्रकारणं।द्विजपादौ वसं स्पर्शः पादचेलरजस्तथा।मुखेनधुक्तेविद्योपिपित्रर्थेन लुप्यते।पितृभोजने भूमिपात्रस्थापनं न लोपनीयमित्यर्थः।उद्धत्य यंत्रादौ पात्रं निक्षिप्येत्यर्थः।पित्रर्थे तु न लुप्यतमिति।चतुर्थेच पाणांतः कचित्।तथा मार्कंडेयः।पादप्रमाणां कृत्वा नच वेष्टितमस्तकः।नाश्नीयात् यद्दर्थे वासाद्ध्ने नाकाशेन च तात स्थितः।शयानः प्रौढपात्रस्तु कृत्वा चैवाव पश्चिकं।पित्रर्थ भोजनेनु भूमिपात्रस्थापनमावश्यकं पित्रर्थेनु न लुप्यत इत्युक्तेः।पादारोपितपादः प्रौढपादः।ब्रह्मपुराणे।पंचग्रासांस्तु भुंजीत च विदेहश्चन निकंके।पात्रमुद्धृत्य शेषं तु भक्षयेत् नकारणं।पित्रकर्मणि।भुंजानो भूमौ पात्रं न चालयेत्।तथा विष्णुः।नभिन्न भाजने नेनोद्येगेन भूमिनपानौ इति उद्वेगे कुर्वीत पर्णिपात्रं स्थापयित्वावशिष्टः सर्वामलं गुलीमिश्रीयात्।पाणिं नचावधुनयात्।यत्र पाणितलेभुंक्ते यः सवा पुंसवनस्मृते।अन्यायौ चोच्छिरेधत्वयोमांसाशनस्मृतं।सवायुषावेपेतं।तथा विष्णुः।नोच्छिष्टो धृतमाददात्।तथाश्वारित्यपुराणे।नोच्छिष्टो याहयेत्।दुध्ने स्थ श्रेष्ठं च सत्यजेत्।भुक्त्वा च जिह्वं नु नाघ्राइं ऽच्छिष्टं दधि।तथानर्मसंध्ययोर्न मध्याह्ने नार्धरात्रेकदाचन।नार्द्रवासा नार्द्रपाणिरामन्वारयज्ञोपवीत्यथा नामयं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक प्रातर्द्विजातीनां इति सायंप्रातर्भुजिविधानं । अविदिनग्रहणार्थं । उक्तपात्रविहितमात्रं न मन्त्रं कुर्यात् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे । अत्रे इत्याप्र
७१ णाय्यादो पूर्वाञ्जलिः कथ्यते बुधैः । तत्तत्र समात्रं नित्यमत्वेतदिति मत्वा चापवर्जयेत् ॥ ॥ अथ दिङ्नियमाह ॥ स्मृतिसंग्रहे
71 । आयुष्यं प्राङ्मुखो भुंक्ते यशस्यं दक्षिणामुखः । श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुंक्ते ऋतं विद्युदङ्मुखः । ऋतं भुक्त उदङ्मुखः । न
तः अस्यार्थं नित्यमत्वे निष्कामस्य प्राङ्मुखभोजनं विहितं नित्यं तथा इतरानीं काम्यविधयउच्यन्ते । आयुष्यमिति
आयुष्यं आयुषे हितं यशस्यं यशसे हितं । आयुष्कामः प्राङ्मुखः यशःकामो दक्षिणामुख इत्यर्थः । श्रियमिच्छन्
श्रियमिच्छन्नित्यर्थः श्रियै हितं वा श्रियमिति मत्वा इति पाठः । आयुष्यादिवत्तत्र पर्यवसानेऽपरः । श्रियै प्रत्य
ङ्मुखो भुक्त इति । ताद्य्थ्ये चतुर्थी । स्त्रीकामः पश्चिमे भुक्त इति पाठः । ऋतं सत्यं यज्ञफलं स्वर्गः तत्तस्य स्वर्गकामः उद
ङ्मुख इत्यर्थः । अथवा श्रियं चरतमित्यत्र कामयमान इत्यध्याहारेण व्याख्या । क्वचित्तु कदाचिदुदङ्मुख इति पाठ
उदङ्मुखे निषेधः पुत्रवता मैव । तथा च । पुत्रवान् स्यादुदङ्मुखो नित्यं नाश्नीयादित्यर्थः । सोमवारे तथा भं उदङ्मुखे नु स
बुधः नित्यभोजनविषयो वा । शिरो वेष्ट्य च यो भुंक्ते यो भुंक्ते दक्षिणामुखः । इति दक्षिणामुख निषेधो जीवत्मातृ वि
षयः ॥ ॥ स्मृतिसारे ॥ शूद्रपात्रेऽनुसंस्कृतमन्नं मासं दत्तं भार्यादत्तं वा कुशपाणिर्मणिकांचनपाणिर्वा भुंजी
त । असंस्कारदुष्टं क्रियादुष्टं स्वभावदुष्टं विप्रो न घ्राण संस्कारदुष्टं विश्वदेवरहितं क्रियादुष्टं मेवं पर्वकं चत्वारः न्यत्वं वा
स्वभावदुष्टं लशुनादि । न स्त्रिया सह भुंजीत विवाहवर्जं न शिशुभिः सह । पयसि प्रमदाजनेन न भोक्तव्यं ॥ ॥ अथ भोज रा.
नप्रकारः ॥ प्रक्षालितपाणिपादाद्याचम्य शुचौ देशे तत्र दत्ते प्राङ्मुख उपविश्य पञ्च भस्मैव स्वरिति गायत्र्याभ्य ७१
क्ष्य सत्यं त्वर्तेन परिषिंचामि ऋतं त्वा सत्येन परिषिंचामीति प्रदक्षिणमासिंचेत् । इति भागो भूतो चित्रायेदा ।

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ह। ऋक्प्राणायस्वाहा। धर्मोऽपानायस्वाहा। इत्यादिभिर्मंत्रैर्वैलिं दद्यात्। ततआपस्तरणमसि स्वाहेति मंत्रेणापः पीत्वामौ
नोविधृतभाजनीयात्। न्यग्व्याहीयपद्मा। तत्रतर्जनीमध्यमांगुष्ठैः प्रथमाहुतिः। मध्यमानामिकांगुष्ठैः द्वितीया।
कनिष्ठानामिकांगुष्ठैस्तृतीया। कनिष्ठातर्जन्यंगुष्ठैश्चतुर्थी।। सर्वांगुलीभिः पंचमीति। एवंप्रजापतिंमनसाध्या
यन्पंचग्रासानुद्धरेत् भक्षयन्। द्विधृत्वा दशनैर्नावनेन। नहिंसोपभुंजीत। तथाहबौधायनः। अवस्थायांप्राणोनवि
ष्टोऽमृतंजुहोमि। शिवोमाविशाप्रदाहाय प्राणायस्वाहा। एवमपानोदानसमानव्यानेष्विति। तथाशौ
नकोऽपि। स्वाहांतः पृथग्वाप्याश्चनाम्नांपंचप्राणपंचक। जिह्वयैः वयंरसंदशनैर्नसंस्पृशेत्। जिह्वाग्रम
नैवकिंचिद्भक्ष्यमश्नीयात्। यथारसंनजानाति जिह्वाग्रेनहुतेन तथा समाहितः कुर्यात्प्राणाहुतिमतंद्रितः।। ।।इति
प्राणाहुतिरंगुलिनियमः।।शौनकोक्तः।। तर्जनीमध्यमांगुष्ठलग्नाप्राणाहुतिर्भवेत्। मध्यमानामिकांगुष्ठे
रपानेजुहुयात्ततः। कनिष्ठानामिकांगुष्ठैर्व्यानेजुहुयात्ततः। तर्जनींतुबहिःकृत्वा तुउदानेजुहुयात्ततः। समाने
सर्वहस्तेन समुदायाहुतिर्भवेत्। इतिपरिषेचनानंतरंभोक्ष्यामि भविष्यतीति विशेषमनुक्तः। भोजनात्किंचिदुद्धृत्य
त्वंधर्मराजायवैवलिं। दद्यात्चित्रगुप्तायप्रेतेभ्यश्चेदमुद्धरेत्। यत्रक्वचनसंस्थानां क्षुत्तृष्णोपहतात्म
नां। प्रेतानांतृप्तयेऽक्षय्यमिदमस्तुयथासुखमिति। गोभिलः अथातः प्राणाहुतिलेपस्योपाकृतिर्भिरि
पक्वाद्यान्नमभिमंत्र्य ऋतंत्वासत्येनपरिषिंचामीतिसायं सत्यंत्वर्तेनपरिषिंचामीतिप्रातः अंतश्चरति
भूतेषुगुहायांविश्वतोमुखः। त्वंयज्ञस्त्वंवषट्कारस्त्वमापोज्योतीरसोऽमृतं। त्वंब्रह्मत्वंप्रजापतिः ब्रह्म
भूर्भुवःस्वरोम् अमृतोपस्तरणमसीत्यपः पीत्वादशाहेलाटं मनसानुस्मृत्वा। प्राणायपंचग्रासानग्न्हि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक. पान्।प्राणायस्वाहेतिगार्हपत्यमेवतेनजुहोति।व्यानः। वाहार्यकं व्या० आह० उदा० सभ्यमेवतेनजुहोति।समानायेत्यावसथ्यमेवजु
७२ होति।एतत्पंचमंत्राः प्राणाद्याः तत्रोच्छिष्टतानामिमधुपर्कंच सोमेवन्नमुपानाहुतिमेव।आस्यहोमेषु सर्वे
७२ भुक्तिफलं वै भवति द्विजः।घृतहीनं तु यो भुंक्ते नरः स्वाहाकृतिपंचकं।पश्चाद्धुतेन यो भुंक्ते द्विजस्त्वां दुग्धपाणिं चैर
न्नावह्यपुराणे।हस्तेनलंघयेत्रान्नं मोहेनकदाचन।दंभाद्यो लंघयेत्स्कंतेनान्नं निहतं भवेत्॥विष्णुपुराणे॥
अश्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसं।लवणाम्लौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकांस्ततः।प्राग्द्रवं पुरुषोऽश्नी
यान्मध्ये तु कठिनाशनं।अंते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्ये न मुंचति।जठरं पूरयेदर्धं मन्नैर्भागं जलस्य च।वायोः
संचरणार्थं च चतुर्थमवशेषयेत।पंक्तिदेहदूषकतिः।अतिनिरामभक्षितं मधैव स्तौते नसलिलेन च।द्वारे रोध
च यांगोणपंक्तिभेदः सुधैः स्मृतः।आपस्तंबोऽग्रासंख्यामाह॥अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशारण्यवासि
नः।द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य अमितं ब्रह्मचारिणः।मूलकल्पः।भोजनं तु न निःशेषं कुर्यात्प्राज्ञः कथंचन।अन्य
त्र दधिसक्तुभ्यो घृतपललक्षीरमधुभ्यः।मार्कंडेयः नतकदाचिदुच्छिष्टं प्राजयेत्तत इति।यस्तु पाणितल
लेभुंक्ते यस्तु फूत्कारसंयुतं।प्रसृतांगुलिभिर्यस्तु तस्य गोमांसवच्च तत्।आपस्तंबः नचाश्नीयात्पीतशे
शेषं पिबेत् च।मौनेनैव यस्तु भुंजीत दुःखं हरति मोहतः।सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवमनुरब्रवीत।ममिवंधे तु निशिष
मे स्कंपात्रे तेवच।भुक्त्वा योनं विप्रो वै पिबेदन्यत्र वारिणा।शाकमूलफलेक्षूनां दंतच्छेदैर्न भक्षयेत्।बहूनां एम.
भुंजतां मध्ये न चाश्नीयात्त्वरान्वितः।वृथान्नं विकिरेद्धस्ते नोच्छिष्टः कुत्रचिद्व्रजेत।नस्पृशेद्वामहस्तेन भुंजा ७२
नोन्नं कदाचन।नपादेन शिरो वस्ति न पदा भाजनं स्पृशेत्।नोद्धृत्य पिबेदश्नीयात् न बहूनां चैव पश्यतां।

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नाश्नीयुर्बहुपङ्क्त्यैवतथानैकस्यपप्पतः नोच्छिष्टोयाहयेदन्नं नचाशिष्टं चसंत्यजेत। अभुक्तावशिष्टंतुनाद्या
द्रोदयित्तं चपीतिति। नार्धरात्रेनमध्याह्ने नाजीर्णेनार्द्रवस्त्रधृक्। नभिन्नभाजनेचैवनभूम्यांनचपाणिषु
।नोच्छिष्टोघृतमादद्यान्नमूर्धानं स्पृशन्नपि। नब्रह्मकीर्तयन्वापि ननिःशेषंनभार्यया। बृहस्पतिः। नपि
बेन्नचभुञ्जीत द्विजः सव्येनपाणिना। नैकहस्तेनचजलं शूद्रेणावर्जितंपिबेत्। पिबतोयस्त्पतेत्तोयं
भाजनेमुखनिःसृतं। अभोज्यं तद्भवेदन्नं भोक्ताभुञ्जीत किल्बिषं। उद्धृत्य वामहस्तेन यस्तोयंपिबतो द्वि
जः। सुरापानेनतत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिः। पाणिपात्रे पिबेद्येन तस्मात्त्वं द्विजसत्तमः। अमुष्टिबं
भवेत्यावद्यावद्भूमौ न निक्षिपेत्। गोभिलः। पाणिपिबेद्येन तत्पात्रं द्विजसत्तमः। एकपंक्त्युपविष्टानां
विप्राणां सहभोजने। यद्येकोपि त्यजेत्पात्रं नाश्नीयुरितरेपि तु। मोहाद्भुञ्जीत यस्तत्र स सान्तपनमाच
रेत। व्यासः। स्नात्वावनुणाः शाकिञ्जकनोत्तिः श्रियं हरेत भुञ्जानो मन्त्रसूत्रयुक्तं तस्माज्जोनं त्रिसुपर्णमिति
यज्ञादिः। मौनव्रतं महाकष्टं हुंकारेण विनश्यति। तथापि हि महादोषान्न तस्मान्नियतश्चरेत्।
तैस्तत्काद्धमौनाभिप्रायं एतत् पंचग्रासाः द्वीदिविषयं द्रष्टव्यं। अतिरिच्य भक्षयेद्वि तस्मात्कापत्नीत्रम
कुशायन। पंचग्रासात्महामौनं प्राणाद्याप्यायनं महत्। आश्वमेधिके। मौनीवाप्यथवामौनी प्र
हृष्टः संयतेन्द्रियः। भुञ्जीत विधिवद्विप्रः इति। हस्तदत्तानि चान्नानि प्रत्यक्षं लवणं तथा। मृत्तिकाभक्ष
णाच्चैव गोमांसाशनवत्स्मृतः। लवणं व्यंजनं चैव घृतं तैलं तथैव च। लेह्यं पेयं च विविधं हस्तद
त्तं नभक्षयेत्। अथैकपंक्त्यां नाश्नीयाद्ब्राह्मणः स्वजनैरपि। कोहि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक
७३
73

पात्रकं भवेत्॥ उदक्याश्चांडालाश्वानकुक्कुटान् ह्यावधं ज्रीत। केशकीटापहतं मुखवातहतं च न भुंजीत। चंडालवायसप्र
त्यानं भोक्तव्यं एकपंक्त्युपविष्टानां दुष्कृतं यदुदाहृतं। आयसपात्रे स्थितं तक्रं मधुमिश्रं तु यद्भवेत्। ताम्रपात्रे स्थि
तं क्षीरं त्रिभिः सर्पिः सुरासमं। सर्वेषां तत्र भेदनात्त्वन्यथा वर्ज्यं पंक्तिर्न भिद्यत इति। अग्निपंक्त्यंतिभिः पंक्तिभेदः।
ततो भोजनांते भुक्तोच्छिष्टं समादाय सर्वेषामानतं किंचिद्दाचमनं। उच्छिष्टभागधेयेभ्यः सोदकं निर्वपेद्भु
वि। अत्र मंत्रः॥ ये वै पुण्यानि लयपथ्यावृद्दनियात्तिनां। प्राणिनां मद्यभूतानां मत्सम्यक् उपतिष्ठतु। ततस्त
प्रः स्वभक्ष्ता पिधानमसीत्यपः प्राश्य तत्रैवाचमेत्। हस्तं प्रक्षाल्याङ्गुष्ठमूर्धपर्यत्यिवे स्थापमेोहितः सोदेवं चे
व पिबेच्च आत्मानमेवं घातयेत्॥ अर्धं पिबेत्तु गंडूषं अर्धं त्यजेत् महीतले। न सा तत्र गता नागालोके न प्रीं
ति निर्मथः। भोजने दंतलग्नेषु जिह्वास्पर्शो ऽशुचिर्भवेत्। परिस्थितेषु वक्तव्यं तत्र निर्गमलेवत शुचिः। पतिस्माग
त्रियाः। यो ऽर्कि कल्पः स्यान चलनात्। प्रक्षालिकाघ इत्येविष्णुर्चिरस्याह॥ ॥अथ भक्ष्याभक्ष्यनिर्णयः॥ यत्रो
विल्वफलपनसंकपित्थधात्रीफलं च वर्जयेत्। सप्तमी रविवारयो र्द्विवारात्राव पि। भोजनेऽश्वलक्ष्मीकः स्या
त्। तिष्यादिषु वर्ज्यं कूष्मांडं तत्र गेत्रागुलकं तु हस्ती अश्रीफलकलिंगाधात्रीवप्रलोपहादिः सप्तस्यं नशिरः फ
पालपन्न नालवर्ज्यमेतिलानप्युक्ष्मा दिषु। अन्नं पर्युषितं भोज्यं चेद्विवासं स्थितमपि स्नेहाक्तं च भवेत्। अस्नेहयुपि
यवगोधूमज्योतिरसविक्रियादीनि पूपसक्तधानाघृतदधिमधुप्रभृतिनिर्लेपभांडस्थितं चेद्दापयान्न मपि भो रा.म०
त.व्यं अस्नेहपक्वं गोधूमविकाराः अपूपाः स्नेहपक्वविकाराः शष्कुली अन्यान्यप्यनिषिद्धानि मासाय ७३
नि सर्वं वावर्ज्यमेव यानि पेयानाम वर्ज्यानि तानि वक्ष्यामः॥ ७॥ इति श्रीमहद्ग्रोनसिंहवाराग्युग

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्तसरोरुहभ्रमरसकलभूमंडलमंडनसमस्तयवनाधीश्वरश्रीनिजामसाहसमस्तसाम्राज्यधुरंधरश्रीमहाराजा
धिराजश्रीदलपतिराजविरचिते श्रीनृसिंहप्रसादे आह्निकसारे भोजनविधिः॥ ॥ अथ तांबूलविधिः॥ ॥
पर्णमूले भवेद्व्याधिः पर्णाग्रे पापसंभवः। चूर्णपर्णं हरत्यायुः शिरा बुद्धिविनाशिनी। पर्णाग्रं पर्णमूलं च
चूर्णपर्णं द्विपत्रकं। इतध्वा वनतांबूलं यस्मान्याधिश्रियं हरेत्। अनिधाय मुखे पर्णं पूगं खादति यो नरः। सप्त
जन्मदरिद्रः स्यादन्ते विष्णुं न स्मरेत्। तर्जन्या चूर्णमादाय तांबूलं न तु खादयेत्। यदि खादयते मूढो रौरवं नरकं
व्रजेत्। कनिष्ठानामिका मध्या तर्जन्यंगुष्ठमंगलं। शोको हानिस्तथा मृत्युरैश्वर्यं सुखी तथा। अंगु
ष्ठचूर्णसंयुक्तं पर्णं चैवानुलेपनं। तत्पर्णं खादयेद्येन सोमपानं दिने दिने। वामहस्तेन खादयेद्दक्षिणहस्तेन
तथैव च। यदि खादयते मूढस्तस्य लक्ष्मीर्विनश्यति। द्विकालं दिवरोग्याही न रात्रौ विना तांबूलमप्यंगाप्र
सारेन खादतं यदि। यावज्जन्म दरिद्रं स भविष्यति न संशयः। प्रातःकाले फलाधिक्यं चूर्णाधिक्यं च मध्यमे।
निशि पर्णाधिकं भक्ष्यं तस्य लक्ष्मीर्विवर्धते। त्रिपत्रं तु नरा तक्षमेकपत्रं तथैव च। षट्पत्रं च प्रसादात् तत्वं
निदानं च प्रयत्नतः। एकापूगं सदा दोषं द्विपूगं निःफलं भवेत्। अतिश्रेष्ठं त्रिपूगं च अधिकं नैव दुष्य
ति। एकाधि त्रि चतुः पंच षड्भिः पूगफलैः क्रमात्। लाभालाभौ सुखं दुःखं आयुर्मरणमेव च॥ ॥ ७॥
इति श्रीमल्लक्ष्मीनृसिंहचरणारविन्दयुगलसरोरुहभ्रमरसकलभूमंडलमंडनसमस्तयवनाधीश्वरश्रीनि
जामसाहसमस्तसाम्राज्यधुरंधरश्रीमन्महाराजाधिराजश्रीदलपतिराजविरचिते श्रीनृसिंहप्र
सादे आह्निकसारे तांबूलविधिः॥ ॥ ७॥ अथ शयनविधिः॥ ॥ पुचोदेशे सर्वजन्मत्वा दिनसंपूज्य

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक. मंगल्यं पूर्णकुंभं शिरस्याने निधाय वै शिखां बध्वा मंत्रेण होमं कृत्वा स्नात्वा विजम्बा मंगलधूर्विकृत्वा दक्षिणाशिराः स्वपेत्।
७४ उदकपूर्णं घटं शिरसि गालोपेतः स्वात्माभिनु चिन्तामपहर्तां प्राप्यामधिष्ठाय त्रिकृत्तं जपित्वा विष्णुं नमस्कृत्य
७५ सर्पापसर्पमंत्रं तु ततस्तिलोरणं जपित्वा दृष्टदेवता स्मरणं कृत्वा समाधिमास्थाय यान्यं स्वर्वे हिक्यां मंत्रानाभि
मंत्रं जपित्वा मांगल्यं च सर्वमर्थं विचिन्त्य एवं नु दक्षिणाशिराः स्वपेदिति दक्षिणाशिराः इति प्रदर्शितमार्गेण तथा च
विष्णुपुराणे ॥ प्रागुदक्शिरसं तु संध्यायामथ प्रसिद्धेव स्वपेत् पुंसां विपरीतं तु रोगदमिति। गार्ग्यो
पि। स्वगेहे प्राक्शिराः शेते श्वाशुरे दक्षिणाशिराः। प्रत्यक्शिराः प्रवासे तु न कदाचिदुदक्शिराः। पुराणेपि।
अगस्तिर्माधवश्चैव मुचुकुन्दो महामुनिः कपिलो मुनिरास्तीकः पंचैते सुखशायिनः सुखशायिनोपि
जनैः स्मृतेन दर्शितः।।त्रिस्त्रं जपेत्स्वप्ने सर्वोपद्रवमुक्तसुखशायिनः। नमस्कृत्याव्ययं विष्णुं समाधिस्थः स्व
पेन्निशि इति॥ ॥ शयने वर्जनीयामाह॥ मार्कंडेयपुराणे॥ ॥ शून्यालये श्मशाने च एकवृक्षे चतुष्पथे
महादेवगृहे वापि मातृवेश्मनि न स्वपेत्। न यक्षनागायतने स्कंदस्यायतने तथा। कृतन्तुस्थाप्य च तथा
दुर्भिक्षेणोपघातेषु। न स्वपेत्तु तथा भग्ने शयने नार्द्रवासा कथंचन। धान्यगोविप्रदेवानां गुरूणां च तथोपरि। न चापि भग्न
शयने नाशुचौ अशुचिनाप्यथ। नार्द्रवासा न नग्नश्च नोत्तरापरमस्तकः। नाकाशे सर्वशून्ये च न चैत्यद्रुमे तथा
। विष्णुरपि॥ नार्द्रवासाः स्वपेन्न पलाशशयने न पंचदारुकृते न विक्षतदेशे ना विस्तीर्णे न नग्न मध्ये न त्वा रिपद्धे राम.
न जातु गजकृताशनं सुरगृहं सुपरीणे छिद्रोनो दिवेति विष्णुपुराणेपि। न विशालानां न ते भग्नानामसमानां मलिनां ७४
मपि। न च जन्तुमयां शय्यामधितिष्ठेदनास्तृतामिति। नृशान्त्या। न तेलाभ्यक्तशिराः स्वपेत् नाद्य स्थितः कासमर्थो

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आह्निक० णीतिदृढः ॥ प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासरतो नयेत्। यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ति। संध्या
स्नानमित्यादिष्वपोवेवहितशिशादत्संपतनअंपथर्मदभैगाक्रतुफलहृत्या ॥ अस्या माह्निकं संक्षिप्य निरूपितं। एत
७५ स्यकरणे श्रेयः अकरणे प्रत्यवायः ॥ ॥ तदुक्तं कूर्मपुराणे ॥ ॥ इत्येतदखिलं प्रोक्तमहन्यहनि वै मया। ब्रा
ह्मणानां कृत्यजातमपवर्गफलप्रदं। नास्तिक्यादथवालस्याद्ब्राह्मणो न करोति यः। स याति नरकान्घोरा
75 न्काकयोनौ प्रजायते ॥ नान्यो विमुक्तये पंथा मुक्त्वाश्रमविधिं स्वकं। तस्मात्कर्माणि कुर्वीत तुष्टये
परमेष्ठिन इति ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इति श्रीमल्लक्ष्मीनृसिंहचरणयुगलसरोरुहभ्रमरस
कलभूमंडलमंडनसमस्तयवनाधीश्वरश्रीनिजामसाहससहमल्लसाम्राज्यधुरंधरश्रीमन्महाराजाधि
राजश्रीदलपतिराजविरचिते श्रीनृसिंहप्रसादे आह्निकसारे शयनविधिः संपूर्णः ॥ १७ ॥ ॥ शुभमस्तु
॥ १७ ॥ ॥ संवत १९२९ समये नाम पोषमासे कृष्णपक्षे ८ दीतवारे शुभं भवतुः ॥ ७ ॥ रामः ॥

राम०
७५

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative